NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XXVII. évfolyam 1983 2. szám

TARTALOM

Tanulmányok

EGYED PÉTER: A bizonyosság határai 95
CSEKE GYÖRGY: Közélet, közírás, szépirodalom 105
DEMÉNY ISTVÁN PÁL: A vogul hősi epika (I.) 115
ZSEMLYEI JÁNOS: A *haszon* és *kár* antonímapár az erdélyi régiségben 125

Kisebb közlemények

CSEKE PÉTER: Az Erdélyi Fiatalok kutatásának mérlege 133
FARKAS CS. MAGDA: A beszéd „cselekvésértéke" 143
KOSA FERENC: Az *s* és *z* hangértékű *sz* az erdélyi régi kéziratos írásbeliségben 151
MURÁDIN LÁSZLÓ: Néhány apróvad neveinek erdélyi nyelvföldrajza 157
BALOGH DEZSŐ: A *jön* ige tőtípusa 164

Adattár

MÓZES HUBA: Irodalomtörténet—1982 165
GY. SZABÓ GYULA: Berettyószéplak és Köröstárkány helynevei . . 172

Szemle

* * * Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései *(Balla Júlia)* . . . 178
Luiza Seche—Mircea Seche, Dicţionarul de sinonime al limbii române *(Szász Lőrinc)* 180
B. Gergely Piroska, A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata *(Kovácsné József Magda)* 182
Kiss Jenő, A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana *(Gálffy Mózes)* 184

ROMÁNIA SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁG AKADÉMIÁJÁNAK KIADÓJA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI DE ISTORIE LITERARĂ

Anul XXVII. 1983 Nr. 2

SUMAR

Studii

PÉTER EGYED, Limitele certitudinii 95
GYÖRGY BEKE, Viaţă publică, publicistică, beletristică 105
ISTVÁN PÁL DEMÉNY, Epica eroică a vogulilor 115
JÁNOS ZSEMLYEI, Perechea antonimică *haszon* (= folos) şi *kár* (= pagubă) în limba maghiară veche din Transilvania 125

Articole

PÉTER CSEKE, Cercetările privitoare la revista „Erdélyi Fiatalok" . 133
MAGDA FARKAS CS., „Valoarea acţională" a vorbirii 143
FERENC KÓSA, *S* şi *z* notat cu *sz* în manuscrisele vechi transilvănene 151
LÁSZLÓ MURÁDIN, Repartiţia teritorială a denumirii unor animale sălbatice 157
DEZSŐ BALOGH, Tipul de radical al verbului *jön* (= vine) . . . 164

Materiale, documente

HUBA MÓZES, Istoriografie literară — 1982 165
GYULA GY. SZABÓ, Toponime din Suplacul de Barcău şi Tărcaia (jud. Bihor) 172

Recenzii

* * * Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései *(Júlia Balla)* . . . 178
Luiza Seche—Mircea Seche, Dicţionarul de sinonime al limbii române *(Lőrinc Szász)* 180
B. Gergely Piroska, A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata *(Magda József)* 182
Kiss Jenő, A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana *(Mózes Gálffy)* 184

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf.1983. 2. szám

TANULMÁNYOK

A BIZONYOSSÁG HATÁRAI

— Móricz Zsigmond regényformájának kérdéseiről —

„Az élet sínjei és vágányai jól működnek. Az irodalom elöl jár a lámpással, mint hóban és viharban a bakter a mozdony előtt. Megkeresi s megmutatja a jó vágányokat: a politika számára." (1934)
„Az agy kitermelte a Fényt — hagyjátok, hogy a szív termelje ki a jóságot." (1936)
„Valóban keserves ajándék a Múzsáktól: megkapni sajátul a legkínosabb, a legkellemetlenebb, a takargatni való történelmi kort." (1941)

Az író szabadsága, ha megnyugszik írásában, békéjének jelét és lelkiismereti parancsainak megvalósulását látván benne. Az ember szabadsága azonban a leggyakrabban nem hagyja az írót megnyugodni írásában, hiszen kritikai gondolkodása már a befejezés pillanatában meghaladja az írást, s ebből a meghaladásból természetesen új erkölcsi, társadalmi, politikai parancsok adódnak. — Az íróember morális bizonyossága leggyakrabban attól függ, hogy megvalósultnak érzi-e az írással képviselt önmagában e kettős szabadság dialektikáját, s többnyire ettől a morális bizonyosságtól függ esztétikai biztonsága.

A nemzeti irodalmak zsenijei számára e morális bizonyosság sohasem volt kérdéses: az esztétikum mint viszony egyben a társadalom, a világ, a lét egészéhez való viszonyt is jelent, meg lehet nyugodni ebben is —, ha a társadalmi tudat elfogadja a művekben tárgyiasult esztétikumot önmaga szimbolikus elemeként, kritikájaként, mint az élet nélkülözhetetlen tényét. Lételméletileg bebizonyítható, hogy a társadalom szimbolikus-esztétikai tudata viszonylagosan autonóm képződmény, történelmileg-konkrétan azonban mindenkor a konkrét hatalmi-politikai mező jelenti a társadalom szimbolikus viszonyainak működési feltételeit. A társadalmi munkamegosztás a szimbolikus-esztétikai javak létrehozását és forgalmát is intézményesíti, ezért az autonóm szimbolikus törekvések mindig új intézmények köré szerveződnek, vagy új intézményeket teremtenek meg, és kialakul még a legelvontabb esztétikai viszonyok politikai érdekképviselete is.

Ez a folyamat zajlik a századforduló magyar irodalmában is, ahol a radikális művészeti törekvésekben megvalósuló esztétikai értékek és tartalmak szinte automatikusan változtatják politikai értékekké és tartalmakká a szimbolikus viszonyokat, és létrehozzák a szimbolikus javak termelőinek politikai szerepeit is; az író harcos lesz, társadalmi ideológia vagy utópia apostola. Ez a helyzet az íróban ellentmondásosan is tudatosulhat: vagy vállalja politikai szerepét (ami természetesen alkati kérdés is), vagy a léthez való alapvetően esztétikai viszonyának következményeként vállalja az esztétikumból adódó politikai következményeket, az esztétikum egyfajta politikai érdekképviseletét.

A kritika, az irodalomtörténet és mai olvasóinak egyöntetű véleménye szerint a lírikus Ady a szimbóluma a magyar szellemi korszakváltásnak, ám nagy a különbség a korabeli kritika, az irodalomtörténet és a jelenkori befogadás között Móricz tekintetében. Egykor a ma mérvadónak tekintett irodalomkritika és az alkotók egyértelműen a legnagyobb lelkesedéssel fogadták Móricz jelentkezését és újabb könyveit. Közismert Ady állásfoglalása; Lukács György „az igazi meleg

öröm hangján" beszél a *Hét krajcárról*, Füst Milán *Naplójában* — egyetlen megjegyzésétől eltekintve — isteníti Móriczot; még a tartózkodóbb kritikák (pl. Kuncz Aladár) is csupán az „ez még nem egészen az igazi nagy Móricz" — típusú ítéletek mögé rejtik fenntartásaikat. Megfigyelhetjük azonban, hogy a kritika, de a szélesebb értelmiségi köztudat is lassabban ismeri fel Móricz korszakos jelentőségét, mint például Ady esetében. Mindaz amiről írt, ismert volt és mégsem, szempontjai részben már megvoltak a magyar epikai hagyományban és mégsem... Csak lassan tudatosodott, hogy miként az Ady esetében is, itt egy teljesen új nézőpont jelentkezett, a magyar társadalom objektíve és etikailag is totális szemlélete, amelynek természetesen megvannak a maga társadalmi és kulturális feltételei, alkati magyarázatai (s ezzel vannak leginkább elfoglalva Móricz monográfusai), mégis ez az a tulajdonsága Móricznak, amely által lehetővé válik a magyar epika megújítása, egy gyökeresen új, nagy teherbíró képességű epikai forma kidolgozása, — ez a tulajdonsága máig is az irodalomtörténet kellőképpen fel nem tárt fejezetei közé tartozik.

A regényelmélet viszonylag kidolgozott részei közé számít ma már a formaelmélet, a következőkben néhány, a regényforma-elméletből származó meggondolás alapján igyekszem felhívni a figyelmet a móriczi regényforma néhány sajátosságára, elsősorban e forma belső ellentmondásainak mentén. Mégpedig annak a hipotézisnek az alapján, hogy Móricz regényeinek formaproblémái szükségszerűen fakadnak a magyar társadalom fatális kényszerpályájáról vallott felfogásából, illetve, hogy időfelfogása, a jövőről alkotott elképzelése szerint ez a társadalom nem képes önmagához totalitásként viszonyulni. Móricz a társadalomhoz fűződő totális etikai viszony formájában éli meg a megszűnt totalitást, a jövő felől megtagadott totalitást. Ebből származik a regényformát belülről létrehozó ellentmondás-elv, illetve mindazok a megközelítésmódok, amelyek immár a regényíró totalitásképző kelléktárához tartoznak.

Egy epikai univerzumot formaszerűen leginkább az erkölcsi rend, a célszerűség és a szenvedély (éthosz, télosz, pátosz) hármasegységével jellemezhetünk. Ha tudjuk, hogy mi van meg ezekből, túlsúlyra melyik és mikor jut egy életmű különböző kronológiai és rendszertani korszakaiban, akkor viszonylagos elképzelésünk alakulhat ki a totalitás megközelítésének különféle elképzeléseiről.

A móriczi epika társadalomképében az erkölcsi rend válságban van, de e válság perspektíva nélküli, hiszen semmilyen irányban nem bontakoznak ki megoldásának olyan történelmi erővonalai, amelyek a nemzet és a társadalom számára ne járnának katasztrófális végkövetkeztetéssel. Az egyes szereplők belsőleg ellentmondásosak, amit leginkább a j ó g y i l k o s paradoxona fejez ki: a juhász, a parasztember gyilkol, noha jó, semmiféle belső személyes indítéka nincs a gyilkosság elkövetésére. Más hősei (Avar Jani, Túri Dani, Matolcsy Miklós) az erkölcsi rend válságát egyénileg, belsőleg szintén feloldhatatlan konfliktusok formájában élik át, s általában az egyéni átélés konfliktusai nem mutatnak túl a helyzeten, tehát nem válnak történelmi irányban valamerre mutató konfliktusokká. Az egyéni kitörések lehetetlensége Móricz számára mind a társadalom általános szerkezeti meghasonlottságának jele, az egyéni útkeresések csődjei az egyes osztályokhoz kötötten mutatnak azokra a centrifugális erőkre, amelyek a szó legszigorúbb képi értelmében szétsodorják a társadalmat. Az író történelmi helyzetfelismerése — mely szerint a parasztságra nézve még mindig Tripartitumos magyar társadalom képtelen ezt az osztályt a modern polgári társadalom sáncaiba beemelni — látszólag furcsa módon eltávolítja őt az egyik legalapvetőbb epikai perspektívától: az osztály önmagában vett szemléletétől. Nem ír tehát parasztregényt (a szónak az északi irodalmakból megszokott, vagy Reymont által megteremtett értelmében); ha Fülep Lajos egyik fontos teoretikus megállapítása szerint „a műalkotás a formává vált világnézet", akkor e móriczi társadalmi regényre fokozottan érvényes megállapítás felhívja figyelmünket a világnézet vagy világnézeti típus milyenségére, belső szerkezeti jellemzőire.

Természetesen itt még csak jelzésszerűen sem lehet Móricz oly összetett és pályája során nem egyszer módosult világnézetét jellemezni. Viszont kétségtelenül nem módosulnak ennek a világnézetnek az állandói (tartalmukban és mélységükben természetesen gazdagodnak); Móricz világnézete a magyar társadalom sorsproblémái köré szerveződött, legfontosabb meghatározói a politikailag még mindig

„szótlan" társadalmi kategóriák megmutatása, „szóhoz juttatása" (ez a Petőfi által megfogalmazott program!), tehát esztétikai-politikai érdekképviselete, valamint az egyes megragadása voltak, abban az értelemben, hogy csak az egyes minél átfogóbb és gazdagabb leírása, felmutatása révén vélte esztétikai célkitűzését megvalósíthatónak. Azt az egyben mélyen etikai célkitűzést, amely a társadalmat önmagához akarja közelebb hozni az egyes küzdő, elbukó tagjai összetett jellemének, vonzó lelki tulajdonságainak, drámai komplexusának megismertetésével. Ezekben az alakokban önmagára kellene ismerjen a társadalom, meg kellene szeretnie magát, részeit, az egyest — mert ebben a tekintetben Móricz inkább a tolsztoji módon, etikai forradalom útján remélte a változást. Végül e világnézet állandói között kiemelt helyen áll a pozitív etikai értékeknek a túlsúlya, melynek végeredményeképpen a gonosz a társadalmi mechanizmusban van elrejtve.

A paraszti társadalom odüsszeája, a pusztuló közösségek mint a magyar társadalom sorsproblémája, az esztétikai célzatosságot szükségszerűen a tételes forma irányában rögzíti Móricz szemléletében, ezért túlsúlyos az egyéni lázadást epikai perspektívaként választó regényeiben *(Sárarany, A fáklya, Betyár)* a pátosz. A pátosz e regények sajátos érzelmi átfűtöttségeként mintegy összekapcsolja a totalitás szempontjából össze nem kapcsolható tényezőket: a főhősök nem tipikus morális lázadását társadalmi környezetük állóvízszerű állandóságával —, legtehetségesebb egyéneinek kiúttalansága a paraszti társadalom általános válságának egyre hangsúlyosabb mutatója lesz. Az ellentmondásra épülő forma a lázadás egyre hangsúlyosabb i g e n j e mellé a végeredmény egyre hangosabb n e m j é t teszi, mintegy előrevetíti a parasztságnak mint történelmi osztálynak az eltűnését a világtörténelmi színpadról, s a paraszti tárgyú társadalmi regények egyéni-patetikus szerkezeti felépítése mintegy esztétikailag alapozza meg a történelmi lehetetlenülés folyamatát. Móricz zsenialitása pontosan abban áll, hogy perspektívájának és regényformájának belső ellentmondásossága drámai tényezővé változik, s az ábrázolás, leírás, cselekedtetés magasfokú esztétikai minősége mintegy fokozza az epikus megjelenítés esztétikai értékét, hitelét. Főleg ezt látták Móriczban értékesnek kortársai, különösen azok, akik a paraszti társadalom bensőséges ismeretére áhítoztak, s ujjongva fogadták a morális értékesség eme emberi birodalmát. Hogy itt a formának milyen belső történetfilozófiai erővonalai és feszültségei vannak, az többnyire elkerülte a kortársak figyelmét. Többnyire a regények nyelvezetének sajátosságai: az erőteljes drámai hatásokat létrehozó párbeszédek, a leírások plasztikus, egyénített képei, a narráció feszessége jelentik az értelmezések egyik fő beállítódási irányát.

Kérdés, hogy a fentebbiekben jellemzett formaproblémákhoz vezető epikai perspektíva mennyire magyarázható Kántor Lajos hipotézisével, aki szerint Móricz tulajdonképpen lírikusi alkat, s a megformálásban sokkal nagyobb szerepet játszik a szubjektív szenvedély *(a kiírás)*, mint az epikai univerzum formaszerűen is elmélyült megteremtése (ellentétben történelmi regényeivel, ahol ez külsőleg maradéktalanul megvalósul). Ismételjük, számtalan olyan tény utal Móricz tudatos formaépítő szándékára — többek között a folyamatos anyaggyűjtés, dokumentáris hitelesség-igény, világnézeti tudatosság —, amely megcáfolni látszik a lírikus Móricz hipotézisét. Kétségtelen azonban, hogy szenvedélyességükben a regényíró-szubjektum és az említett regények főhősei azonosak; legfontosabb vonásuk, hogy jó szándékaik ellenére bennük fizikailag is megsemmisül egy ethosz, s ezzel együtt az erkölcsi jóság társadalmi erejébe vetett hit is. Ha az autarchikusan szemlélt paraszti világ (és közösségi modellje, a falu) pl. Reymontnál magában hordozza jövőjét is — illetve egy sajátos jövőképet — s elsősorban az éthosz aktív értékeinek felmutatása révén, amely még életszerűen kapcsolja az osztályt a társadalmi termelőtevékenységbe és életbe —, a móriczi perspektívából az adódik, hogy ez a világ egészében perspektívátlan, teljesen kiszolgáltatott jelenének. Ezzel szemben történelmi tény, hogy jelenének ez az osztály sem ilyen mértékben kiszolgáltatott, amennyiben politikai jelene — ha csak nyomokban is —, van, s a magyar parasztságnak, illetve egyik részének ilyen politikai jelene volt például az agrárszocializmus, amely mint ideológia egy lehetséges történelmi távlat mozzanatát hordozta.

Sajátos, hogy nem epikai formájában, hanem éppen történelmi távlattalanságában vethető össze a móriczi társadalmi regény a korszak nagy realista alkotá-

saival, a nagy Verfall-regényekkel. Thomas Mann *A Buddenbrook-ház*ban, Galsworthy a *Forsyte Saga*ban, Roger Martin du Gard *A Thibault család*ban pontosan a távlattalanságot használja a nagypolgári élet-múzeum megjelenítésére. A nagypolgár hagyományos értékeit éli fel és így e n y é s z i k e l nyomtalanul, a paraszti éthosz ezzel szemben e l p u s z t u l, m e g s e m m i s ü l — annak értékessége ellenére. Eme abszolútnak tekintett értékek történelmileg indokolatlan pusztulása is a regény pátoszához vezet, tézisszerűen pedig az össztársadalom bűnösségéhez, amennyiben a társadalom semmit nem tesz abszolút értékek megmentéséért. A móriczi regényformának fontos eleme ez az axiológiai kollízió is, amely azonban nem válik szerkezeti elemmé, mint például Dérynél, aki nagy társadalmi regényeiben, *A befejezetlen mondat*ban, a *Feleletb*en pontosan a nagypolgár erkölcsi értékrendjének és a proletár éthosznak a kollízióját használja legfontosabb formai elemként.

A világnézeti szervezettség szükségszerűen vezet el a móriczi regényforma következő középponti kérdéséhez, ugyanis az értékpusztulást előidéző össztársadalmi bűnösségnek történelmi és társadalomszerkezeti okai vannak, s ezek között az egyik legfontosabb helyet a dzsentri-jelenség foglalja el. Első pillantásra anakronisztikusnak tűnik, hogy Mikszáth után a magyar irodalomban még egyszer uralkodó problematikává lehet a dzsentri, nagyon sokan félre is értik a jelenséget, így Lukács György is, aki közvetlen-konkrét olvasatban értelmezte Móricz dzsentri-regényeit. Holott ennél többről van szó, amint Móricz maga írja egy Magoss Olgának címzett levelében: „Társadalmi osztály alatt ne vélje közvetlen környezetét, ne gondoljon személyes ismerőseire: nálam az érzés mindjárt kozmikus arányokba nő: é n a z e g é s z g e n t r y t b o n c o l t a m f e l, s a m a g y a r t á r s a d a l o m s t r u k t ú r á j á t e l e m e z t e m á t, e z a l a t t a z i d ő a l a t t." (Kiemelés E. P.) (Idézi Nagy Péter, *Móricz Zsigmond*. Szépirod. Kk. Bp. 1979. 296.)

Plasztikusan mutat rá az idézet arra, hogy Móricz milyen tág jelentésben használja a dzsentri kifejezést, s abban, hogy „az egész gentry"-t kapcsolja össze „a magyar társadalom struktúrájával", — tehát a dzsentri-jelenség elemzésében — a magyar társadalom szerkezeti sajátosságaihoz adja a kulcsot. Elsősorban abból indul ki, hogy tulajdonképpeni magyar középosztály nincs, mivel a kereskedő, iparos és lateiner elemek szükségszerűen dzsentrifikálódnak. Ez igen összetett jelenség: anyagi oldala elsősorban az egészséges gazdasági érzék és tevékenységi igény feladását jelenti, tehát gazdaságszociológiai értelemben a gazdasági viselkedés betegsége. Másodsorban — s az előbbivel szerves összefüggésben — dzsentrifikálódik az életmód, amelynek következménye részben az életvitel kisszerűen hedonisztikus elemeinek túlsúlya, részben pedig a saját értékek és értékteremtés elvesztése, illetve elsorvadása. Az elvesztett értékek, valamint a saját értékteremtési igény feladásával törvényszerűen jár együtt az, hogy történelmileg reakciós értékrendszer vagy rendszerek kerülhetnek a saját elvesztett értékek helyébe. A dzsentrifikálódás a közigazgatás Tisza Kálmán bevezette átalakításával (amely túlsúlyba juttatta a dzsentri-elemet), még a paraszti társadalom felső rétegeinek értékrendjére is kihat, de a városi lakosság jelentős rétegeire is, tehát a magyar társadalom egyetemes jelensége. Másrészt Móricz fogalmilag is igen pontosan ragadja meg a dzsentri-jelenséget. *A fáklya* öreg papjának fejtegetésében például így: „— Dzsentri! ...kedves öcsém... a dzsentriuralom: az csak olyan pictus masculus: a dzsentriuralom csak arra való, hogy végrehajtsa a nagybirtokosuralom akaratát, az csak egy olyan adminisztratív fejezet. Hát persze, így együvé vannak forrva, mert egymást támogatják: a nagyurak fenntartják ezeket, ezek meg szolgálják azokat... (...) A dzsentrit, azt, barátom a polgárság tartja fenn; mert az nem tudja, hogy áll a bál... a polgárságnak a közvetlen elnyomója még mindig a dzsentri, hát ő annak jár a kedvébe... Ő csak azt tudja, hogy minden megyei hivatalnok dzsentri... szolgabíró, vicispán, árvaszék, mind... miért a vármegye még ma is olyan, mint egy középkori lovagvár, mint egy külön falu... a falu közepén... és aki ennek tagja, az itthon van... annak privilégiuma van... annak lehet munka nélküli hivatalba jutni, s az benne van abban a maffiában, amelyik a politikai hatalmat a markában tartja, monopolizálja így az egész államot... (...) a vármegyével szemben mindenki gyáva, és alázatos... Itt vannak ezek az urak, a bérlők, a kereskedők, a gyárosok: ezekbe még annyi önállóság sincsen, mint egy parasztba, mert a magyar paraszt bizony szemébe néz az úrnak... no,

nem is szeretik... Bent a városban is: az ujjadon megszámlálhatod a nagy családokat és úgy uralkodnak az egész polgárságon, mint a koronázatlan királyok... Az ő kaszinójuk az úri kaszinó, az ő társaságuk az egyedül elegáns társaság, ami az ő kobakjukba bekerült: az az úriemberekre egyedül irányadó gondolat, az ő politikájuk az egyetlen hazafias és nemzeti politika, az ő klikkérdekük után igazodik a falusi, a városi, a megyei vagy a vidéknek s az egész országnak a politikája... Hű, az a kereskedő vagy iparos, akivel kezet szorít egy úr: arról azt nem lehet lemosni, azt a boldogságot, a zsidó ügyvéd, aki tarokkozhat az asztaluknál, a fiatal lateiner orvos, aki ingyen gyógyíthatja őket, a lapszerkesztő, aki az ő dolgaikról dicshimnuszokat írhat: az mind meg van dicsőülve, hogy..."

Móricz igen nagyfokú szociológiai pontossággal jellemzi a dzsentri különös helyét a társadalom hatalmi viszonyainak rendszerében: ez a kategória középponti helyet foglal el a társadalom életében, ennélfogva rendelkezik a legfontosabb információkkal, lényeges döntéseket ellenőriz, s természetesen büsásan kamatoztatja ezt a helyzeti előnyét, tulajdonképpen ez az ő tőkéje. A hatalmi rendszerben játszott szerepétől függ anyagilag teljes mértékben, ezért tehát foggal-körömmel fog ragaszkodni pozícióihoz.

A dzsentri-regények következésképpen szintén a magyar társadalomról szóló regények (nem az osztály regényei), általában egy-egy sajátos szelvény, kitüntetett problémarendszer szempontjából. A bemutatott jelenségek ismét a jövőtlenség perspektíváját villantják fel, a társadalomba statikusan beágyazódott dzsentri útját állja minden változtatási kísérletnek. Marx szerint egy történelmileg letűnő osztály utolsó megnyilvánulása a saját karikatúrája, komédiája. Nem egy esetben vált át komédiába a dzsentri-rajz Móricz regényeiben, persze az alapvető epikus nézőpont megtartása mellett.

Az epikus forma belső ellentmondásmentessége Mórícznak a magánéletek köré épített írásaiban szembetűnő, ezekben olyan sajátos téridői szerkezeteket hoz létre, amelyek függetlenek a társadalmi kategóriák szélesebb összefüggéseitől. *Népköltési gyűjtő* című írásában beszél arról, hogy milyen óriási hatással voltak rá a magánéletek tragédiái. Utolsó regényeinek nézőpontja éppen a magánéletek tragédiáinak nézőpontja, amelyekben a társadalom már nem a kollektív bűnösség hordozója, nem nyomasztó szimbolikus tényező, hanem közösség, amelyben a legnyilvánvalóbbakká válnak az alany életének intim eseményei, jelenléte pedig éppen a kollektív jelképpé váló szenvedő egyén tragédiájából mérhető le leginkább. Németh László Mórícznak ezt a korszakát tekinti a művészileg legérettebb kornak s kétségtelen, hogy az ekkoriban írt regények egység-formája feleslegessé teszi a korábbi ellentmondásos egység regényeinek nem egy esetben szembetűnően művi artisztikumát, illetve olyan utolérhetetlen természetesség élményével ajándékozza meg az olvasót, amelynek érzékletes kifejezésformái páratlanok a magyar irodalomban. Ezekben az írásaiban csak rá jellemző téridő-modellt valósít meg, amelynek legtisztább formája például a „tanya", amelynek az ideje az objektív gazdasági időnek és a szubjektív-alanyi (belső monológ vagy emlékezés-formában megvalósított) időnek a kombinációjából jön létre. Kimondottan a XX. századi regény vívmánya ez, legtisztább és legszélsőségesebb formájában Kafkánál találjuk, nála azonban már a többértelműség, a szimbolikus értelmezési lehetőség is adott. Móricznál nem: az *Árvácska* tökélye egyrészt éppen abból származik, hogy e téridő összefüggés nem hoz létre többértelműséget, egyetemes jelentését a konkrét egyértelműségen belül éri el.

Móricz — valószínűleg a kortárs írónemzedék művészi gyakorlatának hatása alatt (elsősorban Adyra és Babitsra gondolhatunk) — maga is azt vallja, hogy „A művész az életnek szimbolikus magasabb ábrázolására törekszik." Nehezen lehetne kifejezésének közelebbi utalótényezőit ma rekonstruálni, annyi azonban bizonyos, hogy hőseit csak annyiban tekintette szimbolikus képződményeknek, amennyiben gondolati habitusuk, viselkedésük túlmutatott konkrét életkörnyezetük elvárásain és normáin —, ezen kívül azonban Móricz nem törekedett tudatos többértelműségre. Ellenkezőleg, amennyiben saját írásművészetét (és az irodalmat általában) a politika útmutatójának tekintette (amelynek így tehát nyilvánvalóan egyértelműségre kell törekednie) az egyértelműséget is esztétikai vezérértéknek tartotta. Soha nem a fikció, hanem mindig a tények jelentik nála a fő formaképző tényláncolatot, s csak a tények jelentéseinek hangsúlyozásával, arányainak újra-

alkotásával teremt — alkalmasint szimbolikus — jelentést. De ezt is csak úgy szabad értelmeznünk, mint tudatos figyelemfölhívó szándékkal végzett jelentésmegváltoztatást.

A huszadik századi regény — különösen a pszichoanalízis hatására létrejött összetettebb tudatkép hatására — egyre inkább arra kényszerült, hogy a szimbolikus-tudati viszonyok hagyományos-egyértelmű szkémáit elvesse, s helyette különböző eljárások sorozatával bekapcsolja a tudatműködést és a viselkedést a nagy mítoszok, hiedelemrendszerek oksági-motivikus összefüggéseibe, hiszen megváltozott az emberi cselekedet egyértelműsíthető indítékairól alkotott kép. A többértelműséget (e kifejezés alá foglalhatjuk össze a fentebbiekben jelzett követelményt) rendkívül változatos eljárások sokaságával lehet biztosítani. Különösen Joseph Conrad fellépése óta, az európai regényírás az egyén saját mítoszának felvonultatásával hozza létre az egyéni cselekedetek jelentésének szimbolikus többletét, s elsősorban az értelmezetlenül hagyott egyéni emlékekből jön létre az egyén mítosza. Különösen az amerikai irodalomban figyelhető meg az egyéni mitológiák fontossága, jelentésképző funkciójuk kiemelése, S. Lewis, Dos Passos és Hemingway is általában középponti formaelemként használják. Az európai regényírás ebben a tekintetben akkoriban más utakon járt, főként a tudományos és kulturális mítoszok anyagához nyúlt, célja a közösségi eszme legérzékletesebb feldolgozása volt, ebben a tekintetben D. H. Lawrence, Aldous Huxley, Hermann Broch, J. Wassermann és Thomas Mann a legszembetűnőbb példák. A kelet-európai regényirodalomban is közkeletű a mítosz használata, itt azonban sokkal inkább a történelmi hiedelemrendszerek irodalmi változatai hozzák létre a regényuniverzum szimbolikus szövevényét. Nem egy esetben a nemzeti múlt mítikus képzetrendszereinek a használatát figyelhetjük meg (Ivo Andričnál, Miroslav Krležánál, Sadoveanunál), ez pedig kiegészül a h e l y i mítoszok változataival.

A mítosz jelenléte egyes Móricz-művekben is tagadhatatlan, de nem a fentebbiekben jellemzett explicit formákban; ő nem utal a mítoszra, nem épít be az epikai formába semmilyen mítoszt. A mítosz pozitív formája nála az elbeszélés stilisztikai többletéből jön létre, erre a legjobb példa a két Rózsa Sándor-kötet (az „alföld", a „betyár" mitologémái). Egyes novelláiban az atmoszféra-teremtés utal mitikus elemekre, és itt elsősorban külváros-novellái említhetők, annál is inkább, mivel egyik publicisztikai írásában meg is fogalmazza a mitologikus mondatokat. A *külváros* „kulturálatlan, sőt civilizálatlan kultúrvilág. Nem hiányzik itt bizonyos kultúra. Sőt az a csodálatos tulajdonsága van, hogy a legmélyebb nyomorból egy generáción keresztül a legmagasabb kultúrnívó egyedei tenyészhetnek ki szerencsés körülmények között. A házmesterlányból primadonna lehet, a jasszgyerekből bankvezér, a csatornapatkányból politikai hős. De maga a külváros egyetemes rétege nem ad nyugodt s berendezkedett politikai osztályt. A külváros morális élete a pillanatok örökkévalóságára van alapítva. Arra, hogy egyik perc jön a másik után, s mindig nincstelen marad az ember. Ebben a világban nem ismerik a takarékosságot, sem pénzügyi, sem általános értékmegőrző értelemben. Itt soha sincsen senkinek felgyűlt tőkéje. Mindenki testi erejének utolsó morzsáiból él. Itt szombaton kocsmába viszik a pénzt, s a tunyán ellógó napok kalendáriumtalan világa húzódik, mint az örökélet, amely mit sem produkál..."

Társadalmi regényeiben Móricz közkeletű politikai és közjogi mítoszok rombolója, célja ezzel is az egyértelműség, a politikai célok szolgálatába állított kritikai egyértelműség. (E tekintetben ugyanazt teszi, mint Ady.) A közkeletű politikai és jogi mítoszokat nemegyszer szatirikusan bontja le, íme, hogy fejti ki a *Rokonok* polgármestere a hazafias mítosz tartalmát: „A mai fiatalság nekem úgy tűnik fel, mintha nem is a mi gyermekünk volna. Egészen más a gondolkozásuk, más az ízlésük, más a hazafiasságuk... Ha van... Nem is tudom, van-e... A tiszta hazafiság egészen kiment a divatból... De míg itt vagyunk, ugye Andriskánk, addig mi nem engedünk a negyvennyolcból... Aztán, mikor idő volt, mindig mondott valamit. — Ma minden csak az érdek. Ki hallotta azt a mi időnkben, hogy a szegény népet is megszervezzék érdekei szerint... A népnek szép eszmék kellenek, lelkesedés... Nevelni kell őket... Karácsonyra nemzeti színű zászlókról, szalagokról és drapériákról kell gondoskodni. Be kell húzni az iskolákat és azokat a szép hazafias verseket szavaltatni. Nagy nemzeti ünnepet kell rendezni ezen a

karácsonyon. Az olaszoknak annyi ünnepük van, hogy minden hétre esik valami nemzeti ünnep, néha kettő, három is. Ez kell. Csak ezzel lehet ébren tartani a hazafias lelkesedést." Ehhez kapcsolódik Móricz egyes regényeinek nyelvi megformálásbeli sajátossága is, a deákos nyelvi réteg az egész magyar közjogi gondolkodás és fogalomrendszer nyelvi mítoszát hordozza, a szövegösszefüggés azonban többnyire kritikai kontextusba ágyazza ezeket a kifejezéseket.

Móricz nyelvi technikája szintén egyike azoknak az eszközöknek, amelyek mégoly futólagos jellemzése nélkül el sem képzelhető nagyepikai formájának szemügyrevétele. Ez az expresszív nyelvezet mindig művészi-esztétikai jelentéshordozó elem, azonban kortársaitól eltérően Móricz regényének nyelvezete sohasem válik önmagáértvalóvá, mindig az epikai forma alárendeltje marad, amennyiben nem struktúraképző elem. Ennélfogva az epikus struktúrák jelentései a lehető legkörvonalazottabbak, a világosság, pontosság és egyértelműség a nyelvi megformálás szempontjából is az egyik vezérérték marad Móricz számára. Gyakran él azzal a lehetőséggel, hogy különböző dialektusokat, rétegnyelvi jellemzőket juttat szerephez a regény textúrájában, s ennek az eljárásnak nem valaminő díszítési elv, egzotikus törekvés a magyarázata, hanem Móricznak az a mélyen átgondolt törekvése, amelynek értelmében természetes nyelvi folyamatot helyez az epikus formába, nem a reprezentatív irodalmi nyelv többé-kevésbé művi megoldásait. Sajátos szemiotikai elképzelés, amelynek előremutató voltát csak századunk hetvenes éveiben domborították ki.

Ismeretes, hogy Móricz legkedvesebb könyveként a *Pillangót* emlegette. A Simonyi Máriához fűződő kapcsolata egyben saját alkotói felszabadulását is jelentette, s a regény olyan érzelmi feszültségben-telítettségben született, amely a nyelvi megformálásban is egészen újszerű megoldásokat eredményezett. Ebben a regényben válik el első ízben a közvetlen beszéd az objektív nyelvezettől, nyelvileg tehát szinte megkettőződik ez az idill, melynek a cselekvő alanyok hangsúlyozott, nyomatékos jelenléte a következménye. Kimondás és gondolat közé a játékos érzelemnek sajátos szűrője kerül, egészen mást gondolnak a hősök, mint amit kimondanak, mert amit kimondanak, az már az objektív nyelvezet kánonjainak engedelmeskedik, stilémáiban és szimbolizmusaiban egyaránt. Néhol a dialógusok is megkettőződnek emiatt, pl.: „Jóska, mióta megkérte a lány kezét, valahogy ellenségesen nézett rá. Ki tudja, milyen titok ez: mindent külön felrótt neki. Most kigondolta, de nem mondta: — Olyan cifra vagy? De *így* mondta: Olyan szíp vagy? Zsuzsika hallgatott, titkosan mosolygott." Vagy máshol: „— Virág — mondta, s két szál virágot adott neki. — Milyen e? Hogy hívják? — Fekete viola. Zsuzsika nézte. — Olyan, mint te — szólt a fiú. Ő hallgatott. — Én fekete vagyok? — kérdezte aztán csendesen. Jóska zavaros szemekkel nézett rá. A lelked — gondolta —, a szíved. — De azt mondta: — Nem, te nem vagy fekete: te szép vagy. Erre ő elmosolyodott, s a szíve vert." Máshol az általánosítás, az egyetemes jelentés „kifogalmazása" teremt külön nyelvi réteget, a szentenciákét: „A szerelem lekötözi az embert egy pontra s egy lélekhez: de az élet hívja a magános szívet, és maga erejére erősíti. Így jön a jóságra mindig egy rosszaság. Mert a jóság elbágyaszt, elpuhít, más rabszolgájává tesz: a rosszaság visszaadja önmagának az embert, maga életének maga szavának urává. Jóságnak neveztetik az adás és rosszaságnak az elvevés." Olykor a kulturális kontextus a mitológiai jelölőkkel bővül, ez elsősorban a leírásokat változtatja meg, de mellettük egy külön nyelvi stílusréteget is bevezet; például a *Pillangó* első fejezetének a végén: „Hékám, kiáltotta, hékám —, de be volt rekedve a torka. Futni kellett utána. Elöl a lány futott, utána a legény, ketten a nagy titokzatos pusztán. Mintha aranypor szikrázna körülöttük; úgy dobogtak a tarlón, mintha egy fiatal szatír űzne egy kicsi nimfát, vagy egy kicsi nimfa vadítna egy fiatal szatírt."

A móriczi regénynyelv a legegységesebb a történelmi regényekben, nem függetlenül attól, hogy ezekben valósul meg a legegységesebb — a történelmi — regényperspektiva is. Ennek meglétéről bizonyosodhatunk meg akkor, ha a történelmi tények képesek önmagukon túlmutató jelentéssel (történelmileg motivált) célszerű vízióba szerveződni. A valódi történelmi regényt a krónikától egy paradoxon különbözteti meg: a történelmi regény perspektívája a jelen, a jelen szemlélete pedig akkor történelmi, ha a múlt következményeként és a jövő előzményeként szükségszerű sorsmozzanatként formálódik. Móriczot a magyar társadalom

sorsproblémája foglalkoztatta, voltaképpen tehát meg kellene haladnia e sors fenomenologikus állapotát, ki kellene alakítania e sors lényegszemléletét —, amelyhez a jóslások és következtetések szervesen hozzátartoznak, gondoljunk itt csak Eötvös Józsefre vagy Kemény Zsigmondra.

A történelmi regényt mint formát általában elavultnak tekinti a formaelmélet. Ezt azonban általában, egyes esetekben nagyonis indokolt lehet e formához való viszonyulás. Teoretikusan ezek az esetek akkor állhatnak elő, ha a sorsot érintő nagy megrázkódtatások jelenbeli hatását kell kifejezni, de ahhoz még nincs meg a megfelelő történelmi áttekintés lehetősége. A történelmi regény ilyen értelemben a sors megragadásának emfatikus eszköze lehet, amelyben feltárulkozhatnak a szükségszerűségek irányai.

Móricz ezzel az intencióval búvárolja 17 évig a könyvtárakat, hasonló emfatikus eszközre akar szert tenni, ezért írja az *Erdély*-trilógiát. Ám a kiábrándult feljegyzés: „*A nap árnyéka* is túlságosan történelmi korképpé vált a kezemben újabban. Pedig nem ezzel indultam neki. Én a mát kívántam megírni történelmi keretben, s a valóságos 17. századi problémák elnyomták a mát" — arról tanúskodik, hogy Móricznak menet közben le kellett mondania a legfontosabbról: a szükségszerűség víziójáról. Erről azonban nem lehet lemondani: ez vagy van, vagy nincs. Árulkodó a *Tündérkert* egyik helye, ahol Bethlen (a Laczkó Géza által feltételezett Móricz-alteregó) így gondolkozik: „Bethlen lehajtotta fejét: lelkében igazat adott a fejedelemnek, akinek mindenkor elismerte szellemi felsőbbségét, vagy inkább mindenkor meglepte s új világításba helyezte előtte a dolgokat a Báthory gondolata; ő a meglevő dolgokról tudott helyes és bölcs képet adni magának, Báthory a jövőről... Neki haditervei erősek s készek voltak, s az ország állapotát, a pártok helyzetét pontosan érezte, sőt a távoli országokról is a legtisztább képeket tudta felállítani, amelyeket aztán a bekövetkezett események sorra igazoltak; a fejedelem azonban a jövőbe vetette nagy lobogó tekintetét, s mindaz, amit képzelőereje fölvetett, rendkívüli s nagyarányú volt." A történelmi idő abszolút idő, benne a jelen és a jövő egy, egyik sem építhető (a bethleni értelemben) önmagában. Csak egy belső, abszolút időhöz való viszony biztosíthatja karizmatikusan a szükségszerűség látványát, s az annak megfelelő cselekvést. A fejedelem a sorsprobléma belátásának s alakításának mítoszát hordozza, míg Bethlen — ha száz évre tervez —, akkor sem sorsot tervez, hanem csupán tervet készít. Az egyik beszédjelenet plasztikusan jeleníti meg a két felfogás közti különbséget: „Géczy megértette: — Bethlen Gábor mindig azt mondja, hogy politikát száz esztendőre mindig előre kell csinálni. De én azt mondom, az a legény, aki ma ki tudja vágni magát. Aki száz évre előre gondol, az őrült."

Az idő-probléma megoldatlansága ellenére Móricznak a *Tündérkert* néhány nagyszerű passzusában sikerül a jelen történelmi perspektívaellenes béklyóit áttörnie, akkor, amikor a sorskérdéseket az adottság (valóság) és a lehetőség kategóriarendszereiben tárgyalja. Bethlen mondja: „— Pedig ha arra nem számíthatok, hogy kopjám szárnyával beterítem mind e területet: akkor arra kell gondolnom, hogy akarják ők is, szeressék s vágyják ők is ezt a tervet... Szép volna és nagy és dicső, ha volna egy ország, amely méltóságos hatalommal az egész terület közepét elfoglalná, mint a szív a testnek közepét, s innen áradna ki a vér, ami harcol, s táplál, az egész nagy testbe."

Bethlen számára a szükségszerűség útjai az adottságban keresendők, ennél fogva nem is rendelkezik tulajdonképpeni jövőlátással, abszolút történelmi optimizmusról nem is beszélve, viszonylagos optimizmusának értelmében: csak a kicsiséghez mérten lehet valamennyire (óvatosan) felemelkedni. Minden más szükségszerűségi felfogás — illúzió, csak újabb romláshoz, a lehetőségek újabb szűküléséhez vezetne... Ellenben a fejedelem (mint ama Il Principe) magasztos, forrongó hallgatásával, az ellenérvrendszer kimondatlan szimbolikus fenségességével szinte megsemmisíti Bethlen okfejtését: „— A fejedelemnek, nagyságos uram, nem lehet olyan álmot álmodni, amilyet akar: csak amit lehet... Nem is csak amit lehet: de amit k e l l... S itt nincs más álom, csak az az igazság, hogy szegények vagyunk, kicsinyek vagyunk, tudatlanok vagyunk, s mi vagyunk másoknak rabszolgája... Jönnek értünk a magyarországi urak? Bizony mondom, hogy a török soha nem fogja engedni Erdélyt. Maga javáért nem engedi, nem miérettünk..." A valóság e történelemkép szerint nem lehet más, mint a lehetőség — és csak a le-

hetőség — autarchikus kidolgozása: ez a szükségszerűség. Sors ilyen értelemben nincs is, mert nincs kockázat. — Természetesen ez Móricz számára is csak egy alternatíva, amit nem tart abszolút érvényűnek, csak praktikusan — jelenszerűen — követhetőnek.

Egyvalamiben azonban tántoríthatatlan Bethlen, s szavaiban az etikai szükségszerűség azonosul a történelmi és társadalmi szükségszerűséggel: a mégoly jó fejedelem sem sajátíthatja ki a történelmet, nem kényszerítheti alattvalóira a kizárólagosan saját maga által felismert történelmi szükségszerűség eszméjét. A demokratikus önmeghatározás a történelmi szükségszerűség felől is abszolút érték, s ezen a ponton a XVII. századi történelem megnyílik a jelennek, ez lenne az epikus nézőpontot leginkább megszervező történelmi perspektíva. „Felséges uram, — mondta Bethlen — jegyezze meg kérem e szómat: nem kell az országgal semmit se mivelni: ... hagyni kell, hogy történjen, aminek meg kell lennie... Nagyságos uram: nem az a fejedelem dolga, hogy az országot kergesse, mint a négy lovat: hanem az, hogy pásztorkodjon a ménes mellett, s hagyja azt a jó legelőre menni... Ha hagyod, szétszalad, — mondta a fejedelem — bizony kettő nem marad együtt. — Azér van pásztor felette, hogy együttmaradjon: mert bizony ha szétszalad, egyenkint megeszik a farkasok, de ha együtt van, szép békességben gyarapodhatnak... A fejedelem nem szólt." A perspektíva kapuja újra bezárult, s ott vagyunk a jelenben, ahol a szükségszerűséget bizony az állampolitikai raison helyettesíti.

Nem sokkal megnyugtatóbb Móricz másik történelmi regényének, a Rózsa Sándor két kötetének a következtetése sem. Nép és történelem itt csak kivételes mozzanatokban találkoznak, a történelem csak ritkán válik a népi társadalom évszázadok alatt kitermelt értékeinek biztos fedezékével; Rózsa Sándor, a szimbolikus hős is tehetetlenül figyeli önmaga kívülmaradását. A jelen a tehetetlenség korszaka Móricz számára, s nem véletlen, hogy hőseinek egyik leggyakrabban felbukkanó kifejezése az „így kell annak lenni". A történelmi regény legfontosabb formaproblémáját, a nézőpont megválasztásának a gondját Móricz tehát nem tudja maradéktalanul megoldani, amennyiben a történelmi perspektívában is többnyire a jövőtől megfosztott jelen foglya marad, a szó legkonkrétabb értelmében és filozófiai következményeiben egyaránt.

Az adottságok függvényében váltakozó éthosz, télosz és pátosz különböző alakzatai változó regény-perspektívákat is teremtenek Móricz életművében, és a szerző vándorútja a regények világában fellelhető értelemhez (hogy Lukács egyik, *A regény elméletében* alkalmazott kifejezését alkalmazzuk) még korántsem ért volna véget. A móriczi regényforma az egyre szigorúbb szerkezet, az egyre gondosabb és tervszerűbb építkezés egyensúlyát mutatja, az egyre gazdagabb és pontosabban megragadott élmény- és tényanyag jelenlétét —, amin csak utolsó éveinek fokozódó sietsége hagy nyomot. Nem egy kritikusa hívta fel a figyelmet a Móricz-írásművek mértékszerűségére: a tények ismerője sehol nem kényszerült túlstilizálni az írást, annál is inkább, mivel mindenki másnál egységesebb élményrendszerben tudta őket felfogni és összekapcsolni szubjektivitása rezdüléseiben.

Odáig terjedt morális bizonyossága, ameddig esztétikai biztonsága, rá is érvényes elképzelése irodalom és politika viszonyáról; valóban, írásműveivel sokkal nagyobb hatása volt, mint alkalomszerű állásfoglalásaival —, ihletőjévé vált a XX. század egyik legfontosabb kulturális mozgalmának, a népi írók csoportosulásának.

Megmaradt tolsztojánus hite a Jóban, s bár regényeiben egyre elvontabb lesz a pozitív erkölcsi vonások beágyazása társadalomba-történelembe, végig megmarad az a mély belső meggyőződése, hogy egyéb perspektívából és célokért írni nem is érdemes.

A jövőtlen kort nem tudta eltakarni regényeiben, nem is akarta: műveinek monumentalitása éppen ennek a belső ellentmondásnak a formájára épül. S mint minden zseniális formaművész, saját pusztulásáról is megvolt a pontos elképzelése, nem is harcolt túlzottan halála ellen, kora nem szolgált elég bizonyossággal afelől, hogy még egyszer tisztességesen meghalhatna.

EGYED PÉTER

LIMITELE CERTITUDINII

(Rezumat)

Ca unul dintre acei creatori de frunte, care au contribuit la profunda reînnoire a literaturii maghiare în primele decenii ale secolului, Zsigmond Móricz (1879—1942) a fost şi un mare inovator al formei romanului, atît sub accepţia filosofico-estetică a termenului (în sensul atribuit de György Lukács şi Lucien Goldmann), cît şi în ceea ce priveşte îmbogăţirea stilistico-poetică a ei. Fondul social al perspectivei sale epice prezintă o cezură, din cauza faptului, că viitorul social al ţărănimii — şi Móricz s-a considerat reprezentant al acestei clase — nu s-a putut contura în cadrul unei societăţi adînc pătrunsă de valorile anacronice ale păturii gentry. Din această cauză forma romanelor sale prezintă o unitate pe fundalul contradicţiei, iar în cîteva din romanele sale unitatea formei este organică datorită unui sistem spaţiu-timp construit, prin care romancierul se aseamănă cu alţi cîţiva inovatori ai genului de la începutul secolului. Studiul este o parte dintr-o lucrare mai amplă privind teoria romanului în perspectivă comparatistică.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf.1983. 2. szám

KÖZÉLET, KÖZÍRÁS, SZÉPIRODALOM

Írók jelenléte az újságírásban Jókai óta, Mikszáth óta közismert tény, ha sajtó és irodalom kapcsolata nem is volt mindig zavartalan. Talán éppen a konfliktushelyzetek miatt, vagy ellenkezőleg, mivel az irodalmi közvélemény nyilvánvalónak tartotta, hogy — mióta a birtokukból vagy másmilyen vagyonukból élő „független egzisztenciák" mindinkább eltűntek — az írók java része lapok szerkesztőségében keresi meg a kenyerét, sem egyik, sem másik oldalról nem nagyon feszegették irodalom és sajtó kapcsolatainak történetét, jellegét, az előnyöket és a hátrányokat. A romániai magyar irodalomtörténet-írásból egyedül a Kozma Dezső 1972-es kismonográfiáját tudnám felidézni,[1] mint amelyik írók tevékenységét követi nyomon kolozsvári szerkesztőségekben a századforduló idejéről. A kortárs román irodalomban a költő Alexandru Philippide tekintette volt át a jelenséget, immár egy jó évtizeddel ezelőtt, nem annyira az irodalomtörténet, mint a gyakorló költő és újságíró szemszögéből, a Iaşi-ban újraindult folyóirat, a Convorbiri literare új sorozatának indító számában.[2] Philippide költőként századunk húszas éveitől végigjárta a különböző izmusok iskoláit, esszéíróként nagy tisztánlátással vizsgálta a modern költészeti irányzatok útjait, eredményeit és buktatóit, s mint újságíró, évtizedeken át dolgozott különböző baloldali lapok szerkesztőségeiben. Mindez szinte predesztinálta arra, hogy az újságírás és az irodalom kapcsolatait teljes mélységükben feltárja, reális távlataikban láttassa. Azt a gyakorlati célt követte, hogy igazi összekötő hidat építsen az újságírás és az irodalom között. Éppen ezért nem burkolta ködbe a két tevékenységi ág különbözőségeit, ellentéteit, más és más jellegét. Hangsúlyozta, hogy a sajtó és az irodalom tevékenysége egyik-másik időszakban szinte kizárja egymást. Némelyek azt is vallják, hogy lehetetlen a közeledés közöttük, még kevésbé a rokonság, az összefonódás. Az idegenkedés mindig abból fakad, fejtegette Al. Philippide, hogy az újságírói és az írói munka között sok az alapvető különbség. A szerző rendszerbe is foglalta az eltéréseket. Eszerint az irodalom művészet, az újságírás nem az. Az újságírói tehetség más természetű, mint az írói tehetség. Előbbihez elegendő az intelligencia és az ügyesség. Az újságírói stílust el lehet sajátítani tanulással is, az írói stílust nem lehet megtanulni, ez születés, adottság dolga. Mégis, különösen napjainkban, mikor az írói foglalkozás is mesterséggé vált, a két tevékenységi terület mind jobban közeledik egymáshoz. Kiváló példákat idézhetne arra, folytatta Philippide, hogy írók igen jó újságírók is egyben — nem egy írói pálya indult lapszerkesztőségekből —, az írók újságírása mindig sajátos színt, eredetiséget képviselt a zsurnalisztikában. Akkor támadt baj mindig, ha e két, továbbra is különnemű tollmunkát összekeverték. Az effélét néha az is okozhatja, hogy az újságírói munkát is végző írók stílusán — sajnos — nem egy esetben megérzik a zsurnalizmus nyoma.

Ki nyerhet az írók és az újságírás együttműködéséből, vetette fel Philippide. Vagy másként kérdezve: érdemes-e, szabad-e költőnek, írónak újságírói tollat vennie a kezébe? Nem véletlenül tette fel e kérdéseket az akkor hetven esztendős kiváló költő. Fiatal írók, költők körében abban az időben, mikor tanulmánya megszületett, ismét nőtt az idegenkedés az újságírással szemben. (Az idegenkedés személyi vetületeiről, vagyis olyan esetekről, mikor a szűk szemléletű szerkesztő megfojtja az újságíró költőben a poétát, most ne szóljunk. Maradjunk az ideális állapotnál: nem fojtja meg benne a poétát, hanem éppenséggel elősegíti költői te-

[1] Kozma Dezső, *A valóság igézete*. Kismonográfia. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972.
[2] Alexandru Philippide, *Ziaristica şi literatura*. Convorbiri literare 1970. I. évf. (új sorozat) 1. (május).

hetségének kimunkálását.) Philippide amellett emelt szót, hogy a költők, írók igenis vállaljanak részt az újságírásból. Ismeri ennek a veszélyeit, a felületesség kísértéseit, a zsurnaliszta látásmód csábításait, a gúzsba kötő rutint, amit a költészet, az irodalom szenved meg. Tanulságosnak tarthatjuk Alexandru Philippide következtetéseit. „A riport jelentheti az összekötő kapcsot az újságírás és az irodalom között. És nem csupán, miként képzelnők, a nagy riport, amely vitán felül irodalmi alkotás. Bármilyen riport, a napi események krónikájától az útinaplókig. Az egyetlen egészséges, tiszta, hamisítatlan táplálék az írók számára. Az egyetlen igazi haszon, amelyben az irodalom az újságírás révén részesülhet..."

Közélet, közírás és szépirodalom egymást termékenyítő kapcsolatát, illetve a közéleti ihletettség irodalmi „hasznát" — művekben felmutatható eredményeit — igazolja egy egészen frissen megjelent antológia a két háború közötti román antifasiszta sajtó egyik legfontosabb hetilapjának irodalmi és publicisztikai anyagaiból.[3] A Cuvîntul liber munkatársai valóban állandó életközelben, sőt, harci készenlétben éltek és alkottak, és 1934—1936 között megjelent írásaik máig őrzik frisseségüket, irodalmi és publicisztikai értékeiket, mert az élet — Philippide szavai szerint — „egészséges, tiszta, hamisítatlan táplálék" volt a hetilap szerzői számára. A Cuvîntul liber munkatársai között az irodalom élvonalába tartozó alkotókat találhatunk: a Ştefan Roll néven a román avantgard egyik legkitűnőbb költőjének tartott Gheorghe Dinut, Miron Radu Paraschivescut, Geo Bogzát, F. Brunea-Foxot — a korabeli román riport „hercegét" —, N. D. Coceát, Eugen Jebeleanut, Al. Sahiát, George Macovescut, Şerban Cioculescut, Victor Eftimiut és az írók újságírása mellett érvelő Al. Philippidét. A Cuvîntul liber irodalom és újságírás találkozásának jó műhelye volt. A hetilap története szerves része a román irodalom történetének. Az antológiáról írt átfogó tanulmányában[4] Gheorghe Rădulescu, a korabeli baloldali diákmozgalom egyik vezető egyénisége a Cuvîntul libert, illetve az anyagaiból összeállított válogatást fontos történelmi dokumentumnak nevezi fiatalok és idősebbek számára egyképpen. A fiatalok a fasizmus és az antifasizmus heves harcának egyik mozzanatát ismerhetik meg az antológiából, az idősebb nemzedék visszaidézheti az átélt élet egyik drámai epizódját. A Tudor Teodorescu-Braniște szerkesztésében megjelenő hetilap korabeli sikerét és máig érvényes dokumentumértékét Gh. Rădulescu abban látja, hogy a lapban a politikai, közéleti kérdésekről szóló írások szervesen összefonódtak az irodalmi és művészeti törekvésekkel, kiváló volt a lap grafikai kivitele, elsőrendű írók és újságírók a munkatársai, következetes a politikai irányvonala.

Kimaradhatna-e a Cuvîntul liber története a román irodalom két háború közötti történetéből? A Cuvîntul liber anyagaiból összeállított antológia ismételten tudatosíthatja a sajtótörténeti vizsgálódások, tanulmányok és válogatások fontosságát az irodalmi összkép teljesebbé tétele érdekében — egyebek között a romániai magyar irodalom vonatkozásában is. Nemcsak „hivatásos" írók részvétele az újságírásban a két háború között és az 1944-es sorsfordulat után kínál nélkülözhetetlen tanulságokat az irodalomtörténet kutatóinak, de 1944 után egy új jelenség is nyomon követhető: a közélet oldaláról érkező publicista és szépíró jelentkezése. Ezeknél az alkotóknál a szenvedélyes társadalmi érdeklődés, tettvágy és konkrét cselekvés válik az írás mozgató rugójává, a magukkal hozott tapasztalatok kívánkoznak egyszerű újságcikkekbe vagy igényesebb publicisztikába, s néha, a legtehetségesebbeknél, szépirodalmi alkotásokba is.

Az immár regényíróként is megismert és elismert Kurkó Gyárfás (1909—1983) pályaképe kínálkozik fel leginkább példának. Honnan a szépirodalmi műben kikristályosodó élményvilág, közéleti tapasztalat, publicisztikai sodrás? Milyen előzmények után s milyen indításra ült le asztala mellé egy brassói fémmunkás, hogy regényt írjon a gyermekkoráról? S bizonyára ezt a regényt újabb, művészileg kiérleltebb művek követték volna, ha szépírói, közírói, közéleti pályája nem törik oly tragikusan ketté!

A regényíró Kurkó Gyárfás szemléletét, élményrétegeit, stílusának jellemzőit, egyáltalán a szerző helyét a romániai magyar irodalomban elmélyült s ugyanakkor vallomásos-szenvedélyes tanulmányban jelölte ki, értelmezte Méliusz József a *Nehéz*

---

[3] *Cuvîntul liber*. Antológia, Ion Ardeleanu és Mircea Muşat gondozásában. Eminescu Könyvkiadó. Bukarest, 1983.
[4] Gheorghe Rădulescu, *Pornind de la „Cuvîntul liber"*. România Literară 1983. XVI. évf. 28 (júl. 14).

kenyér 1970-es, második kiadásának élén.[5] Ez az előszó az idő és a táj, a nép és a történelem igen széles koordinátarendszerébe helyezi bele ezt a „székely regényt", amelyet hol dokumentumregénynek, hol kordokumentum erejű önéletrajznak, máskor meg hiteles népi memoárnak nevez. Tamási Áron műveivel, illetve ezek angyalszárnyú székely világával állítja egy síkba a székely szegénység Kurkó ábrázolta hajdani kemény életét, de nem az ellentétet hangsúlyozza elsősorban mégsem Tamási és Kurkó között, hanem sokkal inkább a párhuzamot állítja fel, talán merésznek tetsző párhuzamot, amelyet azonban a teljesség és igazság feltétlenül igazol. Méliusz a közeli barát és munkatárs biztonságával érzékeli a regényben, miként Kurkó Gyárfás egész közéleti pályafutásában is, a kitörölhetetlen emlékezetű nemzetiségpolitikussá nőtt csíkszentdomkosi székely legényke, a munkásmozgalomba bekapcsolódott brassói vasmunkás életelvét: „az igazat, csak az igazat, a tényszerűt, a valóságot mondjuk ki a magunk sajátos szellemében önmagunkról!"

Kurkó Gyárfás valóban ezt az igazmondást vallotta és vállalta íróként, publicistaként, illetve közéleti vezető férfiúként és magánemberként, fényben és árnyékban, próbák tűzében, országos nyilvánosság előtt vagy egyéni drámájának lélekszorító magányában. Az igazmondás annyira építő anyaga volt életének, jellemének, hogy regényírás közben is egyedül ez vezette tollát, szóljon örömről, bánatról, reménységről vagy villantson fel tréfás epizódot. A közéleti küzdelmekben nem egyszer nagy képzelőerőt mutató Kurkó Gyárfás — gondoljunk arra, ahogyan valósággal „megálmodta" a székelyföldi iparosítást! — regényében mindvégig a szigorú valósághűséghez ragaszkodott, szinte már görcsös következetességgel. A mai olvasónak — kissé az utókor távlatából — olyan érzése is támadhat, hogy a *Nehéz kenyér* valójában egy életharc folytatása más síkon, más eszközökkel: az önkifejezés kényszere munkálta ki mondatait, a szolgálat törvénye töltötte el írás közben is, mintha továbbra is közügyekben, nemzetisége sorsáért, jövőjéért hadakoznék. Az író Kurkó Gyárfás alapállása ismerős, az induló Veres Péterét idézi, aki meg is fogalmazta ezt a sajátos délkelet-európai kompenzációt: tulajdonképpen forradalmár akart lenni, de az idők éppen nem voltak alkalmasak hozzá, ezért vett írói tollat a kezébe. Író lett Veres Péter — ha később, egy időre vissza is kanyarodott a közélet útjára —, mert a harmincas évek szegényparasztja tenni akart osztályáért, népéért. Könyvet írt Kurkó Gyárfás a maga gyermekkoráról, az akkori csíki világról, mert szülőföldjétől távol is meg akart maradni az éltető élmények áramkörében, sőt, folytatni akarta — immár a közélet peremére szorultan is — azt a küzdelmet, amit elkezdett. Tehetsége, érdeklődése és élményanyaga úgy alakította, természetes módon, egyetlen regényét, hogy az a romániai magyar társadalmi, forradalmi realizmus ívébe illeszkedjék bele. Méliusz József nagyon találó ítélete szerint: „A *Nehéz kenyér* — lehet, hogy túlságosan is megkésve, mintegy utoljára érkezettsége ellenére is egy előző irodalmi korszakot folytat, zár le — Szilágyi András, Nagy István, Asztalos István, tágabban a Termés előtti Bözödi György, a korai Kovács György legjobb munkái közé kívánkozik. Még szélesebb körben: mennyire testvéri az ő művészete a régi Korunkból ismert Morvay Gyula, Sellyei József vagy az oly határozottan, szintén »naiv művész« írónak mondható Dömötör Teréz irodalmával. De a Korunk Veres Péterével és Darvas Józsefével is. Kurkó regénye a *Számadás*, a *Fekete kenyér* és a *Vizkereszttől Szilveszterig* szomszédságába helyezhető."

Véletlen-e, hogy az addigi életritmusából kiesett Kurkó Gyárfás írói tollat vett a kezébe? A sajtótörténeti vizsgálódás nyomban kideríthető — amit az idősebb nemzedék még személyes tapasztalatból ismerhet —, hogy regényírói jelentkezését nemcsak országos jelentőségű és eredményeiben, tanulságaiban máig kiható érvényű közéleti tevékenység előzte meg, hanem egy-két verspróbálkozás, de ami ennél sokszorosan fontosabb: közéleti szereplését, eszményeit, gondolatait, igazságait és tévedéseit, reménységeit és naivságait híven tükröző publicisztikai munkásság is. De éppen a napi publicisztika gyors mulandósága miatt ezt ismerjük a legkevésbé. Megismerésük révén egyéni s tulajdonképpen nem is csupán egyéni útkeresések, úttalálások és úttévesztések tanulságai kínálkoznak fel számunkra, legyünk idősebbek vagy az emlékezésben még nagyon fiatalok a forradalom „hős-

[5] Méliusz József, *Székely regény az időben és a tájban*. Előszó Kurkó Gyárfás *Nehéz kenyér* című regényéhez. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1970.

korából", az 1944 augusztusát követő romániai életből s annak is magyar nemzetiségi vonatkozásaiból. Közvetlenül 1944 augusztusától három éven át, 1947 őszéig Kurkó Gyárfás nemcsak a kommunista irányítással tevékenykedő nemzetiségi „anyaszervezet", a MADOSZ-ból kiterebélyesedett Romániai Magyar Népi Szövetség országos elnöke volt, de a romániai magyar sajtó, pontosabban a népi szövetségi lapok egyik vezető publicistája is (Balogh Edgár, Bányai László, Kacsó Sándor, Méliusz József, Szemlér Ferenc mellett, velük együtt). Írásainak nyilván külön súlyt adott közéleti rangja, országos tekintélye a tömegek körében és vezető román kormányférfiak előtt, ezek a publicisztikai írások azonban szerzőjük hajdani rangja nélkül is máig fontosak és számontartásra érdemesek lennének, s noha nyilvánvalóan annak a tömegszervezetnek az álláspontját tükrözték, amelyet Kurkó képviselt, önálló munkák, önmagukért helytálló egyéni írások. (Maga Kurkó talán egyetlen egyszer írta oda publicisztikai írás élén, neve után címét is, de akkor ennek nyomatékosan szükségét érezte: egyéni szavával sokan szólnak.) A Kurkó-publicisztikák a maguk idejében bejárták az ország magyar sajtóját, sűrűn idéztek belőlük bukaresti, brassói és más román lapok is. Legteljesebb gyűjteményük alighanem a brassói Népi Egység hasábjain található fel, ide írta első vezércikkeit 1944 őszén, 1945 tavaszán, s az MNSz országos központjának Brassóból Kolozsvárra költözése után is — mikor a szervezet központi lapja a Világosság lett —, Kolozsvárról is tovább küldte írásait a Népi Egységnek, annál inkább, mivel e lapnak két éven át felelős szerkesztője, még előbb pedig a megalapítója volt.

Ez a lapalapítás — a maga szokatlansága miatt is — külön érdemes a sajtótörténet figyelmére. Miként alakult egy új napilap — a második világháború utolsó szakaszának egyik legelső demokratikus magyar sajtóorgánuma —, hogyan fogott lapszerkesztéshez a sodronykészítő kisiparos, értelmiségi harcostársaival együtt? A brassói magyar lap első évfordulóján, 1945. október 21-én Tiboldi Béla közvetlen részvevőként idézte fel az indulás hangulatát.[8] „Ha valaha semmiből csináltak újságot, úgy a Népi Egységet igazán a semmiből csinálták. Ugyan, ha egészen őszinték akarunk lenni, be kell ismernünk, hogy talán mégsem egészen a semmiből. Lelkesedés, akarat és lendület voltak az alaptőke". Elemi politikai szükségszerűség volt a lapalapítás abban a városban, amelyben akkor már négy éve nem jelent meg magyar sajtótermék, noha Brassó a múlt század első évtizedei óta bölcsője volt a német, román és magyar sajtónak.

Egy rövid sajtótörténeti kitérő kívánkozik ide, Kurkó Gyárfások lapalapításának történelmi hátteréként.

Johann Gött brassói nyomdász 1834-ben kapott engedélyt a Siebenbürger Wochenblatt című, hetente kétszer megjelenő politikai hírlap és melléklapja, a Blätter für Geist, Gemüch und Vaterlandskunde kiadására. Ugyancsak Gött kezdi el nyomtatni 1837-ben a Foaie de Duminică román képes irodalmi hetilapot, Ion Barac városházi tolmács szerkesztésében. Mivel ez a lap nem elégítette ki a román olvasók igényeit, George Barițiu társult be a nyomdászhoz, és 1838-ban megindította a Gazeta de Transilvaniát, amely 1843-tól hetente háromszor került az olvasók kezébe, és a leghosszabb életű erdélyi román lapként maradt fenn a sajtótörténetben. A kor szokásai szerint ennek is volt melléklapja, a román szépirodalom fejlődésében fontos szerepet játszó Foaie pentru minte, inimă şi literatură. Hasonlóképpen Gött vállalkozása volt a magyar nyelvű Erdélyi Híradó, amely 1838 januárjától 1839 decemberéig jelent meg, s ennek is volt melléklapja, a Mulattató. A háromnyelvű brassói sajtóhagyományokat később olyan lapok folytatták, mint az Espatriatul — Cezar Boliac szerkesztésében —, a Kronstädter Zeitung és a Brassói Lap. Mindhárom az 1848-as forradalom terméke, Bem tábornok hadi lapjai. A magyar hadi újságot Veszely Károly fiatal római katolikus lelkész szerkesztette, mégpedig a következetes forradalmiság és a néptestvériség szellemében; e tevékenységéért a bukás után börtönre ítélték. A Brassói Lapnak alcíme is volt, éppen olyan nagyságú betűkből szedve, mint a főcím: Testvériség.

Hosszú némaság után, a múlt század utolsó három évtizedében indultak újra, egymás után, egymás mellett s nem ritkán egymással rivalizálva a különböző magyar lapok Brassóban: politikai napilap és színházi újság — bármily különös:

[8] Tiboldi Béla, *Hogyan született meg a Népi Egység?* Népi Egység 1945, II. évf. 237 (október 21.).

egyenesen színházi napilap olyan városban, amelynek nem volt állandó magyar társulata! —, turista közlöny, hitbuzgalmi kiadvány, pedagógiai újság. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár több mint negyven Brassóban szerkesztett és nyomtatott magyar sajtótermék gyűjteményét őrzi, nem is számítva ide a kétnyelvű kiadványokat. E lapok közül az 1895-ben indult Brassói Lapok tudatosan vállalta a Veszely-örökséget, a népek közötti megértés és testvériség szolgálatát. Ebből a vállalkozásból nőtt ki három évtizeddel később a romániai magyar sajtó akkori egyik legjelentősebb orgánuma. Kacsó Sándor főszerkesztői koncepciója és Kahána Bernát vállalkozása tette a vidéki lapocskát országos fórummá, a humanizmus, a néptestvériség, a demokratikus kiállás műhelyévé. Fókusz volt ez a Brassói Lapok, munkatársának, Balogh Edgárnak a találó hasonlata szerint. Éles antifasizmusa érthetővé teszi, hogy az Antonescu-diktatúra egyik első intézkedése, 1940 őszén, a Brassói Lapok betiltása volt. Brassóba és környékére, a barcasági magyar falvakba a negyvenes évek elején a temesvári Déli Hírlap járt, az egyetlen megtűrt délerdélyi magyar újság.

Maga Kurkó Gyárfás is eszmei arcélének kialakításában sokat köszönhetett a Brassói Lapoknak, s tisztában volt az újság tömegnevelő hatásával. 1944. augusztus 23-a után nemcsak a brassói magyar lakosság tájékoztatása tette létszükségletté a helyi lapalapítást, de talán még inkább az, hogy a Székelyföld háromszéki, csíki és udvarhelyi része egyszerre napisajtó nélkül maradt, teljes tájékozatlanságban. A román történetírás kellőképpen tisztázta, hogy a nemzeti, társadalmi, antifasiszta és antiimperialista forradalom győzelme után egy időre megélénkültek a reakció erői is, velük szemben a Román Kommunista Párt vezetésével a tömegeknek erőteljesen fel kellett venniük a küzdelmet. Nem e dolgozat témája részletezni az akkori belpolitikai harcok folyamatát, csak utalnunk kell rá azért, mert ez a küzdelem drámai módon érintette a székelyföldi lakosságot is, néhol ártatlan emberek tízei estek a bosszút kergető bosszú áldozatául, és az első hetekben a demokratikus harckészség helyett a székelységben dermedtséget és létbizonytalanságot váltott ki. Márpedig a megindult forradalmi átalakulások és az antifasiszta háború érdeke volt, nyilvánvalóan, hogy a székelyföldi nyugalom, tágabban az erdélyi magyarság küzdelme is hatékonyan támogassa az RKP és a román néptömegek harcát. A magyar tömegeket felrázó és mozgósító lapra van szükség, ismerte fel Kurkó Gyárfás és a MADOSZ Brassóban élő több más vezetője. Annál inkább, mivel az Antonescu-idők szellemét átörökíteni próbáló némely lapkiadvány, a Curierul például, amellyel az RKP legálissá vált lapja, a Scînteia szinte élethalál küzdelmet vívott, naponta rágalmakat szórt a MADOSZ-ra és az egész erdélyi magyarságra, ilyképpen szerette volna elválasztani a magyar haladó erőket a román munkásság és parasztság tömegeitől. „A demokrácia román erői, élükön a Kommunista Párttal s a haladó szellemű román sajtó, a Scînteiával s a România Liberăval az élen, pillanatig sem habozott — emlékeztetett első évfordulóján a Népi Egység.[7] A megtámadott magyarság s a MADOSZ segítségére sietett. Bátran verte vissza a támadást, s ezzel soha el nem múló hálára kötelezett minket. Ha nem áll mellénk akkor, mozgalmunk kezdetén, amikor sajtónk még nem volt, a szövetkezett reakció bölcsőjében fojtotta volna meg mozgalmunkat."

De térjünk vissza a lapalapítás mozzanatára, az előbb megidézett szemtanú és résztvevő, Tiboldi Béla emlékezete alapján:

„Hosszas tárgyalások, szaladgálások után, amelyek csak nem akartak eredményre vezetni, Kurkó Gyárfás az asztalra ütött:

— Ha az illegalitásban meg tudtunk csinálni mindent, amit akartunk, most, a felszabadulás után torpanjunk meg?

Erre az aggodalmaskodóknak, a papíron számítóknak nem volt mit felelniök. Nem volt nyomda, nem volt papír, be sem volt szervezve előre az újság, nem volt sem szerkesztőség, sem távbeszélő, sem kiadóhivatal, sem távirati ügynökség, sem rádió, sem újságíró, és ami a legfontosabb, pénz sem volt. És mégis lett lap."

Kitetszik e vallomásból, hogy a lapot előkészítő tanácskozásokon rendszerint Kurkó Gyárfás elnökölt, ezernyi egyéb elfoglaltsága mellett végig ott bábáskodott

[7] Csákány Béla dr., *Nem csalatkoztunk!* Népi Egység 1945. II. évr. 237 (okt. 21.).

a lap indításánál ebben a nagy sajtómúlttal rendelkező városban. Mikor pedig 1944. október 22-i keltezéssel a Népi Egység első száma ömleni kezdett a rotációs gépből, a friss lapot elsőnek Kurkó Gyárfás, Bányai László, Szemlér Ferenc és Kőműves Géza vette kezébe, az első szerkesztők. Másnap reggel pedig régi MADOSZ-vezetők rikkancsolták a lapot a brassói utcákon. Mozdonyvezetők vitték ki a Székelyföldre. Éjszakánként, a nyomtatás befejezése után fegyveres munkásgárdisták kísérték haza a szolgálatos nyomdászokat és szerkesztőket — a brassói román napilap, a Drum Nou és a Népi Egység munkatársait —, mert csellengő fasiszta huligánok nemegyszer támadtak rájuk.

Így indult útjára „Kurkó lapja" — ahogy a Székelyföldön nevezték — néhány nappal a kolozsvári Világosság alapítása után, vele és a temesvári Déli Hírlappal együtt (ennek szerkesztését 1944. augusztus 23-a után Takács Lajos dr. vette át egy időre, majd a lap Szabad Szóra változtatta nevét), mint a népi demokratikus magyar sajtó első termékeinek egyike.

Kurkó Gyárfás nemcsak egyik alapítója és névleges felelős szerkesztője volt a Népi Egységnek, de sűrűn megszólaló publicistája is. A lassan Brassóba gyülekező demokratikus újságírók mellett — többségük a Brassói Lapok egykori szerkesztője volt — Kurkó lényegében az első képviselője az újságírói tollat is forgató mozgalmi munkásnak, a későbbi időkben olyannyira általánossá váló újságíró típusának. Autodidakta módon megszerzett műveltség, harcos szenvedély, mély felelősségérzet és a gyakorlat során fokozatosan elsajátított szakmai tapasztalat jellemezte publicisztikai munkásságát. Mikor egy átfogó sajtótörténeti tanulmány — *A Népi Egység négy éve* — előkészítése során összeállítottam a lap válogatott bibliográfiáját,[8] Kurkó Gyárfás két verskísérlete mellett — *Földért harcoltak* és *Vers a Fellegvárból* — tizenkilenc publicisztikai írását, főleg vezércikkét vehettem számba 1944-ből, 1945-ből és 1946-ból. Nem számítottam ide a különböző népgyűléseken, értekezleteken elmondott beszédeit, továbbá gyakran adott interjúit, amelyeknek szerkezete, érvelése szintén leginkább publicisztikai vétetésű volt, miként publicisztikai írásainak java részét is lehet szónoki alkotásként olvasni.

A Kurkó-írások az első időkben rövidek, szinte minden publicisztikai fordulatot kerülnek, nyomban a tárgyra térnek, és mindenkor a közösség álláspontját, életérzését fejtik ki. Csak a már tapasztalt publicista Kurkó vállalkozik finomabb árnyalásokra. Igaz, hogy az első hetek, hónapok lázas ütemében idő sem lett volna az elmélyült okfejtésekre. Kurkó publicisztikáiban az élő történelem leheletét, a nép gondját, fájdalmait és reménységeit, főként pedig minden esetben a dolgozó nép igazát lehet érezni. Mindjárt a második lapszámban Kurkó-vezércikk: *Bűnös-e a nép?*[9] A kérdés felvetése is valószínűtlennek tetszhetik most, évtizedek távolából visszatekintve, de akkor égő időszerűségű volt: egyenesen életkérdés. Mikor Kurkó a nép ártatlansága — és a fasiszta vezetők bűnössége — mellett érvelt, a romániai haladó erők — elsősorban a Román Kommunista Párt — és a retrográd, reakciós vagy burkolt fasiszta csoportok közötti harc tűzterébe éppen az erdélyi magyarság került. A történelem groteszk fintoraként tegnapi fasiszta újságírók sugallták, vagy némelyek nyíltan meg is fogalmazták, hogy az erdélyi magyarság egyetemlegesen elmarasztalandó a fasizmus bűnében, s ekképpen is kell eljárni ellene. A nem sokkal később szökni próbáló Ion Mihalache nemzeti parasztpárti (Maniu-párt) alelnök még 1946-ban is az eljövendő kitelepítésekre célzott, mint amelyek „megszabadítanák" az országot a demokrácia általa nem kedvelt, haladó válfaját vállaló magyar tömegektől. A Mihalache pártjához tartozó Ionel Pop, aki 1944 októberében északerdélyi kormánybiztosként nyilatkozott a sajtónak, kendőzetlenül fogalmazott: ha az erdélyi magyarság nem fogadja el a „történelmi pártok" uralmát és ami ezzel egyet jelent, a nemzeti identitás feladását, akkor „szélsőséges megoldásra kellene gondolnunk, az áttelepítésükre."[10] A kollektív bűnösség képtelen vádjával a Scînteia és a demokratikus román lapok szinte naponta felvették a küzdelmet, nagygyűlések román szónokai, pártvezetők és munkások ítélték el a nem egy helyen pogromokat eredményező magyarellenes uszításokat. Ebben a hangulatban és helyzetben szólalt meg Kurkó Gyárfás: *Bűnös-e a nép?* Történelmi visszapillantásaiban ekkor is, mindig is élesen elítélte a fasisztákat,

[8] Beke György, *A Népi Egység válogatott bibliográfiája.* NyIrK. 1981. XXV. évf. 2.
[9] Kurkó Gyárfás, *Bűnös-e a nép?* Népi Egység 1944. I. évf. 2 (okt. 25.).
[10] Ionel Pop nyilatkozata a Népi Egység 1944. október 3-i számában, I. évf. 3.

legyenek azok magyarok vagy románok. Neki magának sok szenvedést, a népnek pedig mérhetetlen tragédiákat okoztak. (Kurkót antifasizmusáért hol Caracal internáló táborába zárták, hol a brassói Fellegvárban tartották fogva.) *Nincs elnézés, nincs kegyelem a magyar fasiszták számára* — figyelmeztetett egyik vezércikkének a címével is 1945 elején.[11] De a dolgozó népet, a tömegeket mindenkor élesen elválasztotta a bűnös, fasiszta vagy reakciós vezetőktől. A demokrácia ellenségei éppen ezt a választóvonalat akarták elmosni, és — különös módon — ezt halványította egynémely demokrata magyar publicista elfogult szenvedélytől vezetett tolla is. Mert amíg Kurkó Gyárfás és Méliusz József például konkrétan, név szerint támadták az erdélyi magyarság letűnt, de a „történelmi pártok" szekerére felkérezkedni próbáló vezetőit, elsősorban Gyárfás Elemért, addig például Bányai László általánosságokban mozgó és általánosító — a székelyföldi valóságot nem ismerő — írásai a magyar reakciós erőkről alkalmasakká váltak a népi demokráciát vállalni kész, de tájékozatlan, a múltban inkább passzív s legfennebb e passzivitásukban vétkes magyar tömegek elriasztására. Jellemző például, hogy a mindenkiben ellenséget gyanító purifikátorok egyik alkalommal olyan brassói orvost állítottak pellengérre, akit semmilyen bűn nem terhelt, s aki éppen abban az időben áldozatos szerepet vállalt: a földvári táborban gyógyította az odahurcolt és tífuszba esett ártatlan székelyek ezreit. Közben pedig maga is megkapta a betegséget. Különös logika érvényesült az ilyen minden áron ellenséget kereső támadásokban: igaz, hogy az illetőnek nem volt semmilyen hatalma kisebbségi helyzete miatt az Antonescu-időkben, de bizony kimutatta volna a foga fehérét, ha véletlenül hatalomhoz jut. Kurkó Gyárfás jó néhány beszédében nyugtatta meg a jóindulatú, megnyerni szándékolt holnapi szövetségeseket, s ezt az alaphangot ütötte le mindjárt első vezércikkében is, a *Bűnös-e a nép?* soraiban. Érvelése már képzett publicistára vall — vagy inkább a mozgalmi ember józanságát mutatja —: a magyar fasiszta vezetők bűneit elsősorban a magyar nép szenvedte meg, bármilyen egyenlőségi jel bűnös vezetők és bűntelen tömegek között éppen a bűnösök felmentését jelentené, és a demokratikus kibontakozást gátolná meg.

Ezt a demokratikus kibontakozást a közíró és közéleti vezető Kurkó mindenkor a román—magyar jó együttélés, kölcsönös megbecsülés, lelki béke jegyében képzelte el. Újra meg újra felidézte a történelmi múltból a román—magyar sorsközösség példáit. A történész Bányai László és a költő Méliusz József mellett leggyakrabban a publicista Kurkó Gyárfás kereste a jó együttélés múltbeli tapasztalatait, és mindig a biztató, testvéri hagyományokat emelte ki azokban az időkben is, amikor a demokratikus román sajtó és vele az erdélyi magyar lapok valóságos közelharcot vívtak a magyar tömegek elemi jogait is kétségbe vonó reakcióval. Kurkó Gyárfás személyes sérelmeit is félretéve, soha nem engedett a szemrehányás kísértésének. Felfogása szerint a román—magyar közös sors két egyenjogú etnikai közösség, a román nép és a romániai magyar kisebbség — nemzetiség — szövetsége. „Ennek a szövetségnek történelmi múltja van, de történelmi hivatás is vár reá. Jövője attól függ, hogyan tud ennek a történelmi feladatnak megfelelni."[12] E szövetség politikai kerete 1944. augusztus 23-a után közvetlenül az Országos Demokratikus Arcvonal volt, amely a Román Kommunista Párt vezetésével a fasiszta maradványok felszámolásáért, a demokratikus, népi átalakulásért szállt síkra. Kurkó *A nagy küzdelem* című publicisztikájában azt fejtegeti 1944 októberében,[13] hogy a romániai magyarok kétszeresen is érdekeltek e harc kimenetelében, hiszen sorsuk további alakulásáról van szó. Az ODA kormányzati programja jövőt és biztonságot kínált az erdélyi magyarságnak is, ezért a nemzetiség minden tagja személyesen is felelős, hogy ezt az utat válasszuk, érvel Kurkó. „Mert meg vagyunk győződve, hogy egyetlen helyes út nemzetiségünk számára az Országos Demokratikus Arcvonalba tömörült román népi erőkkel való testvéri együttműködés. Annál is inkább, mert a fajgyűlöletet és a népellenes uszítást, melynek már oly sok halálos áldozata van Erdélyben, csak az Országos Demokratikus Arcvonal kormánya tudja megfékezni" — hirdeti néhány hónappal a Groza-kormány megalakulása előtt.

---

[11] Kurkó Gyárfás, *Nincs elnézés, nincs kegyelem a magyar fasiszták számára.* Népi Egység 1945. II. évf. 50 (márc. 4.).
[12] Kurkó Gyárfás, *Szövetségünkre történelmi hivatás vár!* Népi Egység 1945. II. évf. 142 (jún. 30.).
[13] Kurkó Gyárfás, *A nagy küzdelem.* Népi Egység 1944. I. évf. 5 (okt. 28.).

A korabeli szóhasználat a szocializmus távlatai felé mutató népi demokráciát haladó demokráciának nevezte, és Kurkó írásaiban gyakran találunk érvelést amellett, hogy az erdélyi magyarságnak — mikor egyik-másik erdélyi magyar közéleti ember hajlandó lett volna az immár „békejobbot" nyújtó „történelmi pártokkal" való egyezkedésre — miért kell határozottan a haladó demokrácia mellé állnia. A lap első évfordulóján közreadott írásában[14] Kurkó köszönetet mond a román népi erőknek, elsősorban a munkásosztálynak és kommunista pártjának, hogy nyomban 1944 augusztusa után a létében megtámadott magyar tömegek pártjára állt. Nem volt kétséges, hogy az 1944-es sorsfordulat után a romániai magyarságnak melyik utat kell választania. A konzervatív „demokráciát" alaposan megismerhettük negyedszázadon át, „ez a demokrácia 25 éven keresztül minden nemzeti hagyományunktól teljesen meg akart fosztani. Nem kevesebbet, mint a nyelvünket akarták elvenni. Augusztus 23-ával azt hitték, hogy mivel hozzájárultak a nagy változáshoz, minden szabaddá vált számukra, port lehet hinteni a világ szemébe, és minket is be lehet csapni. Azt hitték, hogy ők, mint »demokraták«, ki tudnak irtani bennünket...

A másik demokrácia, a haladó, mellénk állt. De nemcsak akkor állt mellénk, hanem mellettünk volt a 25 éven keresztül folytatott földalatti harcokban is. Nem is választhattunk volna más szövetségest. Ma az egész világ új életforma felé halad... Meg kellett találnunk azt az irányt, amelyet a romániai magyarságnak követnie kell fennmaradása érdekében."

Kulcsszó ez: fennmaradás, gyakran visszatér Kurkó Gyárfás publicisztikájában, talán elsőnek, hiszen a romániai magyar irodalom és közírás csak majd a hetvenes évektől kezdve tér vissza mindegyre, igaz, most már kiérlelt, maradandó művekben, ehhez az alapvető eszményhez. A fennmaradás, megmaradás népi demokratikus — és távlatában szocialista — alternatívája a publicista és a közéleti vezető Kurkó számára a teljes nemzeti egyenjogúság. Közírásának tengelyében, összhangban a Román Kommunista Párt elveivel, a nemzeti egyenjogúság eszménye és az érte vívott akkori harc, a nemzetiségi létfeltételek kiépítéséért végzett mindennapi munka állott. Egyik legfontosabb publicisztikai megnyilatkozásában, *Megalkuvással nem győzhet a demokrácia* című vezércikkében,[15] amely akkoriban széles körben visszhangzott a romániai sajtóban, magyar és román lapokban egyképpen, konkrét példákkal érvelve bizonyította, hogy „a demokrácia életképességének és elmélyülésének fokmérője a nemzetiségi kérdés" megoldása. Az egyenjogúság éppúgy létérdeke a nemzetiségnek, mint a román nemzetnek, amelynek építő munkájában őszinte segítőtársakra van szüksége. A nemzetiség jó közérzete ilyen építő erő. Ezért országos érdek az egyenjogúság biztosítása az élet minden területén, a jogalkotásban és végrehajtásban, az oktatásban és művelődésben. Rosszindulat, elfogultság, közömbösség vagy hanyagság egyképpen alááshatja az egyenlőség biztonságérzetét az emberek lelkében. A testvériség, az egyenjogúság kiépítésében minden tényező egyképpen fontos. Igen lényeges például, hívta fel Kurkó az igazságügyi hatóságok figyelmét, hogy egyforma elbírálás alá vonják a fasizmus idején hátrányt szenvedett, javaikat elkótyavetyélni kényszerült románokat és magyarokat, éljenek Erdély északi vagy déli felében. Kurkó hangsúlyozta, hogy nem híve a sérelmi politikának, nem kívánja felhúzni a panaszok áradata előtt a zsilipeket, de az egyenlőség megteremtésének gondjait nyíltan kell megtárgyalni, ez nem sérelmi politika, hanem közös országépítés. Mindenkit egyképpen érintő közös ügyekben tartós megoldást csak a tömegek — románok és magyarok — együttes részvétele hozhat, ezért „szükség van az őszinte és nyílt beszédre, mert a bajok leplezésével a demokrácia ellenségeinek bűntársaivá válhatunk".

Őszinte és nyílt beszéd, így jellemezhetnők Kurkó Gyárfás valamennyi publicisztikai írását. Stílusa láthatóan kerülte a virágos szavakat, a köznapi szóhasználathoz vagy még inkább a népgyűlési szónoklathoz állt közelebb, az olvasónak néha olyan érzése támad, hogy nem is írta, hanem diktálta a szövegeit. Néha azonban váratlanul felszakad belőle a rejtett líraiság. *Gyűlnek már a pásztorok* című 1944-es írása[16] úgy indul, mint seregszemle a demokrácia növekvő erői fölött.

---

[14] Kurkó Gyárfás, *Miért választottuk a haladó demokráciát?* Népi Egység 1945. II. évf. 237 (okt. 21.).
[15] Kurkó Gyárfás, *Megalkuvással nem győzhet a demokrácia.* Népi Egység 1946. III. évf. 77 (ápr. 4.).
[16] Kurkó Gyárfás, *Gyűlnek már a pásztorok.* Népi Egység 1944. I. évf. 52 (dec. 23.).

De egyszerre egy gyermekkori emlék közepén vagyunk. Karácsonyi éjszaka a csíki faluban, az első világháború idején. Kurkó apja sebesülten fekszik a hadikórházban, anyja az éjféli miséről hazatérve arról mesél a fogékony lelkű legénykének, miért is van földi király, háború, szenvedés. A mesélő hang pátoszba csap át: a gonoszság erői „soha többé ne zavarják a béke és a szeretet ünnepét, és mindörökre a béke és a szeretet ünnepe lehessen a karácsony". A jövendő regényíró, a *Nehéz kenyér* majdani szerzője készülődik ebben a vezércikkben. Igaz, ez a kivétel Kurkó publicisztikájában. Vannak másutt is lírai hangulatú mondatai, de csak mondatok ezek, a szerző nyomban visszatér a tényszerű hétköznapiságba, az írás súlyát elsősorban a közéleti felelősségtudat és józanság adja meg. „Súlyos történelmi időkben nem lehet érzelmekkel egészséges népi politikát csinálni, hanem csakis a valóságból kiinduló józan politikával" — fogalmazta meg Kurkó.[17]

Ez a józanság pedig Kurkó Gyárfás írásaiban — gondolkodásában — a nemzetiségi létfeltételek következetes kiépítése. Publicisztikájában az egyenlőség jogi vonatkozásai után, illetve ezekkel együtt jelentkeznek az anyanyelvű oktatás sorsdöntő kérdései, aztán a szövetkezetek, gazdasági egyesületek, művelődési intézmények demokratikus átalakítása — megőrzésük révén — a jövő számára. Nem lebontani kell azokat a falakat, amelyek a közösségi jövő épületében állnak már, hanem beleépíteni őket a közös boldogulás csarnokába. A jövendő sajtótörténész, sőt, a társadalom történetének kutatója számára is nélkülözhetetlenek lesznek ezek a Kurkó-írások a korszak és abban a romániai magyarság hangulatának, létérzékelésének megértéséhez. Jelen dolgozat csak azt hangsúlyozhatja újra, hogy ezekben a Kurkó-írásokban közélet és közírás szervesen fonódott össze, alkotott egységet.

Hasonlóképpen további távlat kell annak méltányos felderítésére, hogy Kurkó Gyárfás publicisztikája, gondolkodása tévedett-e, s mennyiben, miben tévedett, illetve milyen síkon igazolódott a későbbi évtizedekben az akkoriban keményen elítélt „magyar egység" kérdésében. Azt már itt le kell szögeznünk, hogy Kurkó soha nem beszélt, írt „elvtelen" egységről, olyanról, amely egyképpen felölelhetné a demokrata magyart és a fasiszta bűnözőt. Kurkó eszménye — ez világosan kitetszik írásaiból — népi és demokratikus egység volt, széles körű, de feltétlenül népi egység. Az 1946-os őszi parlamenti választások után fogalmazta meg Kurkó: „A magyarság választási küzdelme hasonlított a 48-as szabadságharchoz, és megerősítette politikai öntudatát."[18] Ezt a megerősödött politikai, közösségi öntudatot — az országos fejlődés nagy keretében, természetesen — Kurkóék a gazdasági kérdések megoldására kívánták irányítani. E vonatkozásban egyik interjúja fogalmazza meg legvilágosabban Kurkó közéleti elgondolásait. „Közművelődési ügyeinket például sokkal alaposabban sikerült kidolgoznunk — mondotta 1947. január 10-én a Népi Egység munkatársának. — És ez nem egészen helyes, mert nyilvánvaló, hogy kellően körülbástyázott gazdasági alapvetés nélkül sem politikai, sem pedig közművelődési sikereink nem lehetnek állandóak." Úgy vélte, hogy gondoskodni kell a bizonytalan helyzetben lévő javak jogi formáinak rendezéséről. Elsősorban a szövetkezeti hálózatra gondolt, de a gazdakörök és a közművelődési alakzatok további sorsára is. Elképzeléseiből mit igazolt vagy mit cáfolt meg az idő, ez már nem lehet egy alapvetően sajtótörténeti dolgozat feladata.

Sajtótörténész csak jelezheti, hogy e problémakör az utolsó, amely Kurkó Gyárfás publicisztikájában 1946-ban, illetve 1947 elején jelentkezik. A közélet porondján is mind kevesebbet látni, közírása megszakad, hogy majd később, 1949-ben a regényíró Kurkó lépjen elő újra. Valahogy jelképszerű, hogy utolsó közéleti megnyilatkozása éppen az irodalomhoz kötődik. A Népi Egység 1947. október elején hírül adja,[19] hogy az addig külön egyesületekkel rendelkező román és romániai magyar írók, Zaharia Stancu javaslatára, egyesítették szövetségeiket. Az egységesítő tanácskozást Kolozsvárott tartották meg, s ezen felszólalt Kurkó Gyárfás is, aki azt fejtegette, hogy „a nemzetiségi jogegyenlőség nem valamiféle megmerevedett elv, hanem állandó mozgásban, fejlődésben lévő kérdés. Hangsúlyozta: íróinknak tudatában kell lenniök, hogy tovább kell lendítenünk a demokratikus fejlődést, és

[17] Kurkó Gyárfás, *Karácsonyhoz, magunkba nézve.* Népi Egység 1945. II. évf. 290 (dec. 28.).
[18] Kurkó Gyárfás nyilatkozata. Népi Egység 1946. III. évf. 287 (dec. 15.).
[19] *Román és magyar írók megalakítják a Romániai Írók Szövetségét.* Népi Egység 1947. IV. évf. 222 (okt. 3.).

ezáltal jogegyenlőségünk is tovább fejlődik, tökéletesedik". Ezt a ma is érvényes és hangsúlyozott gondolatot fejtegette utolsó nyilvános szereplésén, írók előtt, akik közé — a *Nehéz kenyér* jogán, de publicisztikája révén nemkülönben — ő is méltán és vitathatatlanul odatartozik.

BEKE GYÖRGY
Cluj-Napoca, str. Rahovei nr. 58.

VIAŢA PUBLICĂ, PUBLICISTICĂ, BELETRISTICĂ

(Rezumat)

În introducere, autorul abordează, pe baza unor exemple maghiare şi române, rolul ce l-au avut scriitorii în jurnalistică, pornind de la eseul lui Al. Philippide, Ziaristica şi literatura din 1970, precum şi de la activitatea publicistică a renumiţilor scriitori enumeraţi în antologia *Cuvîntul liber*, apărută în 1983. Autorul constată că după 1944 putem fi martorii unui nou fenomen: numeroşi muncitori şi activişti, veniţi dinspre viaţa publică, se consacră şi în publicistică sau beletristică. În literatura maghiară din România cel mai elocvent exemplu ni-l oferă activitatea lui Gyárfás Kurkó (1909—1983) care, avînd un trecut important în mişcarea muncitorească, pe lîngă munca sa de activist a desfăşurat o activitate publicistică de o deosebită valoare pentru istoria epocii, cîştigîndu-şi autoritatea şi în beletristică cu romanul său de factură autobiografică, *Nehéz kenyér*. Studiul, evocînd specificitatea de beletrist a lui Kurkó, pune, în acelaşi timp, în lumină figura uitată a publicistului.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf.1983. 2. szám

A VOGUL HŐSI EPIKA
I.

1. Az epikakutatási és a folklorisztikai szakirodalom a vogul anyagot csaknem teljesen figyelmen kívül hagyja; amikor néha megemlítik, ismételten elhangzik ugyan, hogy a vogul hősi epika „archaikus, gazdag" stb., de Munkácsi Bernátnak a szövegkiadáshoz írott kitűnő kísérőkötete óta nem jelent meg egyetlen jelentősebb tanulmány sem e tárgykörben. Márpedig a vogul hősi epika időnként emlegetett, sőt túlhangsúlyozott immanens értékeiért is feltétlenül megéri az alapos elemzést, de különben is egy sor szempontból érdekesnek látszik; így amennyiben valóban archaikus, elemzése az általános epikakutatás számára értékes tanulságokkal járhat; érdekesek lehetnek esetleges összefüggései, más népek költészetében megtalálható párhuzamai; esetleges mitológiai vonatkozásai, ugyanis hősei a legtöbbször haláluk után bálványként tisztelt egykori nemzetségfők; egy részének elsőszemélyű előadásmódjával az ismertebb epikus költészetek között ritkaságszámba megy stb.

Sajnos, mindjárt a legelején le kell számolnunk egy eléggé közkeletű megállapítással: a vogul hősi epika ugyanis nem gazdag, még pontosabban már a múlt században is kihalóban volt, és egyáltalán nem sikerült jól felgyűjteni. Mindössze Reguly Antal, Munkácsi Bernát és Artturi Kannisto jegyzett fel néhány darabot.[1] Ezen belül is megfigyelhető, hogy míg Reguly az úttörés minden nehézségével küzdött, Kannisto már nem talált olyan anyagot, mint előtte mindössze másfél évtizeddel Munkácsi. Viszonylag épnek tekinthető, első személyben előadott hősi éneket csak Munkácsi gyűjtéséből ismerünk, aki ezeket — egyetlenegy kivételével — ott tartózkodása utolsó heteiben, már hazaindultában jegyezte le. Megjegyzendő még, hogy a Szigva folyó vidéke archaikus reliktumterületnek látszik, de a három tudós közül csak Munkácsi gyűjtött idevalósi voguloktól is. A gyűjtések módszere is elmarad a modern kritériumoktól, ami persze nem csökkenti a három kiváló tudós érdemeit; munkásságuk egyenesen hőstett számba megy; előbb vogulul kellett megtanulniuk, majd arra törekedtek az igen rossz körülmények között is, hogy lehetőleg minden vogul nyelvjárás területéről gyűjtsenek nyelvi és népköltészeti anyagot, Munkácsi ezen felül még a Reguly-féle szövegek fordításának nehéz és fáradságos munkáját is vállalta. Tevékenységük nem annyira bírálatra, mint inkább csodálatra méltó. A feljegyzett néhány tucatnyi — és elég egyenlőtlen minőségű — szöveg mindazonáltal nem mondható gazdag anyagnak.

A feljegyzett anyag három kötetben jelent meg: VNGY. II. és IV., illetve WV. II. Mindhárom tartalmaz — elkülönítve, de részben a hősi epikai szövegekkel vegyesen is — más műfajhoz tartozó alkotásokat, (eredetmondákat, mitológiai és samanisztikus történeteket, meséket) is. Most csak a hősi epikával fogok foglalkozni. Hősi epikainak tekintem mindazokat a szövegeket, amelyek műfaji megjelölése az adatközlők szerint *hősi ének (térning éri* — szószerint: „vészes ének", azaz: hadvészről szóló ének); valamint az ezekkel jellegzetességeikben megegyező szövegeket; továbbá azokat, amelyek — a nemzetségi társadalomban feltehetően annak tartott — *hőstettekről, hősi kalandokról* szólnak. Mesei motívumot tartalmazó szö-

[1] *Vogul népköltési gyűjtemény.* (VNGy.) Közzéteszi Munkácsi Bernát. I–IV. Bp., 1892–1963; *Wogulische Volksdichtung.* (WV.II.) Gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto. Bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. II. Kriegs- und Heldensagen. Helsinki, 1955. MSFOu, 109.

vegeket csak akkor vontam be az elemzésbe, ha feltételezhető, hogy annak idején hősmondai funkciót töltöttek be.

A nyelvészeti szakirodalom négy vogul nyelvjáráscsoportot különít el; ezek népköltészete is nagymértékben különbözik. Erre nézve már most előrebocsátandónak tartom a következőket. A jelenleg már kihaltnak tekinthető *tavdai (déli)* nyelvjárásban egyetlen hősi epikai szöveget sem sikerült már feljegyezni. Ami a *nyugati* nyelvjáráscsoportot illeti (Munkácsi még ezt nevezte délinek), a Pelim mentéről feljegyzett néhány monda erősen eltér a Lozva mentén feljegyzett anyagtól, mely utóbbi nagyrészt megegyezik az *északi* nyelvjáráscsoport hősi epikájával. Munkácsi ezt úgy magyarázta, hogy Reguly adatközlői — mert ez az anyag tőlük való — nyilván messzi vidékek hagyományát is jól ismerték. Ez lehetséges, de elképzelhetőnek tartom, hogy itt a nyelvjárási és népköltészeti határok nem egyeznek, és a Lozva középső és alsó folyásánál lakó vogulok nyelvileg a nyugati, de népköltészetileg az északi csoporthoz tartozzanak. Ezért a lozvait az északi anyaggal együtt tárgyalom. Az *északi* nyelvjáráscsoportból, a Szoszva, a Felső-Lozva, de főleg a Szigva partjáról való a legtöbb és legszebb szövegünk. Ezektől megint csak erősen eltérnek a *keleti*, a Konda partján beszélt nyelvjárás epikus szövegei.

2. *Az északi vogul nyelvjáráscsoport hősi epikája.* Az északi vogul hősi epika legnagyobb része a bálványként tisztelt egykori nemzetségfők, Munkácsi fordítása szerint „fejedelemhősök", tetteiről szól. (Vogulul: aater, óter.) Ezek neve (Szigvatorkolati, Lopmúszi, Múnkeszi stb.) a tiszteletük helyére utal, tehát arra a helyre, ahol a bálványkép állt, s ahol az énekek szerint élt is az egykori hős. (A történetek természetesen nem szó szerinti értelemben hitelesek, a legtöbb esetben elterjedt folklórtémák.) Az énekek egy része csak ilyen néven említi a hőst, de másokban előfordulnak az osztják hősi epikára jellemző hosszú összetett nevek is.

Mivel a vogul hősi epika régi rétege szorosan kapcsolódik a hőskultuszhoz, illetőleg az ebből kifejlődött bálványkultuszhoz, ránkmaradt formájában semmi esetre sem lehet régebbi, mint az utóbbinak a kialakulása, márpedig ez, mint az Ob mellékfolyóinak vidékén konkrétan helyhez köthető bálványokból látható, a XIX. században még megfigyelhető formájában a vogul nép mai lakóhelyére való költözése után alakult ki, tehát hozzávetőlegesen a XIII—XIV. század után. Sőt ez a folyamat csak a múlt században fejeződött be; Reguly még talált osztjákokat — a vidék korábbi lakosait — a Szoszva alsó folyása és a Szigva mentén, Munkácsi már nem. E hősi epika — legalábbis nagyrészt — létre kellett jöjjön a XVII. század elejéig, mert az orosz fennhatóság miatt ettől kezdve már nem nyílt alkalmuk a voguloknak az önálló hadakozásra, és az énekekben emlegetett várakat a kozákok legkésőbb eddig az időpontig lerombolták. (A vogulok számos megerősített faluban, az énekek szerint „várban", illetve „városban" éltek. A várak „fejedelmei" gyakran háborúskodtak egymással.[2]

Keveset tudunk a hősi énekek előadási alkalmairól. Bizonyára a megfelelő bálványok ünnepein énekelték őket eredetileg (vö. VNGY. II. 471).

Az anyagnak csak a kisebb része maradt ránk az eredeti verses formában. Egy részüket az adatközlők, mivel szokatlan volt nekik a diktálás, vagy mert nem emlékeztek a teljes szövegre, csak prózai tartalmi kivonatként tudták elmondani. Munkácsi ismételten megpróbálta az ilyen szöveget is verssorokra tördelni, de maga is jelezte, hogy ez tulajdonképpen csak megrövidített tartalom (pl. VNGY. II. 471, 528).

2.1.1. A Munkácsi által a Szoszva forrásvidékéről prózában feljegyzett és *A Fekete-nyusztbőr-galléros-ruhát-viselő-fejedelemhős regeképpen előadott hősi éneke* címmel közölt szöveg (VNGY. II. 119—23) az egyetlen, amely olyan témát dolgoz fel, amelynek az északin kívül a kondai nyelvjárásban is maradt fenn változata. Cselekménye: a hős emberei nem tudnak nyílkészítésre alkalmas fát hozni, ezért

[2] Bahrusin, *Osztják és vogul fejedelemségek a XVI—XVII. században.* In: *A vízimadarak népe.* Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből. Bp., 1975. 35—67.

ő maga megy érte. (Ijnak való fáért osztják énekek szerint is veszélyes volt menni, úgy látszik, a szellemek különös védelme alatt állott.) Egy csodamadár elragadja, nyilván a fiókái táplálékául, és lehajítja egy tengeri szigetre. Úgy látszik, hogy a vízbe esik, kijut a partra, kivágja a vörösfenyőt, amelyen a madár fészkelt, elpusztítja a fészket, majd a páncélját a fa törzsére húzza, a visszatérő madár azt támadja meg, mert embernek véli, és a lesben álló hős megöli. Majd ugyanezzel a csellel elpusztítja a másik csodamadarat is (nyilván az előbbi párját). A hős ezután továbbmegy, az éhségtől és fáradtságtól elgyengülve, egy folyóparton lefekszik egy jegenyefenyő alá. (Ez némileg a világfára emlékeztet: *jegenyefenyő, folyópart*, még az is, hogy a cselekmény fordulópontján jelenik meg.) Chul-aaternek, az alsó világ urának a lánya megtalálja, hazaviszi, együtt élnek. Az apósa egy nehéz próbának veti alá: egy táltoslovat kell megülnie, de ezt a hős sikeresen teljesíti. Ezután levágná az apósát, az ijedten kéri, hogy ne tegye. Békésen élnek tovább.

A kondai változat szerint (WV, II. 37. sz. 638—55) az Obi-fejedelem három fiát ragadják el sorra a csodamadarak. A legidősebb, akit elsőnek visznek el, szintén nyílnak való fáért ment az erdőbe. A három testvér a madarak elpusztítása után három lányt vesz feleségül. (Mindez az eredeti motívum megháromszorozódása, ami szokásos ugyan a népköltészetben, de ide nem talál túlságosan.) Megvédik a lányok városát a szamojéd támadók ellen.

Az, hogy mi volt ennek a stadiálisan elég archaikusnak látszó cselekménytípusnak a hősi eszménye, a kivonatos prózai változatokból alig állapítható meg. Talán csak a hős rendkívüli képességeit magasztalják. Az északi-osztják népköltészetben hosszú hősi énekek maradtak fenn, teljesnek tekinthető szöveggel ebben a témában.[3] (OH. II. 256—79., OHl. 164—255. és OHl. 342—467. Az osztják énekek rövid elemzése: Demény: NyIrK. XXI, 34—5; XXII, 150—8. Pápay József kiadatlan gyűjteményében[4] további idetartozó szövegek is vannak még.) Ezekben világosabb a hősi eszmény: a közösség védelme a szörnyek, démonok, esetleg a betegségek ellen, illetve a kultúrhéroszokra jellemző, a világot elrendező tettek, részben talán a házasság védelme is. Két altípus különíthető el (ezt 1978-ban még nem vettem észre): azokban az énekekben, ahol madár ragadja el a hőst, a lány városát és rokonságát kell megvédenie démonok stb. ellen, ahol pedig táltos ló, ott az apósa meg a sógorai lépnek fel ellenségesen, és vetik alá nehéz próbáknak. Az északi-vogul szöveg mintegy átmenetet alkot a kettő között.

Az északi-osztják énektípust *férjszerzőnek* neveztem, mert ebben a lányok küldik a madarat, illetve a táltos lovat, hogy a hőst férjükül megszerezzék. Azok a változatok, amelyekben a madár a hős életére tör, ezért ellentmondásosak is. A vogul változatokban nem a nők küldték a madarakat, ezért nincs meg a fenti ellentmondás, így viszont az epizódok kapcsolódása eléggé véletlenszerűnek tűnik.

A csodamadár illetve a táltos ló a szóbeli epikus költészetben általában a túlsó (másik) világra jutás eszköze is. Ez megfelel a hősi epika egy archaikus stádiumának, amikor a hős a feleségét egy „másik" világból hozta.[5] Ez a vonatkozás a legtöbb esetben elhalványult, csak a Munkácsi-féle vogul változatban maradt fenn, illetve éledt újjá. Chul-aater, az alvilág ura, ugyanis nem epikus szereplő, itteni szerepeltetése valószínűleg újabb keletű változtatás.

Mivel a többi változatban más hősökről van szó, igen tanulságos, hogy az északi-vogul változat főhőse a Világügyelő-férfi. (VNGY. II. 476. Ez a szövegből nemigen derül ki, inkább csak az adatközlő véleménye.) A Világügyelő-férfi Numi-Tórem főisten legkisebb fia, a vogul mitológia talán legtöbbet emlegetett alakja. Eredeti mítoszain kívül sok más történetet is magához vonzott, így ezt is.

---

[3] *Osztják (chanti) hősénekek.* (OH.) Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. I. közzéteszi Zsirai Miklós. Bp., 1944.; II. közzéteszi Zsirai Miklós. Bp., 1951; III/1. közzéteszi Fokos Dávid. Bp., 1963. III/2. közzéteszi Fokos Dávid. Bp., 1965; *Ostjakische Heldenlieder.* (OHl) Aus József Pápay's Nachlass herausgegeben von István Erdélyi. Bp., 1972.

[4] *Osztják néphöltési gyűjtemény.* Közzéteszi Pápay József. Bp. — Leipzig, 1905.

[5] V. Ja. Propp, *Russzkij geroicseszkij eposz.* 2. izd. Moszkva, 1958. 35.

A történet, archaikus jellege ellenére, a századforduló táján még viszonylag népszerű lehetett. Az északi-osztjákoknál a *feleségszerző* típus mellett már csak ez fordult elő, ezt viszont valamennyi énekes előadta, akitől egyáltalán gyűjteni sikerült, sőt Szelimov Nyikolaj (Mikolka) mindkét altípust is. Népszerűségére mutathat az is, hogy a kondai vogulokhoz is elkerült. A viszonylag nagyszámú és hosszú, verses osztják változat, szemben a nem is eléggé összefüggő vogul prózai kivonatokkal, mindenesetre osztják eredetet sejtet. A vogul változatok viszonylag újabb keletű változtatásai is erre mutathatnak.

2.1.2. Az archaikus hősi epikának az egyik fő témája, a *vérbosszú*, hat vogul epikus éneknek a tárgya. Ezek közül kettő a munkeszi hős énekének a változata, négy pedig a larvosi hősöké.

2.1.2.1. A munkeszi hős énekét Munkácsi a Szoszva középső folyása vidékéről származó előadótól jegyezte le. Munkesz falu a Szoszva baloldali mellékfolyójának, a Szigvának a partján fekszik. Az ének (VNGY. II. 181—203), teljes címén *A Föl-emelkedett-makkréce-magasságú-fejedelemhős öcsikéjének, a Hadisten-őregnek hősi éneke*, — amely 356 sorban és első személyben mondja el az eseményeket —, *in medias res* kezdődik. (A főhős bemutatkozása teljesen hiányzik, eltérően a következőkben tárgyalandó legtöbb hősi énektől.) A még jóformán gyermek főhőst a nagybátyja neveli. (Az *öreg* megtisztelő cím, mint pl. az *úr*, nincs közе az illető személy életkorához.) A gyermekek „futballoznak" (rúgják a labdát!); akiket a későbbi hős a labdával megütött, csúfolódva kérdik, hogy hol volt az apja megölésekor, ha ilyen erős. De a hős még gyermek. Ha felnő, majd bosszút áll (1—44. sor).

Amikor megnő, lemegy a folyó (nyilván a Szigva) torkolatához, kivágja a vörösfenyőt, amelyen a *káresz*-madár fészke van, a fatörzsre húzza a páncélját, és ő maga elbújik, hogy a *káresz*-madár a páncélos fatörzset nézze embernek, és azt támadja meg. A csel sikerül, egyenként megöli a két *káresz*-madarat (45—70. sor). Nem világos, hogy mit keres itt ez a motívum, amely mint láttuk, az előbb tárgyalt énektípusban szokott előfordulni. A munkeszi hős életének északi-osztják változatában (ONGY. 3—68) nincs is meg. A *káresz*-madár neve etimológiailag az indiai Garudával függhet össze.

A hős továbbmegy a Laapech-tóig. Fürdeni jönnek a lányok. A hős a „város feje nőt" — talán játékosságból a víz alá nyomja. Az megfenyegeti Chúpáriléki zürjén hőssel (71—119. sor). A munkeszi hős hazatér. Egy év múlva Chúpáriléki sereggel jön ellene az Ural túlsó oldaláról, de a hős legyőzi és megöli (120—93. sor). Ezután elmegy a laapech-tavi városba, medvévé változva maga után csalja a laapechi hősöket, hogy azok szétszóródjanak, és egyenként végezhessen velük. Hatot így lelő, a hetediket (a nagybátyjukat) üldözi, majd békét köt (!?) vele. A várost elpusztítja, a nőt megnyomorítja (194—243. sor). (Az északi-osztják hősi epika egyik visszatérő motívuma, hogy a nőt nem ölik meg, viszont annál szörnyűbb bosszút állnak rajta.) A hős ezután a folyó forrásához megy, és problémamentesen feleségül veszi a hét *újtsi* (valamiféle antropomorf démon) három húga közül az egyiket. Hazatér vele (244—356. sor). Megjegyzem, hogy az egyik újtsi borzzá, a másik farkassá, a harmadik medvévé tud változni, a húguk pedig fekete nyuszttá. Az állattá változás archaikus, a tulajdonképpeni hősi epika előtti motívum volna, de a voguloknál és az osztjákoknál paradox módon éppen a viszonylag fejlett alkotásokban szokott előfordulni.

A történet tehát nagyon érdekes, kalandos, csak éppen az egyes kalandok logikai összefüggései nem világosak. Csak sejteni lehet, azt is inkább csak az események okait tekintve szintén nagyon szűkszavú osztják változat alapján, hogy a hős apját Chúpáriláki ölte meg, a laapech-tavi fejedelemnő miatt.

A fenti történet egy változatát prózában Kannisto is feljegyezte (WV. II. 10. sz. 52—9). A hős itt is labdajáték közben tudja meg a játszótársaitól, hogy az apját megölték. Míg a nevelőszülei alusznak, bosszút állni indul. Este elfáradva lefekszik az égigérő vörösfenyő tövébe. Felébredve látja, hogy a kunyhójuk mögött van. A jegyzet szerint az adatközlő valószínűleg tévesen mondta azt, hogy

az égigérő vörösfenyő az ég és föld keletkezésekor állítódott fa (WV. II. 694), azaz a világfa. Azonban tekintve a hősmondában elfoglalt helyét, ezt a fát mégis a világfának kell tartanunk. Ezek szerint ez a hős is a világfa tövében lakott, mint a jakut és részben az altaji török epika hősei. Az utóbbi motívum a szelkupoknál is előfordul.

A hős másodszor is elindul bosszút állni, este elér egy kunyhóhoz, amelynek az ajtaja gerendákkal van eltorlaszolva. Félreveti a gerendákat, bemegy, a priccsen egy medve ül. A hős lefekszik a priccsre, és elalszik. Reggel látja, hogy otthon van, és a medve helyén a nagybátyja ül a priccsen. Úgy látszik, a medve nemzetséghez tartoztak; a múnkeszi hős az ének osztják és vogul változatában is medvévé változva csalja maga után az ellenfeleit.

Harmadszor is elindul bosszút állni, most már a nagybátyja beleegyezésével és a tőle kapott fegyverekkel. Csónakkal eljut oda, ahova készült. Vagdalni kezd egy nyírfát, — a jegyzet szerint azért, hogy mintegy kihívja, felbosszantsa a *ménkweket* (antropomorf démonokat). Megjelenik a ménkwek lánya, magával viszi a házába. Ez a rész a pelimi bálványról szóló északi-osztják énekre emlékeztet (ONGY. 69—99). A ménkwek lánya a hőst eleven *szosszel-*, eleven *júr-*állatos tállal kínálja (mondabeli állatok). A hős azonban nem eszik belőle, — az adatközlő szerint különben meghalt volna. Mindez arra mutat, hogy a hős a csónakjával a vizen átkelve a „túlsó világba" jutott. (Az az elképzelés, hogy a túlvilági ételből nem szabad enni, mert aki eszik, az ott is marad, nem tud többé visszatérni, általánosan elterjedt.) A nő ezután kimegy, és megérkeznek a ménkwek. A hős előbb kétszer hét ménkwet öl meg, majd továbbmenve háromszor hét ménkwet, még tovább menve hétszer hét ménkwvel küzd. Az utolsó héttel sokáig nem bír. (Eredetileg bizonyára — az összes vogul és osztják analógia szerint — csak erről a hét ménkwről volt szó, a többi felesleges bővítés.) A hős a nagybátyjától kapott sapkában levő ölyvet küldi Numi-Tóremhez, a démonok sebezhető pontját megtudakolni. Ez a legfiatalabb ménkw kisujjában volt; ezt karddal megvágva mind a hét meghalt. A hős ezután eljut a szigvafői fejedelemhez. Páncélját levetve meghal, de meleg vízzel megmosva életre keltik. Feleségül veszi a szigvafői lányát, s hazatér vele.

Az, hogy a hős megnősül, — méghozzá nem hősi kaland során, hanem problémamentesen — viszonylag újabbkeletű hozzáadás lehet; úgy jöhetett létre, hogy a bosszú elbeszélése nem elégítette már ki az énekeseket és hallgatóikat. A vérbosszút tárgyaló északi-osztják énekekben nincs szó a házasságról.

A történet osztják eredetű lehet a vogul népköltészetben, erre utal a szövegben előforduló számos osztják szó (lásd a kiadások jegyzetanyagát), továbbá az északi-osztják változat egységesebb volta. A Szigva vidékén, ahol Múnkesz is van, az énekek keletkezésének idején még feltehetőleg osztjákok éltek.

2.1.2.2. A larvosiakról szóló négy szöveg: *A larvosi fejedelemhősök hőséneke*, 337 verssorban, néhány rövid prózai kiegészítéssel, Munkácsi gyűjtése a Szoszva mentéről, (VNGY. II. 52—75); *Neves fejedelemhős*, 170 sor, Reguly felső-lozvai gyűjtése (VNGY. II. 76—93); *A Mogyoróbél-fehérségű fejedelem* (két azonos című változat, Kannisto mindkettőt prózában jegyezte le, WV. II. 11. sz. 60—5., a Szoszva mentéről, és WV. II. 12. sz. 65—9., a Felső-Lozva vidékéről, ez utóbbiról az adatközlő megjegyezte, hogy énekelni is szokták, és prózában mesélni is). Valamennyi harmadik személyben van elmondva, mint látni fogjuk, a szereplők váltakozása miatt nehéz volna elképzelni bármilyen első személyes megoldást is. Munkácsi adatközlője az éneket kifejezetten „osztják nyelvű hőséneknek" nevezte, — Larvos valóban az Ob vidékén, osztjákok lakta területen fekszik. Munkácsi egy másik szoszvamenti adatközlőtől is hallotta prózában a történetet, ezt a változatot azonban nem közölte, talán fel sem jegyezte. Az utóbbi adatközlő vélemény szerint a Szoszvaforrási fejedelem az ének főhőse (VNGY. II. 445). Reguly feljegyzése *vogul* fejedelemre utal (VNGY. II. 457). A történetnek északi-osztják hősi ének vál-

tozata nem maradt fenn, de prózai változata igen.[6] Van egy déli-osztják, távolabbi változata is.[7]

A cselekmény: a Mogyoróbél-fehérségű fejedelmet (mind a négy változatban ez a neve) a felesége ráveszi, hogy hosszabb halászatra menjen, majd este arra is ráveszi, hogy levesse a páncélingét, s míg a hős alszik, összevarrja a páncélinget, hogy a hős ne tudja magára venni, és a fegyvereit is elrontja. Így, amikor éjjel rajtaüt az ellenség, megölik. A nő az ellenséggel megy, kérésére a gyermekét nem ölik meg. A Munkácsi-féle változat kivételével a felnövő gyermek játék közben tudja meg játszótársai csúfolódásából az igazat a szüleiről. Megszökik, találkozik a bosszúra indult nagybátyjával, a megölt hős öccsével. Bosszút állnak. A Regulyféle változatban az anyját sajátkezűleg öli meg. A Munkácsi-féle változatban a hős megölése után a nő az ellenséggel még csak megindul annak lakóhelye felé, megszállnak a hét ménkwnél, s már rajtuk is üt a hős két öccse sereggel. Legyőzik az ellenséget és szövetségeseit. A menekülő ellenséget a középső testvér egészen Numi-Tórem házáig üldözi. Itt megöli ellenfelét, — érdekes, hogy Numi-Tórem tiltása ellenére is. Közben a legkisebb testvér beleszeret a nőbe, ezért a bosszúálló hős, hogy az öccsével való konfliktust elkerülje, a nőt nem öli meg, hanem magasra felrúgja (istenítélet?), a nő valami „nyusztbőrös fészekbe" esik, az ének nem részletezi, de úgy látszik, megmenekült. A hősök a zsákmánnyal hazatérnek.

A borzalmas eseménysor Oresztész és Klütaimnésztra híres történetére emlékeztet. A Munkácsi-féle változat a többihez képest racionálisabb, minden csodás motívuma ellenére is (amennyiben a hős öccsei mindjárt bosszúra indulnak); modernebb, szebb, humánusabb, sőt hősi epikaibb. Ebből az is következik, hogy a többihez képest feltehetőleg újabb is.

2.1.2.3. A vérbosszút tárgyaló vogul szövegek a hősi epika viszonylag fejlett rétegébe tartoznak, de nem ugyanabba; a témán belül legkevesebb két történeti réteget lehet elkülöníteni. Mivel a munkeszi hős főleg szörnyekkel hadakozik, és varázserőt is felhasznál (medvévé változik, madarat küld Num-Tóremhez), ezt tekinthetjük régi rétegnek. Az osztják változata szintén az északi-osztják hősi epika régebbi rétegei közé tartozik (Demény: NyIrK. XXII, 151—2). A viszonylag bonyolult cselekményű larvosi történet pedig a vogul epika legfejlettebb rétegéhez tartozna. A két történet összefügg egymással, a munkeszi hős apját ugyanúgy hívják, mint a megölt larvosi hőst; a megölt hős fia hasonlóképpen értesül a gyilkosságról. Feltehető, hogy a történet újabb redakciója a régebbiből fejlődött ki, nem valószínű azonban, hogy ez vogul belső fejlődés eredménye volna, a fejlődés bizonyára az osztjákban ment végbe, és a vogulok párhuzamosan vették át mindkét redakciót. Munkácsi adatközlője az átvételnek még tudatában volt.

Mindazonáltal nem véletlen, hogy átvették. A vérbosszú a nemzetségi társadalomban fontos erkölcsi norma volt, — egybeesett a közösség elvárásával. (A nagybácsitól a hősnek nyújtott segítség is bizonyára a nemzetség támogatását fejezi ki.) A viszonylag sok feljegyzett változatot tekintve ezt kell az egyik legnépszerűbb vogul epikus témának tekintenünk, sőt a larvosiak története a legnépszerűbb vogul hősi éneknek látszik.

2.1.3. Két, egymáshoz nagyon közel álló, egyugyanazon adatközlő (!) által egy napon lediktált változatban maradt fenn *A hős fölnevelkedése* típus. Mindkét vogul változat csak szűkszavú tartalmi kivonat. Rendkívül fontos viszont a vogul hősi énekek élete és funkciói szempontjából a Szoszva forrásvidékéről való adatközlőnek az a megjegyzése, hogy az éneket a Világügyelőnek való áldozás idején énekelték (VNGY. II. 471).

A Világügyelő-férfi, az Ég-fia felülről való lebocsátásának éneke (VNGY. II. 100—4) elmondja, hogy Numi-Tórem megharagszik a feleségére, és karddal le-

[6] Pápay József, *Északi-osztják nyelvtanulmányok*. Bp., 1910. 153—65.

[7] *K. F. Karjalainens Südostjakische Textsammlung*. Neu transkribiert, bearbeitet und herausgegeben von Edith Vértes. Band I. Helsinki, 1975. MSFOu. 157. 25—65.

vágná, de a legidősebb fia, a pelimi bálvány megakadályozza. Numi-Tórem ekkor a földre bűvöli a nőt, aki ott fiat szül. Numi-Tórem felhúzza a gyermeket az égbe, ahol az mesés gyorsasággal nő, majd kérésére megint leengedi. A gyermek Sastollas-ember bátyjánál nevelkedik, sokat verik. Numi-Tórem ezüstbölcsőben megint felhúzza, az égben felnő, az apja csak hosszas kérlelésére engedi le újra, de félúton megállítja a bölcsőt. A Világügyelőt szél fújja, eső veri hét évig. Végül Numi-Tórem leengedi a földre. Ott aztán megöli a Sastollas-embert és a feleségét. (Jellemző a rendkívül összerántott kivonatra, hogy a bosszúállás egyetlenegy sorban van elmondva.) Mint Munkácsi megjegyzi: „A mennyből való alábocsátás s az ég és föld között való himbálózás története lényeges alkotórésze a medve égből való leszállásáról szóló énekeknek is" (VNGY. II. 471).

Numi-Tórem haragjának oka — más, ezzel kapcsolatos mitológiai szöveg (VNGY. II. 98—9) alapján — talán a féltékenysége lehetett, az alvilág urával, Chul-aaterrel való kapcsolattal gyanúsíthatta a feleségét. A pelimi bálvány ilyetén szerepeltetése a történet bevezetésének nem túl régi voltára mutat; csak jóval a bálványkultusz teljes kialakulása után keletkezhetett, talán csak a XVII—XIX. században, amikor a vogul „mitográfusok", úgy látszik, erőfeszítéseket tettek, hogy az egyes, a hőstiszteletből keletkezett bálványokat egy egységes mitológiába hozzák össze, mint az néhány más mondából is kitűnik. Nem volt azonban már idő egy többé-kevésbé megállapodott mitológia és „olümposzi hierarchia" kidolgozásához, nyilván elsősorban az orosz fennhatóság erősödése miatt. A különböző vidékek sámánjai másképpen mondták el a hét fő bálvány névsorát, mindössze abban egyeztek meg, hogy a pelimi a legidősebb és a Világügyelő a legfiatalabb; ugyanis természetesen mindenik hozzásorolta a saját bálványát is (VNGY. I. 319—20).

A Világügyelő férfi, az Ég-fia felnövekedésének éneke (VNGY, II. 105—15) ehhez nagyon hasonló cselekménysort mond el. Eszerint a még gyermek Világügyelőt, hogy ne kényeztessék el túlságosan, a „bácsijához" adják nevelni. Az elajándékozza az „üstökös orosz embernek", az nagyon rosszul bánik vele, majd elajándékozza a „nyusztos szamojédnak". Ez még rosszabbul bánik vele, sőt fel akarja áldozni a bálványainak. Ekkor a fiú egyszercsak páncélt, fegyvereket, hótalpakat talál magán. (Nyilván Numi-Tórem küldte neki az égből.) Gyakorlásképpen (?) lenyilaz egy rénszarvasfalkát meg egy jávorszarvas csordát, majd elpusztítja a szamojédok áldozóterét, ezután a szamojédokat a városukkal együtt, az orosz várost, megöli a „bácsiját", végül hazatér Numi-Tóremhez, az apjához.

A történetnek északi-osztják változata is van, az terjedelmes hősi ének (OH. II. 180—255).

2.1.4. Az északi-vogul hősi énekek leggyakoribb témája a *feleségszerzés*. Ezzel nyolc szöveg foglalkozik. Ezeken belül élesen elkülönül két csoport: az egyikben egyáltalán nincs szó harcokról (!), a másikban a lánykérők súlyos harcokat vívnak a lány rokonságával. Ez utóbbival kezdjük az elemzést.

2.1.4.1. A *Ték-öregnek hősi éneke* című 440 soros, első személyben előadott hősi énekben (VNGY. II. 25—51), amelyet Munkácsi egy Szigva menti énekestől jegyzett fel, a tékfalvi hős lánykérőbe megy Bálványhegyfokra. (Ob-vidéki osztják vár, az egyik legnevezetesebb osztják bálvány tiszteleti helye, akiről több észak-osztják hősi ének is szól. Ték szintén ob-vidéki osztják falu.) A lányt megszökteti és hazaviszi. Lefekszenek aludni. „Éjfeles éj éjfele tájt" a felesége felkölti, mert ellenség támadja meg, de a hős kétszeres költögetésre sem kel fel, hanem csak akkor, amikor a támadók már ráontják a sátrát. Leveri az ellenfeleit, a felesége hét bátyját. Csak a legkisebbiknek kegyelmez meg, annak is csak a nő könyörgésére. Békét köt vele, majd hazaküldi.

Az ének egyike a leghosszabb és viszonylag legjobban előadott vogul hősi énekeknek. Mivel osztják szereplőket mozgat, és a szövegben jónéhány osztják szó fordul elő, osztják eredete feltehető. A Ték-öregről egy hosszú északi-osztják ének is szól (OH. 12—163), de abban máshonnan visz magának feleséget és más körülmények között

A vorjei fejedelmek hősi énekét (VNGY. II. 204—21) Reguly lozvai adatközlőtől jegyezte le. A Vorjá (Vorje) a Szoszva jobb oldali mellékfolyója, a múlt század végén e vidéken már vogulok laktak, Reguly jegyzete szerint azonban az ének hősei osztjákok (VNGY. II. 498), tehát az ének akkor keletkezhetett, amikor a Vorjá partján még osztjákok éltek, és a vogul népköltészetbe az osztjákból kerülhetett. A kiadott változat 173 verssorba van tördelve, de úgy tűnik, hogy csak az első személyben előadott első 13 sor őrizte meg többé-kevésbé az eredeti formáját, a harmadik személyben elmondott több rész már prózává romlott, csak hellyel-közzel maradt meg néhány verses sor. A szereplők neve ki is maradt, és bizonyára sok más is, mert a cselekmény kissé nehezen követhető.

A három vorjei hős elindul nőszerezni. Elérkeznek egy városhoz, a legidősebb testvér csellel — magát nagyon fáradtnak vagy talán inkább féleszűnek tettetve — bejut a városba; a városnak legalábbis egy részét elpusztítják, és egy nőt elrabolnak. Ezután hét napig eveznek az Obon. Megpihennek a parton, illetve a legidősebb a feleségével (nyilván az imént elrabolt nővel) a csónakban. A felesége egyszercsak felébreszti, és figyelmezteti, hogy jön az ellenség. A hős nem hiszi, végül az öccsei kiáltozására kel fel. Leverik az ellenséget, minden bizonnyal a nőnek az üldözésükre indult rokonságát (az ének ránk maradt szövege nem mondja világosan). Az utolsó ellenséges harcossal a hős párbajt vív, kardjaik eltörnek, birkóznak, a másik kerül felül, a hőst végül a nénje menti meg. Ez elég furcsa motívum; a nénjéről eddig nem is volt szó. Hasonló párbaj két északi-osztják *feleségszerző* típusú énekben is előfordul (OH. I. 2—165. és OH. I. 166—487); ezekben a küzdelem igen bőven és részletesen van előadva, végül mindkétszer az öccse menti meg a hőst. A tárgyalt vogul szövegben az evezés leírása is egyezik a feleségszerzésről szóló északi-osztják énekek megfelelő részeivel.

A két elemzett vogul ének az északi-osztják *feleségszerző* típusú énekek viszonylag legújabb rétegéhez áll közel, amelyben már nincs szabályos lánykérés, hanem mindjárt szöktetéssel, lányrablással, sőt nagy támadással próbálkoznak (lásd Demény: NyIrK. XXII. 154—8). A feljegyzett — elég kevés — anyagban egyiknek sincs egészen pontos megfelelője, de megegyeznek — főleg a Ték-öreg éneke — a Pallas-féle, még XVIII. századi tartalmi kivonattal: „Beszélnek (...) egy hatalmas és vitéz osztják legényről, ki nősülésre indulván huszonnégy óra alatt jutott el Obdorszkból mintegy ötödfélszáz versztnyire a Szoszváig, s minthogy a nászadomány tárgyában ipjával egyezségre nem juthatott, erőszakkal vitte el kedvesét, épp oly gyorsan, mint ahogyan érkezett, miből azonban nagy háborúja fejlődött a nő rokonságával, melyben egymaga néhány ezer ellenfelét terítette le." (Pallas / Peter Simon /: *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches.* St. Petersburg, 1772. II. 67. Idézi Munkácsi: VNGY. I. IV—V.). Mint láthattuk a Ték-falvi és a vorjei hősök éneke felépítésében igen közel áll egymáshoz. Mindkettőben előfordul a hős alvása és nehéz ébredése ellenség közeledtére — a keveset tanulmányozott *hősi álom* motívum.[8]

2.1.4.2. Ugyancsak a vorjei hősökről szól, de másképpen adja elő a nőszerzésük történetét egy prózában elmondott felső-lozvai hősmonda (WV. II. 22. sz. 162—71). A három hős tutajjal indul feleségért. A Szoszván találkoznak az Ural öregével, aki velük megy. Áttörik a Szoszvaközépi-öreg vasas sövényét, amely a folyót keresztben átfogta, hogy a hajózást lehetővé tegyék; — ez kultúrhéroszi (világberendező) tettek analógiája, de másutt, (déli-osztják hősmondákban) csak az illető vár védműveit törik így át. A Szoszvaközépi-öreg éppen aludt — megint a hősi álom motívum —, egy embere felköltötte, amikor a tutajt közeledni látta, de nem akart felkelni, mert bízott a sövényében. Megérkezve a célhoz, az „Ob földnyelvére", felmerült a vízből a „víziördög", de ezt a legidősebb testvér vascsuka alakjában elpusztította. A városban lakomát rendeznek a tiszteletükre, de lakoma közben rájuk gyújtják a házat. A legidősebb a két öccsét a zsebébe dugja, őt a

[8] Demény István Pál. *Kerches Izsák balladája.* Bukarest, 1980, 47—131.

páncélja megvédi. Ezután varázshatalmával megmerevíti, majd lelövi ellenfeleit. Az ob-vidéki hősök három húgát magukkal viszik, és hazatérnek. Az Ural őrege is hazatér, aki közben halászott. Ez utóbbi elég értelmetlen motívum, az adatközlő rögtönzése lehet, aki felléptette ezt a szereplőt is, de aztán nem tudott vele mit kezdeni. Furcsa sok csodás motívum; az ilyesmi archaikus jelenség volna, de az obi-ugoroknál inkább újabb fejleménynek látszik.

Az északi-osztják énekekben is előfordul, hogy a lánykérőbe induló hősök szövetségest szereznek (OH. I. 166—487); két esetben víziszörnyek elpusztításáról is szó van (ONGY. 138—218 és OHl. 12—163). A két utóbbi ének az északi osztják hősi epika legkésőbbi rétegéhez tartozik.

A WV. II. 22.-höz hasonló történetet Munkácsi is jegyzett fel a Szoszva forrásvidékéről, sajnos csak prózai tartalmi kivonat formájában. *A Vörösfenyő-városbeli fejedelemhős, a tűzmohás-tavi öreg regeképpen elmondott hősi énekében* (VNGY. II. 94—7) a hős már harminc éves, a két bátyja meg akarja házasítani. Tutajjal elmennek a Vas-búvármadár-alakú fejedelem városába. Ott látszólag jól fogadják őket, de aztán rájuk gyújtják a házat. A két bátyja benn ég, a hős szikra alakjában kiugrik és elmenekül, bár a lábikráján meglövik. A lány, akit megkért, elrejti. Amint meggyógyul, hazatér. Elmegy a Szoszva forrásához, a nagybátyjaihoz. Azok felfegyverzik. Bosszút áll, elpusztítja a Vas-búvármadár-alakú fejedelem városát. A lány házában fekszik egy férfi, a lány felkölti, kiderül, hogy a hős fia, aki az elmenetelekor még meg sem született. (Ez utóbbi motívum itt megokolatlan, nem telhetett el annyi idő, hogy a gyermek felnőjön, de ez a vogul és a déli-osztják epika egyik többször visszatérő motívuma, úgy látszik, szerették, és néha szervetlenül is felhasználták.) A hős a családjával letelepül az Ob partján.

Van még egy, szintén prózában lejegyzett, szoszvai szövegünk (WV. II. 21. sz. 154—62), amelynek idetartozása nem is biztos, mert teljesen logikátlan cselekményű, de amely tartalmazza a fenti két szöveg legjellegzetesebb motívumát. Talán a larvosi hősökről szól. Három testvér látogatóba megy, útközben egy hadsereg nyilaz rájuk, azt élőfává változtatják. Megérkeznek, lakomát rendeznek a tiszteletükre, de rájuk gyújtják a házat, csak egyikük menekül meg. Hazatér, ezután kétszer is megtámadják, de mindkétszer fává változtatja a támadókat. Feltehető, hogy ugyanazok voltak, akik rájuk gyújtották a házat, legalábbis más bosszúállásról nincs szó. Ezután egy nyíllövéssel átalakítja a környéket: hét tó támad és az Ural-bérc. Végül „bálvánnyá ülepedik". (A vogul és az osztják hősi epika így fejezi ki, hogy a hőst halála után bálványként tisztelték, ezt mintegy a hős tudatos és aktív cselekedetének tulajdonítva.)

Ennek az altípusnak is van északi-osztják változata, Pápay József kiadatlan hagyatékában (*A magasvári nép éneke*, 2082 verssor). Mivel a vogul változatok hősei (a vorjei, a tűzmohás-tavi és a larvosi) is mind osztjákok, ezt az altípust is osztják eredetűnek tekinthetjük. A vogul változatok sok csodás motívumának egy része utólag kerülhetett a prózai kivonatokba; az is erre mutat, hogy a legtöbb varázserőt éppen a legrosszabbul előadott, leglogikátlanabb változat hősei használják fel.

2.4.3. A *feleségszerző* típushoz tartozó énekek az északi-osztják hősi epika viszonylag legújabb rétegét alkotják, ezen belül is legújabb rétegnek látszik az, amelynek a legtöbb analógiája van a fentebb elemzett vogul szöveggel. Mint láttuk, az utóbbiak minden bizonnyal osztják eredetűek. (Az is elképzelhető, hogy bizonyos énekeket csak osztjákul énekeltek, azért mondtak el vogulul csak szükszavú kivonatokat.) Az énekeknek legalábbis egy része mindenesetre még abban az időben keletkezhetett, amikor a Szoszva és mellékfolyói mentét még teljes hosszában osztjákok lakták. Az északi-osztják *feleségszerző* típus létrejötte hipotetikusan a XIII—XVI. századra tehető (Demény: NyIrK. XXII, 158). Ezek szerint a vogul *feleségszerző* énekek legfeljebb XV—XVI. századiak lehetnek, sőt tekintetbe kell azt is venni, hogy az énekek osztják eredetéről — mint láthattuk —, a vogulok még a múlt században is tudtak.

2.2.1. A feleségszerzést tárgyaló énekek egy másik csoportját viszont, úgy tűnik, „jellegzetesen vogulnak" tarthatjuk. Népi hősi epikában sehonnan sem ismerem párhuzamát, a vogul népköltészetbe viszont jól beleillik. Ezek az énekek egyáltalán nem szólnak harcokról, semmilyen más pl. kultúrhéroszi hőstett sincsen bennük (!). A *bálványokat* magasztalják — a bálványt, nem az eredeti hőst, és a jellegzetes bálványi tevékenységet mutatják be, tehát azt, amit a vogul ember az általa tisztelt bálványoktól elvárt, elsősorban a gyógyítást.

DEMÉNY ISTVÁN PÁL
Miercurea-Ciuc, str. Dózsa nr. 2.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf.1983. 2. szám

A *HASZON* ÉS *KÁR* ANTONIMAPÁR AZ ERDÉLYI RÉGISÉGBEN

1. A *haszon* és *kár* szó a mai magyar nyelvben antonimapárt alkot, vagyis bizonyos jelentéseik, jelentéselemeik, szémáik kölcsönösen ellentétesek, egymással szembenálló fogalmakra utalnak (l. az ÉrtSz. és ÉKsz. *haszon* és *kár* szócikkét). A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint ez a szemantikai viszony már a régi nyelvben kialakult a két szó következő jelentései között: *haszon* '(anyagi, szellemi, erkölcsi) előny | érték' (1372 u./1448 k.[1]); 'jövedelem | nyereség' (1450); 'vminek foganatja, jó hatása | vminek az eredményes, sikeres volta' (1550 e.) — *kár* 'anyagi veszteség | hátrányos változás' (1372 u./1448 k.) (TESz.). Az SzT. gazdag adatanyaga több vonatkozásban is kiegészíti a *haszon* és *kár* antonímiájának történeti jelentkezésére vonatkozó ismereteinket. (Az antonímia mibenlétére nézve vö. Károly Sándor, *Általános és magyar jelentéstan*. Bp., 1970. 61; Sîrbu Richard, *Antonimia lexicală în limba română*. Editura Facla, 1977. 33—100).

A továbbiakban az erdélyi régiségbeli *haszon* és *kár* antonímiájának tárgyalása során az kerül szóba, hogy e szavak milyen jelentéseit érinti az antonímia, ezek milyen kontextusokban, milyen más szavak társaságában jelentkeznek, melyek azok a kontextusok, amelyekben az illető két szó együttesen fordul elő, és végül hogy a szóban forgó jelentésviszony e két szó milyen származékaira, illetőleg összetételeire terjed ki.[2]

2. Mind a *haszon*, mind a *kár* az erdélyi régiségben — akárcsak a mai magyar nyelvben — több jelentésű, poliszemantikus szó. Az SzT. a *haszon*-nak 12, a *kár*-nak 11 jelentését tünteti fel. Az SzT-ben a *haszon* legkorábbi adaléka 1507-ből, a *kár*-é 1552-ből való.

A *haszon* jelentései a következők:

1. 'folos; Nutzen':

1584[3]: soha felsyged wram hoznath wgy njzem mjnth jewendoben [Komlód K; WLT Petrichewich Kozma lev.].

2. 'vminek hasznos volta':

1587: Az louaknak haznaia (!) mi legien, kennien megh erthetni [Kv; Szám. 3/XXXVI. 11].

3. *'átv is* nyereség':

1570: kerdy Zekely petert ha howa teotte Az zalonnakat, Azt Montha nekj, hogy Am Zabo Vinche komamnak adam chjak kewes hazonnal [Kv; TJk III/2. 13—4].

4. 'jövedelem':

1507: ha az touanak vala(my) hazna lezen halabol ozolyon kőzötök[a] [NyIrK VI, 186 Cheh István végr. — [a] Ti. a két testvér között].

5. 'termés(hozam)':

1570: Neste Pays Illyesne vallya ... az Te veodnek adwk az zeolet, hala Istennek hogy az en vram megh valhatek teole mert Nem Mywely vala, chyak az hazna kely vala neky [Kv; TJk III/2. 178].

6. 'hozam':

1584: Zelesne ... ell Mene à Twzel, es az en vayam es tehenemnek minde(n) hazna el vesze azontul mihelt el Mene, es ky kelletek eottenem [Kv; TJk IV/1. 251].

7. 'kb. bányahozam':

1742: Tudode hallottade hogy az Gárgyásiak(na)k bányajok bé szakadván

[1] A ()-ben szereplő évszámok a szónak az illető jelentésben való első jelentkezésére utalnak.

[2] A felhasznált adalékok a *haszon*-nak és *kár*-nak, illetőleg szócsaládjaiknak e sorok írójától szerkesztett és a szótári munkálatok vezetője, Szabó T. Attila javításai, észrevételei nyomán véglegezett kéziratos szócikkeiből valók. Mivel az SzT. cédulaanyaga csak a *k*- betűig van szavak szerint elrendezve, ez alkalommal nem lehetett figyelembe venni a *haszon*-nak meg *kár*-nak azokat az adalékait, amelyek a *k* után következő kezdőbetűs szavakat tartalmazó cédulákon találhatók. Az SzT. eddig megjelent köteteiben a szóban forgó szócsaládok következő tagjainak szócikkei olvashatók: *elhasznál, elhasználás, elhasználhat, elkárhozik, elkárhozott, elkárosít, elkárosítás, elkárosított, elkárosíttatás, elkárosíttatik, elkárosíttatott, elkárosodás, elkárosodhatik, elkárosodik, elkárosodott—felhasznál, felhasználtatás, felhasználtatik.*

[3] Az egyes jelentések szemléltetésére az SzT. kérdéses szócikkeiből rendszerint csak a legrégibb előforduló adalékot közöljük (az adatok közlési módjára nézve l. SzT. I. 11—8, II. 5—7, III. 5—8).

és sok hasznok az Istalljban szakadván az hordotta ki az Istalljból? [Asz; Bosla vk].

8. 'használat':

1814: A' Csorda bé rekedvén jászolljra a' Falu hasznára ki adott mag lo viszá mégyen irt gazdájához [F.rákos U; Falujk 86 Barrabás Áron pap-not. kezével].

9. 'haszonvétel':

1697: az Ecclesianak és Collegium-(na)k Tiszt Totfalusi Kis Miklos Uram keze alatt levő Typografiáját meltan veszedelemtűl felthettyűk ... titessék el batorsagos helyre és conservaltassék az Ecclesia számára jövendő beli haszonra [Kv; SRE 52. — L. erre Jakó, ErdF. 40 kk.; a teljesebb szöv. i.h. 348—9].

10. ~ *nélkül* **a.** 'hasztalanul, hiába':

1772: A masodik Ocularis Revisiohoz is haszon nélkűlt ragszkodik a' Novizáns A eö Excellentiaja [Kük.; JHb LXVII/236].

b. Csak szk-okban:

~ *nélkül áll: 1789:* ha annak rendi szerént viselték volna gondgyát annak utánna is azon Malomnak, az árvíz ... nem bánt volna ollyan rutul vélle, hogy hat esztendeig minden haszon nélkül állyon veszteg [Abosfva KK; GyL] * ~ *nélkül hever: 1782:* kertye mellette ... mind pusztájában haszon nélkül hever ... máigis minden ember Toldalagi Pusztájának nevezi [Galambod MT; Told. 29]. *1812:* (A kifizetésből) Semmi Sem lőtt mert az alkalom Szerint is 4000 Rfamis atan hever minden haszan Nélkül [Sárd AF; KmU-Lev. 3 Szilágyi Ádám kezével] * ~ *nélkül levő adósság. 1799:* az Árvák részére az haszon nélkül lévő adosságok[a] a számadásb(a) fel nem vétetődhetnek [M.egregy Sz; Somb. I. — [a] Értsd: kölcsönök] * ~ *nélkül vagyon* 'hasznot nem hoz': *1779:* A' Menes tartás mind Szőtsön mind Soostélyon Ngd(na)k, ugy tartom, minden haszon-nélkül vagyon ... Szőtsön a' tavalyi sok szénát (meg)emésztette az a' tsig-big ménes, azonb(an) egy krajcár haszon sem fordult vissza [Kercsesora F; TL. Málnási László ref. főkonz. pap gr. Teleki Józsefhez] * ~ *nélkül való* 'termést nem hozó': *1766:* A' Bűdős kut nevezetű hegyben (sz) ... egy resze arkos gödrös és haszon nelkűl valo hely [Marosagárd MT; EHA].

11. 'felhasználás':

Szk: ~ *ra fordítható* 'felhasználható': *1811:* Mű ugyan többed Magunkal ezen Erdőt meg járok ... Az Almás felől valo bé harapodzást ... 100 Szekér jo tűzi és egyéb haszonra is fordittható fára betsűltük [Déva: Ks 111 Vegyes ir.].

12. 'eredmény':

Szk: ~ *lesz vmiben* 'eredménye lesz vminek': *1653:* Bogáti János és az apám jó reggel oda menének, ... hogy a töröktől, tatártól vissza kérjék a városi népet; de abban igen kevés haszon lőn kettőt fogtak elbocsátani [ETA I. 65 NSz] * *nincs haszna* 'nincs eredménye': *1746:* az öcsém ... maga viselesit pennara nem tudom venni, ... elege volnank rajta hogj valami jot Csinalhatnank belölle, de nincs haszna mentest el fordul [Sz; BLev.] * *semmi haszna vminek* 'semmi eredménye': *1708:* Nééb Márto(n) Ur(am) Mester Társunk, sok alkalmatlansaggal mortificalva(n) az B Chehit, ugj annjira hogj nem léve(n) semmi haszna, minden jo admonitionak, sem fenjitek(ne)k, sem compescalas(nak), ... teczett az B. Che-(ne)k p(ro) exemplo alior(um), es az maga továbbá valo maga meg tartoztatására nézve helyiből ... ammovealtatik [Kv; AsztCJk 67] * *semmi ~ra nem lesz* 'semmi eredménye nem lesz': *1658:* Urunk ... Szamos-Újvárra jöve, és ott gyűlést hírdete a nyomorult, siralmas és romlott országnak. Mely gyülésnek exitusa nem lőn semmi haszonra [ETA I. 165—6 NSz].

A *kár* SzT-beli jelentései az alábbiak:

1. *'átv is* pagubă; Schaden':

1566: panazolkodnak my Nekeonk az Beszterczey hiweink, hogy ez el mwlt napogban oda Deesre az my Nepeonk tartasara Negyedfel zaz Coloswary keobeol zabot keoldeottek wolna, Es chyak 16 vagy tizen het pinzt adtanak wolna ot keobleyert, Mely dolog, ... Eonekik felette karos wolna, ... paranchyolywk azert, ... az deesy keobleot senky hwzonnegy pinznek alatta el ne vegye Mert my meg agywk minden Jambor zolgaknak az eo fizeteset, Az keossegnek sek (!) kewanywk teorwentelen walo karat [BesztLt 6 a fej. Gabriel Peokryhez, az erdélyi mezei hadak kapitányához].

2. '(hadi) emberveszteség':

1653: A várat is megvevék és ott is levágák a törököt — semmi kár nélkül [ETA I. 45 NSz].

3. 'testi károsodás/sérülés':

1588: Erdeőthelki marthon ... 1587 Eztendeoben, ... Az en fiam jobagyat,

chyan Janos neweótt ... halalos sebbel illette, ... holt eleweneol hatta ... mellyet Az potencian kyweól, Az my Jobagyonk karaert es Nyomorwsagaert negywen forintert fel nem veótt wolna [Somlyó Sz; WLt].

4. 'káreset | kártétel':

1552: az ... vayda ... soha karrnekkwel ky nem menth [Torda; LevT I, 95 Benk Pál, Peter porkoláb, Chakor Ferench Batori Andrass erdélyi vajdához]. *1673:* Maloza leorinch Azt vallia hogi ... mykor az kar leot veres peterne hazanal azkor az Boron Mind ketten Bertalan es gergel ott voltak egi tarsasagon [Kv; TJk III/3. 282].

5. 'kb. rongálódás':

1619: Látván ez nagy rajtok esett fortélt az hispániai had, rettenetes nagy szélvész miatt való károkkal [BTN²].

6. 'kárpótlás/térítés':

1749: egy Banatusi ember az erdőhátságon ... meg fosztatván, midőn maga kára keresésében. Sollicituskodott volna, nyilvánságossá tetetődőt Csorogár Lászlo ... által vighez vitt meg fosztattása [Kismuncsel H; Ks 112 Vegyes ir.].

7. 'sajnálatos dolog':

XVII. sz. eleje: hallam hog monda aztis chjak kar neste lelek kurva mert mas zablia is vagion kezemben s ugj chiapkodna vala egbe [Nyújtód Hsz; HSzjP Chudor[a] Balas ns vall. — [a]Csüdör]. *1722:* A Pej hámos Lovak szépek, ... Jo hámosokis, kár volna Postára hurczolni őket [Fog.; Rétyi Péter lev.].

8. fm-ban áll-ként: ~, *hogy* ... 'sajnos/sajnálható, hogy':

1568: Eleget zol vgmond Bezzek kaar vgy mond hogy effele parnath Jllyen roz dizno zaggattia [Kv; TJk 154].

9. '?'.

1670: nekem maga Szilagyi Janosne Aszszonyom beszéllé az minapib(an), hogy ... ment Szilagyi Peternehez ..., kerte azonnis hogy Menyenek egy szolgalot hozzon, azonban Kotsis Ferentz ... mondot ollya(n) szot hogy az is kar oda az ki ott van csak kenyer hejjal tartyák [Görgénysztimre MT; RLt 1 Margarita Farkas cons. Petri Literati (40) nb vall.].

10. mn-szerűen a kf jelével: ~*abb* 'károsabb':

1662: azkik önagyságok romlásokat nem szánnák, sőt annak szerző okait adnának, hogy azok is elvesznének, önmagoknál kárabb nem volna[a] [SKr 512. — [a]A fog. ilyen zavarosan értelmetlen].

11. 'tilos (tilalmas hely)':

1716: hallottam hogy ... a Császári beresekre a szekulaiak fél támadtak volt és a kárbol meg kötöt ökröket erőszakoson vöttek el [Szentegyed SzD; WassLt].

A felsorolt adalékok tanulmányozása alapján megállapítható, hogy a két vizsgált szó jelentésszerkezetében nincs tökéletes párhuzamosság, az ellentétes jelentésviszony nem érinti valamennyi jelentésüket. Csupán a *haszon* 1., 3., 4., 5. és 10. jelentése állítható szembe a *kár* 1. jelentésével. Nincs meg a *haszon* következő jelentéseinek antonimikus megfelelője a *kár* jelentései között: 'vminek hasznos volta'; 'terméshozam'; 'hozam'; 'kb. bányahozam'; 'használat, haszonvétel', illetőleg a *kár* alábbi jelentéseit nem fűzi ellentétes jelentéskapcsolat a *haszon*-hoz: '(hadi) emberveszteség'; 'testi károsodás/sérülés'; 'káreset | kártétel'; 'rongálódás'; 'kárpótlás/térítés'; 'sajnálatos dolog'; 'sajnálatos, sajnos'; 'károsabb'; 'tilos (tilalmas hely)'. (Az antonímia és poliszémia viszonyára nézve vö. Nagy József, *Szép magyar szó.* Budapest, 1967. 508—18; Sírbu i.m. 157—73.)

3. Az SzT. a *haszon*-nak és *kár*-nak számos, többé-kevésbé állandósult szókapcsolatát is tartalmazza. Ezek a címbeli két szó közvetlen szövegkörnyezetét, disztribúcióit képviselik. Számbavételük igen tanulságos a *haszon—kár* antonímiája szempontjából is.

A címbeli szavaknak több teljesen azonos vagy hasonló disztribúciója is kialakult: *hasznot/kárt csinál; hasznára, haszonra fordit/forditat/forditatik (vkinek/vminek), hasznot fordit vkinek — kárában/kárára forog, kára forog vkinek/vminek vmiben; haszon jő (ki)/jőhet belőle/vmiből — kár jő/jőhet (vkire/vmiből); hasznát követi vkinek — kár követ vkit; haszna következik vminek — kárába következik vkinek, kár(a) következhet/következik vkinek/vmiben/vmiből/vmivel; hasznát látja vminek — kár(á)t (meg)lát(ja) vkinek/vmiben, kárt láttat; hasznára (nem) lesz/nincs/van vkinek/vminek, haszna/haszon nincs/van vmiben/vmiből/vmiért — kárára lehet/lesz/nincs/van vkinek/vminek; hasznot/kárt szerez; hasznot tesz — kárt tehet/tesz, kár tétetik; mi haszna (lesz) vkiben/vminek? — mi kára vmiben?;* borbéli,

búzabéli, épületbéli, erdőbéli kár | fabéli, gabonabéli, halbéli, makkbéli haszon | pénzbéli haszon/kár | porgoláti haszon | rozsbéli kár | sarjúbéli haszon/kár.

Mind a *haszon*-nak, mind a *kár*-nak számos sajátos, nem párhuzamos disztribúciója, kollokációja ugyancsak említhető. Ezekben a *haszon/kár* más-más szóval alkot szintagmát.

A *haszon*-nak ilyen szókapcsolatai a következők: *haszna elkel vminek; haszna előremegy vminek; hasznára, használával él/élhet (vkinek vmit); használt elbírja vkinek; használt feltakaríthatja vminek; használt, használt keres(i), maga használt keresi/űzi, maga haszna kereső; használt követi vminek; használt, használt (nem) vehet(i)/vesz(i) (vkinek/vminek, vmiből, vmin, vmiről, vmivel), használt vehető, használt, használt elvesz(i) (vmiből, vminek, vmire, vmiről), semmi használt/használt nem/sem vesz(i) vmiből, vminek haszna vétele, vmiről elvett haszon; használt eszközöl; használt gyűjt vmiből; használt hajt (vkinek); használt mutat/mutathat; haszonnal nem birattathatik; haszon nélkül vagyon/való; haszon redundál vmiből; beveendő haszon; eltakarja a használt vmiről; gané/ganézás haszna; közönséges haszon; lekel róla a haszon; semmi használt nem kap vmiből; semmi haszonra lakik; vmiből bejövő haszon; tiszta haszon.*

A *kár*-nak úgyszintén számos sajátos kollokációja fordul elő az erdélyi régiségben: *kárában jár vkinek; kára eltávoztatódik vkinek; kára esik vkinek/vminek; kára megtérittetik vkinek; kár(a) okozódik/okoztatik vkinek; kárára esik vkinek/vminek; kárára igyekszik vkinek; kárára szolgál vkinek/vminek; kára refundáltatik; káráról kontentál vkit; káráról megelégít vkit; kárát eltávoztatja vkinek; kárát érzi; kárát kívánja vkinek; kár(á)t megfizet(i)/fizettet(i) vkinek; kárát megtérítteti vkinek; kárát munkálódja vkinek; kárát orvosoltathatja vkinek; kár(á)t pótol(ja)/pótolhatja; kár(á)t refundálja vkinek; kárát restituálja vkinek; kár(á)t szenved(heti)/szenved(i); kár(á)t tapasztal(ja) vkinek; kár(á)t/kárul vall(ja); kára üti ki magát; kárával esik (meg) vkinek/vminek vmi; kárával gondol; kárával megfizet vkinek; kárba (bele)hoz; kárba ejt/ejti magát; kárba kárul esik; kárba hajt; kárba megy; kárban hagy; kárban lesz/van; kárban marad/maradhat; kárba tesz; kár érkezhetik; kár esik rajta/vmiben; kár háramolhatik/háramoltatik vkire/vmire; kár megbecsültetik, kárt megbecsül/(meg)becsültet; kár mellé hív; (vmennyi) káron szól; káron talál; kárral illet vkit/illettetik; kárral (meg)marad(hat); kárrá/kárré vall/vallatott/vallott; kár redundál vkire; kár talál vkit; kárt allegál; kárt esztimáltat; kárt intéz; kárt ítél; kárt kauzáltat; kárt kimond; kárt okoz.*

A felsorolt szintagmák többségében az antonimapár egyik tagjához kapcsolódó szó szemantikailag összeegyeztethetetlen a másik taggal. Ennélfogva nem említhető olyan szintagma a tanulmányozott adatanyagból, amelyben például a *haszon* a *megbecsül, pótol, szenved* igéhez, a *kár* pedig a *hajt, vesz* igéhez vagy a *beveendő, tiszta* jelzőhöz kapcsolódnék.

A *haszon* és *kár* számbavett szókapcsolatai között mondattani szempontból vannak predikatív szerkezetek *(haszna elkel/előremegy/következik vminek, haszon redundál vmiből; kára eltávoztatódik/esik/megtérittetik/okozódik/okoztatik vkinek; haszon/kár jó/jöhet vmiből, haszna/kára következik vkinek, vminek* stb.), tárgyas szószerkezetek *(használt elbírja/feltakaríthatja/veszi vminek, használt eszközöl/gyűjt/hajt/mutat/mutathat; kár(á)t eltávoztatja/érzi/kívánja/megfizeti/megtérítteti/munkálódja/orvosoltathatja/pótol(ja)/restituálja/szenved(heti)/szenved(i)/vall(ja) vkinek/vminek; használt/kárt csinál/szerez/tesz* stb.), határozós szószerkezetek *(használa, használával él/élhet vkinek vmit, haszonnal nem birattathatik, haszon nélkül vagyon; kárában jár/szolgál vkinek/vminek, káráról kontentál/megelégít vkit, kárával megfizet vkinek, kárba ejt/ejti magát/esik/hajt/megy, kárban hagy/marad, káron szól/talál, kárrá/kárré vall, kár mellé hív; használa/kárára lesz/nincs/van vkinek/vminek* stb.), jelzős szószerkezetek (*pénzbeli, sarjúbéli haszon/kár, tiszta haszon* stb.). (Az alárendelő szószerkezetekre nézve vö. MMNyR. II, 80—9.)

4. A *haszon* és *kár* antonímiájának történeti meglétét leginkább azok az adalékok, szövegrészek érzékeltetik, amelyekben e szavak egymás társaságában fordulnak elő. Az ilyen antonimikus kontextusokban a címbeli szavak mondattani szempontból is szoros kapcsolatban állnak egymással, legtöbbször mellérendelő szószerkezetet alkotnak. Ezek között van példa a jelöletlen és jelölt (*és, mind ... mind, sem ... sem* kötőszavas) kapcsolatos meg (*nem ... hanem, nem ... sőt, nemhogy ... sőt* kötőszavas) ellentétes szintagmákra.

Kapcsolatos szintagmák:

1660: (A házat) az harmados Atiafiak ... akar el adgiak akár meni summa(ban) akar el czierelljek, s akar testamentu(m)ban legalliak, legien ennek hasznaual karaual örökke [Kv; RDL I. 145]. *1784:* Ecsellőre[a] akarván menni ..., bétértem, hogy circuláljom az erdőt, lássom mi haszon, mi kár esett a miolta ottan nem jártam [Vízakna Szb; HalmágyiNIr. 671 Bogáthy János lev. — [a] Szb].

1639: Keouettkezik ... szamuetes szerent annak meny hazna es kara lehetett, annak kj keresese, melynek fele, Gyulaj Ferencz Deak vrammal ualo Pecsetes Reuersalisok szerent mint kara, s mind hazna, s fele Gyulaj Ferenc Deak vramat es maradekit, az fele Penigh Keczelej Gergely Deakot illetj [Kv; RDL I. 116]. *1721:* ada cserebe ... egj darab orokseghet minden hozza tartozandokkal edgyűt arokjaval kűpűjevel hasznaval és karaval ⟨örö⟩kösön fiurol fiura meg maradhatatlanul [Malomfva U; Ben.].

1618: vagy igérte, vagy nem, de örökké az ottomány nemzetség nem hadja, sem kárát, sem hasznát nem nézi, csak az böcsületit [BTN[2] 134].

Ellentétes szintagmák:

1654: el hiszem az szegénység más ideghen nemes emberekteol fogh must fejében magának venni kőltseghet az ki nektek ne(m) hasznotokra hanem karatokra fogh keóvetkezni [Bükkös AF; KemLev.].

1805: az Ujj Gát nints és nem is lesz Károkra a be panaszlottak(na)k, sőt inkább hasznokra lenne [Rusor H; Ks 92].

1669: (A háznak) kö falaji is megh bontakoz(ta)nak, melyből nem hogj hasznát sőt naponkint való kárat tapasztalhato képen látván következni megirt Enjedi Márto(n) Ur(am) ez okon ... házabeli részet ... adá örők árron megmásolhatatlanul ... Dési Makai Mihálj Ur(a)m(na)k [Ne; Borb.]. — A mellérendelő szószerkezetekre nézve vö. MMNyR. II. 73—6, 89—93, 319—22, 417—8, 423.

Előfordul az is, hogy az antonimapár egyik tagja összetett mondat főmondatában, másik tagja pedig a hiányos szerkezetű (hasonlító) mellékmondatban található. A fő- és mellékmondatot *hogysem, mintsem,* illetőleg *mint* kötőszó kapcsolja össze:

1723: (A sövényfalvi malom) Sokkal több haszonnal vagyon mintsem kárral azaknakis az kik praetendálhatnának [MbK 163]. *1746:* a Mélgos Exponens Ur(na)k is haszna hogysem kára forog benne [Kóród KK; Ks 19/1. 17]. *1785:* En Bentzentzen félb(en) hagyattam a Mester emberekkel a munkát, mert több kárt láttam benne, mint hasznat [Szászváros; BK. Bara Ferenc lev.]. *1779:* ha ő Ngat a' Csikkók aránt Mustol kelletik ez esztendő(ben) ki fizetnűnk, ugy tartom Ngd(na)k kára inkább mint haszna leszen a' vásárban [Kercsesóra F; TL. Málnásy László ref. főkönz. pap gr. Teleki Józsefhez].

A következő adalék szintén hasonlító mellékmondatos (*hogysemmint* kötőszavas) összetett mondat, de itt az antonimapár mindkét tagja a fő- és mellékmondatban egyaránt jelentkezik:

1712: inkáb kivánom magam kevés kárával hasznodat láttnom, hogy sem mint magam kevés hasznommal karadot [Szentpál KK; Ks 96 Haller Gábor lev.].

Az alábbi adalékban a más-más raggal ellátott *haszon* meg *kár* közös főlérendelt taggal *(elmulat)* alkot alárendelő szintagmát:

1681: A hámori minden rendbeli szolgáknak instructiom szerént tartozó fizetéseket kiadom, minden magam, eő nagyságok károkkal lehető hasznomat elmulatnak [CsVh 87].

A most következő szövegekben nincs szoros szintaktikai kapcsolat a *haszon* és *kár* között:

1710: obligálá magát ... Horváth Györgi Ur(am) az praespecificált kezesek(ne)k ugi hogi magok károk el távoztatásáért, az magok hasznokra valami job formáb(an) valo Contractust Csinálhatnak ollyant Csinálhassanak [Csíkszereda; Borb. I]. *1752:* (A) régi Udvarház ... haszonra való fájai kárba ne' mennének, értene egyet az több Atyafiak részin lévő Birákkal, és szednék ki, s tennék jo hejre', hogy egybe ne rothadnának [Buzd AF; Ks 22. XXIa]. *1826 k.:* (A kelementelkiek) a Patakjokbol hasznot nem látván, a leg csekéllyeb patakjok áradásbéli károkat nem akarják el szenvedni [Gyalakuta MT; GyL].

Olyan szövegrészek is idézhetők, amelyekben a címbeli antonimapár egyik tagja együttesen jelentkezik a másik tag valamelyik származékával:

1816: nem kellene alattamas kara-

sittatásakkal akadájaztatni a hasznat venni akarokat hanem Tőrvinyes uton prosequalni [Kövend TA; Borb. II]. *1863:* ezen jószágokat ... eladni kéntelenittettem, mert oly káros haszonbéri szerződések mellett voltak kiadva, hogy a sok levonások s bészámítások miatt semmi hasznot nem kapva, élelmemben szenvedtem rővidséget [Kv; Végr.]. (Az antonimikus kontextusok vizsgálatára nézve vő. Sírbu i.m. 219—36.)

5. Ismeretes, hogy az antonimiának a szójelentéstani kategóriák közül a szinonimiával ugyancsak szoros a kapcsolata (vő. Sírbu i.m. 173—9). Nem ritka az az eset, amikor valamely szó több — egymással szinonimikus viszonyban levő — szóval kerül antonimikus kapcsolatba. Az SzT. anyagából idézhetők olyan adalékok, amelyekben a *haszon*-nak, illetőleg *kár*-nak valamelyik szinonimája is olvasható, pl. *haszon: foganat, jó* (*java* alakban) — *kár: ártás, fogyatkozás:*

1578: Kemeteknek ne(m) leszen hasznára, hanem Jnkabb Artasara [Amadéfva Cs; Eszt-Mk]. *1602:* Megh ertettek eo kgmek egez varosul biro vramtol az eo kgmek zorgalmatos gonduiseleseket, melyben keresik eo kgmek az zegeny varosnak haznat es iowath kit eo kgmekteol haladassal es keozeonettel veznek [Kv; TanJk I/1. 411]. *1654:* Edes Fiam ... az mint ertem sok karral es fogyatkozassalis vadtok it valo[a] hazatoknal, miuel az mely hitua(n) Ember[b] ot lakik czak pusztit inkab hogy sem hasznot tenne [BesztLt Kallai Susanna (Kemény Jánosné) fiához, nem az ő kezeírása, az aláírás az övé. — [a] Gyf-i. [b] Ti. a gondviselő]. *1809:* Sok rendbe meg tettem a magam jelentesemet hogy az utakot meg tsinaltassak de annak Semi haszna s foganatja nem volt [F. boldogasszonyfva U; UszLt ComGub.].

6. A *haszon* és *kár* szócsaládjában az antonímia az említett szavakon kívül a szócsalád néhány más tagját is érinti. A származékok közül antonimikus viszony állapítható meg a *hasznos(an)* és *káros(an)*, az összetételek közül a *haszontevő* és *kártevő* között. Ez az antonímia azonban nem teljes, csupán kevés jelentésre, jelentéselemre, szémára terjed ki:

hasznos 'gyógyító hatású': *1777:* Ugy hallattam az Atyámtol, hogy itt az Bűdős patak mellett a' Bűdős Forásnál, hasznos Forásnak gondolván valamely Vakok és Sánták magok Orvoslások végett őszve gyűlvén meg szállottak [Szakatura SzD; TL. Prov. Bot Ursz (60) vall.]; 'hatásos': *1719:* Etzetes Fokhagymas Meses (!) Etelek hasznossabbak az Pestis idején ugymint Dios asa (!), Sufas, kaszas Lev, Czitronyos Etelek [Ks 54. 84 Medicina instructio]; 'hatékony, jótékony': *1835:* az oskola intézetének az a hasznos bé folyása van réánk nézve, hogy gyermekeink nem nönek tsak ugy fel, mint a' marha — szamár [Zsibó Sz; WLt Vallatás 41] — **káros** 'kárt okozó/tevő, kárral járó': *1573:* Meg hattak volt Espotal Mester vramnak hogy az hydat az eo Molnaual meg epitene, Mellyet mynd Ez Ideig es eo k. Nem chelekedet meg, kyt nehez newen veznek varosswl eo kegek, ... Megis keryk eo k Towab ne halogassa, mert karos mind az varosnak mynd eomaganak [Kv; TanJk V/3. 78a].

hasznosan 'hasznavehetően': *1588:* Az Also Espotaly mester Nyreó Dauid iamborul visselwen gongiat az zegheneknek, es haznoson zorgalmatoson faradwan az Espotaliba(n) talaltatik Adossa thenny az varost chak f. 8/68 [Kv; Szám. 4/II. 17]; 'eredményesen': *1590:* Az theorweny latas ... ighen teowiskes, es vnjo elle(n) lattatik lenny, kewesen varosul iol hosznoson Ahoz Ne(m) niulhatnak [Kv; TanJk I/1. 142]; 'kb. célszerűen': *1587:* (Az) Iffiusagnak ideye, Elmeie es Allapattia ighen romlando, ... Zwksegh azert, hog' minden az eo Iowaywal, iol es beolchien, haznoson es ertelmesen ellyen [Kv; KvLt Vegyes III/65] — **károsan** 'kárt okozva': *1580:* vala ky talaltatyk hogy Rawazul, karosson es chyalardul zant Annak az zantasnak bery el wezze(n) minde(n) ok wetetlen [Kv; TanJk V/3. 215a].

haszontevő 'haszonhajtó, hasznot hozó': *1755:* az Ngod Jószágáb(an) nem voltam kár tivő Sőtt inkáb haszan tevő [Szentmargita SzD; Ks 18. CII Kosa Sigmond tt lev.] — **kártevő** 'károkozó': *1592/1593:* Hogy penigh az kaar thyveó Barmokat eleollem el veottik..., aztis beochywywel varom megh az Teorueńteol. Item karomatis beochyewel varom megh [Dés; Ks 35. V. 12].

Az SzT-ben az említett szavaknak egyéb jelentései is olvashatók:

hasznos 'hasznot hajtó'; 'hasznavehető'; 'kb. használható'; 'eredményes'; 'kb. célszerű' — **káros** *mn* 'károsult, kárvallott'; 'kárveszélyes'; ~ *eset* 'káreset, károsodás'; *fn* 'károsult, kárvallott személy'.

hasznosan 'kb. jól'.

kártevő *mn* ~ *hely* 'tilos (tilalmas hely)'; *fn* 'károkozó személy'.

A vizsgált szavak egykori antonimikus kapcsolatát inkább csak azok az adalékok igazolják, amelyekben az antonimapár két tagja azonos szövegkörnyezetben együttesen fordul elő. Ilyen adalékok a következők:

1657: Ez kettőben csak az vala káros, hogy az evangelica religionak mindenik nagy üldözője, egyébiránt ... hasznos emberek valának [KemOn. 100]. *1772:* az Exponens ur eo Nga ujj Malma káros, vagy nem káras, sőt hasznos? [Kük.; JHb LXVII/2. 372 vk]. — L. még fennebb a *haszontevő* adalékát.

A *káros(an)*-nál sokkal erősebb, több jelentésre kiterjedő antonimikus viszony fűzi a *hasznos(an)*-t a *-talan* fosztó képzős *haszontalan*-hoz. A *hasznos* jelentései közül a következő ellentétes megfelelők találhatók a *haszontalan* jelentésszerkezetében: 'hasznot hajtó'; 'hasznavehető'; 'használható'; 'értékes' — 'haszonvehetetlen'; 'használhatatlan, hasznavehetetlen'; 'kb. semmirekellő/való'; 'mihaszna'; 'értéktelen'.

A tanulmányozott szócsaládok következő tagjai között nem mutatható ki antonimikus viszony: *származékok: használ* (és származékai: *használandó, használat* stb.), *használatlan, hasznocska, hasznosabban, hasznosul, hasznú, haszonol, haszontalan* (és származékai) — *kárhozat* (és származékai), *károl, károsít* (és származékai), *károsodik* (és származékai), *károsult, kártékony* (és származékai); *összetételek: hasznavehetetlen, hasznavehető, hasznavétel, haszonbér* (és származékai), *haszonélvezeti, haszonkeresés, haszonveendő, haszonvehetés, haszonvehetetlen(ség), haszonvehető(s), haszonvétel(i), haszonvevő* — *kárbecsülő, káreset, káresett, kárkikereső, kárkövetelő, kárlátás, kárlátni, kárlátó, kárpénz, kárpótlás, kárpótol, kárszenvedés, kártérítés, kártét, kártétel, kártétető, kártevés, kárvallás, kárvalló, kárvallott.* Látható, hogy kevés az olyan képző, illetőleg utótag, amely egyaránt járul az antonimapár mindkét tagjához. Nem fordul elő például az SzT. adatanyagában a *kár*-nak *-(a)tlan, -(o)cska, -ú* névszóképzős származéka. Nem igazolható erdélyi régiségbeli adatokkal olyan összetételek egykori előfordulása sem, amelyekben a *haszon* előtaghoz *becsülő, eset, esett, kikereső, követelő, látás, látni, látó, okozás, pénz, pótlás, pótol, szenvedés, térítés, tét, tétel, tétető, tevés, vallás, valló, vallott,* illetőleg a *kár* előtaghoz *bér, élvezet, veendő, vehetés, vehetetlen(ség), vehető(s), vétel(i), vevő* utótag kapcsolódnék.

Jóllehet a számbavett adalékok között előfordul a *haszon*-nak és a *kár*-nak is *-l* képzős származéka, de jelentésük nem antonimikus: **haszonol** 'vminek hasznát veszi': *1820:* (A kaszálót) Káros volta miatt haszonolni nem lehet ... füvit meg étetik a helyit pedig a Sertések fel hánnyák [Martonos U; Pf] — **károl** 'károsnak ítél': *1664:* Egy Sima Arany Láncz, melyben vagyo(n) Arany nro. 51. Ennek felét Emaritatiojára intéztük, károlván el vágni az másik felét melyben vagyo(n) Arany nro 25 ½ [Beszt.; SL].

A *haszon* és *kár* összetételei közül többnek megtaláljuk a megfelelőit a szókapcsolatok sorában is. Pl. *hasznavétel — hasznot vesz, kárbecsülő — kárt (meg)becsül, káreset — kár esik, kárlátó/látni — kárt (meg)lát, kárpótlás/pótol — kárt pótol, kárszenvedés — kárt szenved, kártét(el) — kárt tesz, kárvallás/valló/vallott — kárt vall.* A párhuzamba állított összetételek, illetőleg lazább szerkezetek mélystruktúrája ugyanaz.

7. A *haszon*-ra és *kár*-ra vonatkozó történeti adalékoknak a mai nyelvi adatokkal való összevetéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy e két szónak az erdélyi régiségbeli és mai jelentésstruktúrájában nincsenek lényeges eltérések: a két szónak a mai szótárakban rögzített fontosabb jelentései már az erdélyi régiségből is kimutathatók. A két szónak azonban számos olyan disztribúciója, kollokációja említhető, amely ma már nem használatos: *haszna előremegy vminek, hasznára fordít/fordíthat/fordíttat/fordul vminek, használt követi vkinek* stb. — *kárában jár vkinek, kár követ/talál vkit,* (vmennyi) *káron szól, kárré vall* stb. Továbbá: A két szó szócsaládjának összetétele szintén — egy-két ma már nem használatos, illetőleg újabb keletű származékot, összetételt nem számítva — ugyanaz az erdélyi régiségben, mint a mai magyar nyelvben. A címbeli szavak antonimiája megnyilvánulásának módjában sincs lényeges eltérés az erdélyi régiség és a mai nyelv között (vö. még JuhászGySz., PetőfiSz., SzinSz.)

ZSEMLYEI JÁNOS
Universitatea „Babeș—Bolyai"
Cluj-Napoca, str. Horea nr. 31.

PERECHEA ANTONIMICĂ *HASZON* (= FOLOS) ŞI *KÁR* (= PAGUBĂ) ÎN LIMBA MAGHIARĂ VECHE DIN TRANSILVANIA

(Rezumat)

Bazîndu-se pe atestările din „Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár", lucrarea se ocupă de antonimia lexicală a cuvintelor „haszon" şi „kár". În primul rînd se arată că antonimia nu este prezentă în toate sensurile cuvintelor amintite de mai sus. În continuare se studiază contextele tipice în care apare antonimia respectivă. În sfîrşit, din familia de cuvinte a lui „haszon" şi „kár" sînt scoase în evidenţă acele derivate şi compuse în care se manifestă antonimia cercetată (*hasznos/an/ — káros/an/, haszontevő — kártevő*).

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf.1983. 2. szám

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

AZ ERDÉLYI FIATALOK KUTATÁSÁNAK MÉRLEGE

1. Az 1930. január 18-án indult kolozsvári főiskolás lap és az általa életre keltett ifjúsági mozgalom története — számos próbálkozás és különböző szempontokat érvényesítő megközelítés ellenére — mindmáig megíratlan, jóllehet, a két világháború közötti romániai magyar progresszió történetének egyik jelentős — bár korántsem ellentmondásmentes — fejezetéről van szó. Alapításától kezdve egészen megszűnéséig (1940) következetesen szemben állt a jobboldali erők törekvéseivel; világnézeti nyitottsága révén fontos eszmetisztázási folyamatoknak volt a katalizátora (így például elősegítette, hogy az egyetemi ifjúság megismerhesse a szocializmus eszmerendszerét); s ami talán a leglényegesebb: szilárd elvi és etikai alapon álló demokráciaigényével elvitathatatlan érdemeket szerzett a kisebbségi élet belső demokratizálásáért folytatott küzdelmekben. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a két világháború közötti romániai magyar progresszió közös fellépése, a népfronti gondolatot életre keltő Vásárhelyi Találkozó — az Erdélyi Fiatalok eszmei alapvetése nélkül aligha jöhetett volna létre. Nemcsak a népfronti gondolat csírái, de a Találkozón megvitatott kérdések többsége is mind-mind hangsúlyosan jelentkezett a harmincas évek elejétől kezdve e főiskolás, majd 1934-től nemzedéki folyóirat hasábjain. Az már az akkori helyzet antinómiái közé tartozik, hogy épp az Erdélyi Fiatalok maradt távol a Vásárhelyi Találkozóról. Hogy döntésüket mi indokolta, hogy esetleg miben volt igazuk, illetve miben tévedtek — azóta se nézett senki utána tüzetesen e kérdésnek. A megbélyegzés viszont tartósan kísérte az Erdélyi Fiatalok további működését, és kihatott a folyóirat utóéletére is. Olyan elmarasztaló jelzők társaságában, mint: „keverék-ideológia", „narodnyik szemlélet" vagy „harmadikutas állásfoglalás", hogy csak a legenyhébbeket említsük.

Ha ezek a jelzők még ma is fel-felbukkannak az Erdélyi Fiatalok munkáját globálisan értékelő vagy egy-egy részletkérdést kiemelten tárgyaló szerzők írásaiban, hát csoda-e, hogy — a negyvenes években hallgatásra, az ötvenes években ideológiai vesszőfuttatásra ítélt — folyóirat tényleges szerepéről mindmáig nem alakult ki elfogadható, kellőképpen árnyalt kép a köztudatban? Mikó Imre kétségtelen érdeme, hogy a lap indulásának negyvenedik évfordulóján elsőként ébresztett széles körű érdeklődést a nemzedékét útnak indító folyóirat iránt,[1] az utána következő nemzedékek figyelmébe ajánlva az Erdélyi Fiatalok tanulmányozásából leszűrhető tanulságokat. Csakhogy Mikó bármennyire is igyekszik „régi sérelmeken és elvesztett illúziókon" felülemelkedni, csak a lap történetének első szakaszáról tud egyértelműen pozitívan nyilatkozni, arról a periódusról, amelyben maga is a főmunkatársak közé tartozott; a „második menet" értékelésekor már elbizonytalanodik, s mert nincsenek kellő értékszempontjai, lekicsinylően általánosít. Lényeges azonban, hogy írása nem marad visszhangtalan: rendre megszólalnak a lap hajdani főmunkatársai (azok, akik csak 1933 tavaszáig tartoztak az Erdélyi Fiatalok mozgalmához; és azok is, akik végig kitartottak mellette), s egyre több tanulmányban, illetve könyvfejezetben kerül sor az 1929-es ifjúsági nemzedék fellépésével, teljesítményével és széthullásával kapcsolatos részletkérdések feltárására, a korszak alapvető tendenciáinak értelmezésére.

2. A visszaemlékezések, vallomások, tanúságtételek szerzőinek álláspontja nyilvánvalóan nem egységes az ifjúsági lap szerepének, jelentőségének a megítélésében. A tizenhárom egykori főmunkatárs közül azok, akiket az 1933-as világnézeti harcok

[1] Mikó Imre, *Erdélyi Fiatalok*. Igaz Szó 1970/10. Változtatásokkal, betoldásokkal újraközölve: *Az Erdélyi Fiatalok egy emberöltő múlva*. In: *Akik előttem jártak*. Kriterion, 1976. 14–43.

idején fegyelmi vétség miatt kizártak (Péterffy Jenő, Demeter János), illetve akik önként váltak ki a lap kötelékéből (Bányai László, Mikó Imre) — Péterffy kivételével — valamennyien foglalkoznak a hetvenes években a közös indulás történelmi-társadalmi és eszmei hátterével, a mozgalomban betöltött szerepükkel, a világnézeti radikalizálódás folyamatával, a „jobboldal" s majd a „baloldal" kiválásával. Ez utóbbinál inkább a szakítás mozzanatára helyezik a hangsúlyt, ami ugyan érthető, csakhogy ez az eljárás nem ad teret az önrevízió — ugyancsak indokolt — reflexióinak. Gondoljunk csak Demeter János és Bányai László önéletírására,[2] amelyek lapjain az Erdélyi Fiatalokkal kapcsolatos tények önkényes — a lap dokumentumaival ellentétes tartalmú — beállításának lehangoló példáival is találkozhatunk. Így az a helyzet állt elő, hogy akik mindvégig kitartottak az Erdélyi Fiatalok mellett a közvélemény előtt, ezúttal is lépéshátrányba kerültek. S bár erkölcsi fölényük nyilvánvaló volt, nem éltek vissza vele.

László Dezső az Erdélyi Fiatalok korrajzának megírásával válaszol Mikó Imre kihívására, és arra figyelmeztet: „Nem elég a mai helyzetből kiindulva, visszafelé nézve írni egy mozgalomról. Az akkori helyzetből lehet igazán megítélni, hogyan, miért indult el egy ifjúsági mozgalom, mit akart a maga korában, hogyan hatottak vissza rá egyéb tényezők."[3] Debreczeni László több vallomásában igyekezett korrigálni az eddigi téves megítéléseket, újabb és újabb elvi szempontokkal gazdagítván az Erdélyi Fiatalok tárgyilagos felmérésére irányuló törekvéseket.[4] Itt kell megemlítenünk azt is, hogy dr. László Ferenc, aki az első években az Erdélyi Fiatalok szerkesztőségi titkára volt, megírta a kolozsvári magyar főiskolás mozgalmak történetének 1929—1933 közötti szakaszát.[5] Mint a kézirat bevezetőjében jelzi: az késztette erre a vállalkozásra, hogy az utóbbi évtizedben napvilágot látott felületes és pontatlan közlésekkel szemben egy jól dokumentált, tárgyilagos összefoglalót hagyhasson az utókor számára, amit majd hiteles forrásként használhatnak a kutatók.

3. Mint jeleztük, a visszaemlékezések mellett jó néhány kritikai tanulmány is napirendre tűzte az Erdélyi Fiatalok újrafelfedezését. Lássuk hát: milyen értékszempontokat kínáltak a hetvenes évek a lap szellemi teljesítményének a mérlegeléséhez? Nem kétséges, hogy a társadalomtudományi kutatások megélénkülése, a korszerű nemzetiségi önismeret szükségességének felismerése, a jövős szükségleteket felerősítő nemzetiségi művelődési modell megteremtésének igénye, a dogmatizmus béklyóitól szabadulni igyekvő ideológusok önrevíziója stb.: mind-mind jótékonyan hatott az Erdélyi Fiatalok utóéletére. Olyan kérdések kerültek előtérbe tehát, amelyek megvilágításához épp a szóban forgó nemzedéki folyóirat tanulmányozása közvetíthetett analógiákat, termékenyítő impulzusokat: a két világháború közötti szociológiai és szociográfiai kutatások haladó hagyományai, a Gusti-féle monografikus szociológiai iskola kapcsolattörténetének kérdései, a falu-orientációjú önismereti feltárómunka eredményei és hiányosságai, s az irodalom centrizmussal művelődésünkben először szakító — a tudományos megismerést is az öntudatraébresztés szolgálatába állító — kisebbségi nemzedék munkálkodásának mához szóló tanulságai. Ezeket az eszmélteto összefüggéseket mindenekelőtt Gáll Ernőnek a Korunkban 1969-től megjelenő (majd kötetben is kiadott) tanulmányai tudatosították,[6] hogy aztán az általa nyitott csapáson haladva Balázs Sándor tárja fel körültekintően az Erdélyi Fiatalok falumunkájának önismereti jelentőségét — különös tekin-

---

[1] Demeter János, *Századunk sodrában*. Kriterion, 1975. 91—101.; 179—80.; Bányai László, *Válaszúton*. Kriterion, 1980. 44—5.; 87; 90—100.; 113; 142; 154—5.

[3] László Dezső, *Erdélyi Fiatalok*. Korunk, 1973/6.

[4] Cseke Péter, *A történelem cselekedeteink igaz és etikus volta szerint ítél*. A Hét 1979/1. Bővebben újraközölve: *Debreczeni László vallomásai*. In: *Látóhegyi töprengések*. Kriterion, 1979, 123—36.; Uő, *Akiknél az ige termékeny talajra talált*. A Hét 1979/26.; Uő, *Balázs Ferenc az Erdélyi Fiatalok tükrében*. Beszélgetés Debreczeni Lászlóval. A Hét 1981/45.; Uő *Jancsó Béla és az Erdélyi Fiatalok*. Beszélgetés Debreczeni Lászlóval. A Hét 1983/41.; Uő, *Kós Károly és az ifjúsági mozgalma*. Beszélgetés Debreczeni Lászlóval. Kéziratban.; Uő, *Szerkesztette: László Dezső*. Beszélgetés Debreczeni Lászlóval. Kéziratban

[5] Dr. László Ferenc, *1929 nemzedéke. Öt év a kolozsvári magyar főiskolás mozgalmak történetéből*. Kézirat. 355 lap.

[6] Lásd Gáll Ernő *Tegnapi és mai önismeret* című kötetének (Kriterion, 1975) címadó tanulmányát (106—30), valamint a *Nemzet és nemzetiség szociológiai nézetben* címűt (131—42); továbbá ugyancsak tőle *Az erkölcs dilemmái* (Dacia Könyvkiadó, 1981) következő esszéit: *Dimitrie Gusti és az együttműködés erkölcse* (119—31), *Nemzedéktől nemzedékig* (177—94), *Nehéz örökség* (233—53).

tettel a Gusti-féle monografikus iskolával való együttműködés elméleti és gyakorlati eredményességére.[7]

Kétségtelen, hogy a Gusti-ihletettség" — ahogy Balázs nevezi — hatékony serkentő ereje volt a tényfeltárásra vállalkozó fiatalok munkálkodásának. Tanulmányozását ugyancsak indokolta, hogy „a Gusti-féle nemzetismeret és szociográfiai magyarság-vizsgálat kapcsolata szempontjából az *Erdélyi Fiatalok* szervezkedése különleges helyet foglal el: ez volt az a folyóirat, amelynek tevékenységében a Gusti-hatás a legközvetlenebbül érvényesült, s amely a szerkesztésben, a mozgósító munkában (a falusegítésben), az akciók megszervezésében (a faluszemináriumokon), a *Falufüzetek* sorozatkiadványban egyaránt elsősorban a szociológiai fogantatású megismerést szolgálta".[8] Csakhogy nem feledkezhetünk meg a csehszlovákiai Sarló, a magyarországi Bartha Miklós Társaság, illetve a Szegedi Fiatalok hatásáról sem. (Aminthogy nem lehet számításon kívül hagyni azt a tényt, hogy a gazdasági szervezkedést illetően az Erdélyi Fiatalok előtt az északi kis népek szövetkezeti demokráciájának példája lebegett. Ezért nem oszthatjuk maradéktalanul — bármennyire is tetszetős — Balázs Sándornak azt a nézetét, miszerint Balázs Ferencet „egész gyakorlati tevékenysége alapján a Gusti-elképzelések megtestesítőjének tekinthetjük".[9] Egyébként a rokonmozgalmak tanulmányozásának fontosságára mind Gáll Ernő, mind Balázs Sándor több ízben felhívja a figyelmet. Joggal, mert különben fontos eszmetörténeti mozzanatokkal szegényítenők az Erdélyi Fiatalok szellemi kiforrásáról kialakítandó összképet. Amikor nálunk az 1928—1929-es főiskolás nemzedék kezdi megteremteni a maga önálló szervezeteit, már virágkorát élte a Sarló meg a Bartha Miklós Társaság. Jancsó Béla pedig egyenesen azzal az elhatározással jön haza Szegedről — ahol nemcsak tanúja, hanem egyik szervezője és vezetője volt a később Szegedi Fiatalok néven ismertté vált ifjúsági mozgalmat elindító Bethlen Gábor Körnek —, hogy itthon az addig szervezetlen magyar főiskolások öntudatosításának szenteli életét. Nos, mielőtt az Erdélyi Fiatalok felfedezték volna a maguk számára a célkitűzéseiket megerősítő Gusti-féle iskolát, addig már tudatosították a lap hasábjain a szocializmus eszmevilágát hirdető Sarló, illetve a baloldali radikalizálódáson átesett Bartha Miklós Társaság fiataljainak eredményeit.[10] A román ifjúság falumunkájáról és Gusti professzor tevékenységéről csak az 1931. évi falu-számban olvashatjuk az első ismertetést,[11] miután a *Fiatal magyarok* rovatban másfél éven át rendszeresen napvilágot láttak a rokonmozgalmakról szóló beszámolók, tudósítások, riportok. Bár az Erdélyi Fiatalokkal kapcsolatosan megjelenő újabb közleményekben[12] már jelentkezik a kölcsönhatások feltárásának igénye, egyáltalán nem mondhatjuk még el azt, amit a Gusti-féle iskola és az Erdélyi Fiatalok kapcsolatának kritikai mérlegeléséről bízvást állíthatunk: az eredmények arányban állnak a kérdés tudományos fontosságával.

Ennyiből is kiderülhetett, hogy a részletkérdések kiemelése és általánosítása aránytévesztéssel járhat. Persze, lehet jellemezni az Erdélyi Fiatalokat falukutatásaik (kezdeti) eredményei és a falumunka lendületének (későbbi) megtörése alapján is. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy tevékenységüknek ez csak egyik ága — bármennyire is hangsúlyozottan jelentkezett ez a törekvés a lap hasábjain a

---

[7] Lásd Balázs Sándor bevezető tanulmányát Dimitrie Gusti *A szociológiai monográfia* (Kriterion, 1976) cím Téka-kötetéhez (*Dimitrie Gusti monografikus szociológiája*, 5—66); továbbá: *Dimitrie Gusti és az Erdélyi Fiatalok* (Korunk 1978/8), illetve a szerző *Szociológia és nemzetiségi önismeret* (Politikai Könyvkiadó, 1979) című könyvének Erdélyi Fiatalokról szóló fejezetét (143—89).

[8] Balázs Sándor, *Szociológia és nemzetiségi önismeret*. 143.

[9] I.m. 156.

[10] Bíró Sándor, *Új Magyar Föld*. Erdélyi Fiatalok (a továbbiakban: EF), 1930. 1. 10—2.; Mikó Imre, *Üttörő ifjúság*. EF 1930. 1. 12—4. és 2. 25—7.; Jancsó Béla: *Új Magyar Föld*. EF 1930. 2. 28. és 5. 78—9.; Balogh Edgár, *A regősjárástól a szociográfiai intézetig*. EF 1930. 6. 82—5.; Jancsó Béla, *A szegedi Bethlen Gábor kör tanyamunkája*. EF 1930. 6. 96—8. J.B. [Jancsó Béla]: *Fábián Dániel és József Attila. Ki a faluba*. EF 1930. 7. 116.; Jancsó Béla, *A magyar tudomány határok feletti munkaközösségét hirdetik a sarlósok*. EF 1930. 8. 137.; Uő, *Szegedi Kis Kalendárium az 1930. évre*. EF 1930. 8. 137—8.; Uő, *A Sarló kétéves munkaprogramja*. EF 1930. 8. 138—9.; Uő, *Buday György: A szegedi tanya problémái*. EF 1930. 8. 139—40.; Melius N. József, *Levél Pozsonyból*. EF 1930. 9—10. 164—5.

[11] Demeter Béla, *A román ifjúság falumunkája*. EF 1931. 5—6. 100—2.

[12] Kántor Lajos, *József Attila és az Erdélyi Fiatalok*. Utunk 1980/15.; Váróné Tomori Viola: *A közösségi élmény melege*. Korunk 1981. 9. és 10.; Lengyel András: *Buday György és az Erdélyi Fiatalok*. In: *Haladó ifjúsági mozgalmak Csongrád megyében*. Szerk. Hegyi András. Szeged, 1982. 123—30. — A Sarló, illetve a Bartha Miklós Társaság történetére vonatkozólag lásd: Balogh Edgár: *Hét próba*. Bp., 1965.; Fábián Dániel: *József Attiláról*. Bp., 1974.

maga idejében. Balázs Sándornak igaza van akkor, amikor a Gusti-iskola és a romániai magyar szociográfia műhelyeinek bemutatása során a Korunk, az Erdélyi Helikon, az Erdélyi Múzeum és a Hitel mellett kiemelten foglalkozik az Erdélyi Fiatalokkal. Ám annak alapján, hogy a mozgalom eszmei kiforrása után a különböző világnézetű ifjak útja szétválik, s így a kezdetben sok reménnyel biztató falukutatások lendülete megtörik, majd végképp elakad — legalábbis túlzás az „agónia" címszó alá utalni azoknak a tevékenységét, akik a lap mellett továbbra is kitartottak. A megtévesztő általánosítás itt azt a látszatot kelti, mintha a tevékenységcsökkenésért egyedül azok lennének okolhatók, akik a gazdasági válság kényszerítő körülményei és a különböző világnézeti támadások ellenére is a lap fenntartásáért küzdöttek.

A tények ismeretében már itt le kell szögeznünk: az Erdélyi Fiatalok falukutatásainak az elakadását nem lehet csak ideológiai okokkal magyarázni. Számolnunk kell azzal, hogy az 1929 nemzedékéhez tartozó főiskolások közben végeznek, és elhagyják Kolozsvárt (1932—1933); az 1931 és 1932 őszén beiratkozott diákok jelentős része pedig nem zárkózik fel a lap által irányított-szervezett mozgalomhoz (a meglevő ifjúsági keretek kitöltése helyett később önállóan kezdenek szervezkedni, ugyancsak nemzedéki alapon). Ugyanerre az időre esik az is, hogy megnövekszik a katolikus egyház hatása az ifjúságra (így veszíti el az Erdélyi Fiatalok például a később gustiánus szociológussá váló Venczel Józsefet). És még nem is említettük a falumunka hatósági akadályozását, az együttes kiszállások és kulturális estélyek betiltását. Ami pedig az 1933-as kizárásokat és kilépéseket illeti, tudnunk kell: a főmunkatársak közössége korántsem törekedett arra, hogy baloldali nézeteket valló tagjait világnézeti alapon kizárja, illetve távozásra kényszerítse. Csupán a közösen elfogadott szervezeti szabályzat betartását kérte számon. Ez pedig mindenekelőtt fegyelmezett munkát követelt, és azt, hogy az Erdélyi Fiatalok tagjai ne csatlakozzanak politikai pártokhoz. Péterffy Jenő például ezt az előírást szegte meg, amikor a Magyar Pártnál képviselőjelöltséget vállalt. Mikó Imre viszont 1932 januárjában Bukarestbe távozott, ahol a Magyar Párt irodájában dolgozott. Demeter János az illegalitásban működő Román Kommunista Párt kezdeményezésére és támogatásával kiadott Falvak Népe (1932. szeptember 30. — 1933. március 19.) szerkesztőjeként is végig az Erdélyi Fiatalok főmunkatársa maradt (a főmunkatársak 1933. március 8—10-i gyűléséig), és nem is állt szándékában a kiválás. Hogy erre mégis sor került, az nem azért történt, mert baloldali lapot szerkesztett, hanem a szervezeti szabályzattal összeegyeztethetetlen magatartása miatt. Bányai László pedig „egzisztenciális érdekeire" hivatkozva fogalmazta meg 1933. március 22-én kelt kilépési nyilatkozatát.

Egyébként ezek a fegyelmi eljárások voltaképpen már csak n é v l e g e s főmunkatársi tagokat érintettek, tehát nem 1933-ban idézték elő az Erdélyi Fiatalok mozgalmának hanyatlását. Péterffy Jenő egyetlen cikkét 1930-ban írta, egyetlen előadását is abban az évben tartotta. Demeter János 3 cikket írt, az utolsót 1931-ben; utolsó előadását pedig 1931 decemberében tartotta. Bányai László 6 cikke közül az utolsó szintén 1931-ben jelent meg. A kivált főmunkatársak közül a legaktívabb kétségtelenül Mikó Imre volt (16 cikkel szerepel az Erdélyi Fiatalok repertóriumában), ám az 1932. évi 6. szám után nincs többé jelen a lapban, utolsó előadását pedig 1931-ben tartotta.

Tény viszont, hogy az 1934—1940 közötti periódusban nem fedezhetünk fel olyan látványos eredményeket, mint amelyek korábban ismertté tették az Erdélyi Fiatalok-csoportosulás működését. De a demokráciaigény következetes fenntartása, a kisebbségi élet kérdéseinek tudományos megközelítése, a szövetkezeti mozgalom támogatása, a kisebbségi ideológia kidolgozása, illetve a nemzetiségi művelődési és életmodell megteremtéséért folytatott kísérleteik sora azt bizonyítja, hogy továbbra is a romániai magyar progresszió elkötelezettjei voltak: végig élesen szemben álltak a jobboldallal, s a demokrácia és fasizmus kérdésében nyílt színvallásra késztették a fasizmussal kacérkodó ifjúsági erőket. Hogy ebben a periódusban a baloldallal is szembefordultak — holott szövetségeseik lehettek volna? Ne felejtsük el: a népfrontpolitikai elvek csak 1935-től kezdenek kikristályosodni a romániai baloldal fasizmusellenes és kisebbségvédelmi célkitűzéseiben. Az Erdélyi Fiatalok pedig kezdettől az ifjúsági egység megteremtéséért, a kisebbségi élet öntudatos szolgálatáért, a létérdekként felfogott kisebbségi demokráciáért küzdöttek. Az volt

az elképzelésük, hogy szilárd erkölcsi, etikai alapon állva a világnézeti meggyőződések különbözősége nem lehet akadálya a kisebbségvédelmi célkitűzéseknek. Ez vált illuzórikussá a heveny világnézeti harcok idején (1932—1933). Tehát amikor a történelem újból napirendre tűzte a kisebbségi egység megteremtését, az Erdélyi Fiatalok centrális magva joggal kérte számon a demokratikus elvek tiszteletben tartását, az egymással addig kibékíthetetlen ellentétben álló világnézeti táborok közeledését, népfronti egységteremtő szándékának őszinteségét.

Azzal is számolnunk kell, hogy a baloldal maga sem volt egységes abban az időben. Árnyalásra szorul tehát, hogy a baloldali álláspontot képviselők közül személy szerint kikkel nem jutottak közös nevezőre azok, akik a romániai magyar élet sorskérdéseire választ kerestek a lap hasábjain. Mert például a társadalmi és nemzetiségi célokért küzdő, kommunista meggyőződésű Józsa Béla vagy Nagy István elvi szilárdságát, következetességét tisztelték.[13]

Szávai Géza joggal hangsúlyozza Méliusz Józsefről írt kismonográfiájában, hogy 1929 nemzedékének évtizedes története külön könyvet érdemelne.[14] S hogy az adósság törlesztése soká ne várasson magára, máris két fejezetet szentel munkájában a tanulságok számbavételének.[15] Kiemeli, hogy a romániai magyar ifjúsági mozgalmakat a kelet-európai ifjúsági szervezkedések, megmozdulások részeként, a kölcsönhatások összefüggésében kell felfognunk. S ami ugyancsak lényeges: felfigyel a nemzedéki tömörülésben hangsúlyozottan jelentkező erkölcsi igények és etikai princípiumok magatartásformáló szerepére. „Az ifjúság — írja — a mindennapi életben a gazdasági válság előidézte áldatlan állapotokat épp saját helyzetén érzékelhette fájóan: az értelmiség léte vált problematikussá. Helykeresése pedig az egész kisebbségi lét áttekintésére serkentette. S itt kell megemlíteni a nemzedék oly fontos meghatározó jegyét: a gondolkodás és magatartás erősen, elkötelezetten etikai beállítottságát. Hiszen a kisebbségi sors vállalásának (»transzilvanista«) éthossza, helytálláserkölcse — és nem egyszer — hősiessége akkor is aktuális. És ezek a fiatalok szigorúan következetesek."[16] S valóban a mozgalom felfelé ívelő szakaszában ezeknek az elveknek a primátusa érvényesül, s ez kedvezett a világnézeti tájékozódásnak, a világszemléleti különbözőségek megnyilatkozásának. Annál is inkább, mivel a kisebbségi helyzettudat erkölcsi parancsaihoz a politikamentesség elve is társul; a közéleti feladatvállalásokra készülő ifjúság nemcsak azért tartózkodik a napi politikától, mert az egyetemi szabályzat paragrafusai ezt kifejezetten tiltják; az öntudatosodás lényeges eleme, hogy ez a kisebbségi helyzetben felnőtt első nemzedék éppen attól a politikától undorodott meg, amely az itteni magyarság válsághelyzetét is előidézte; a válságból kivezető utat keresve — ezt is világosan kell látnunk — a kisebbségi létérdekek szolgálatáról kialakított elképzeléseiket nem tudják egyetlen akkor létező legális párt tevékenységéhez sem kötni, mivel az egyet jelentett volna valamely osztály- vagy csoportérdek indokolatlan előtérbe állításával.[17] Jól látja azt is Szávai, hogy az Erdélyi Fiatalok politikamentességének elve valójában a kisebbségi életvitel belső demokratizmusának a megszervezésére való felkészülést jelentette; hogy a politika számukra vallásfelekezeti, világnézeti, párt- és csoportérdekek felett álló átfogó társadalmi cselekvés.[18] Olyan politika, amely az azonos sorsközösségben élők célképzeteit, vágyait hivatott mozgósító erővel kifejezésre juttatni s a társadalmi cselekvés síkján érvényesíteni. Ám még ki sem léptek az életbe ezek a fiatalok, már a főiskolai évek alatt szembetalálják magukat a kisebbségi társadalom morális gyengeségeivel, a homogénként tételezett etnikai közösséget széthúzó erőkkel. Ami végső fokon az 1929-es nemzedék erőinek a közös fellépését is illuzórikussá tette. Egy olyan társadalomba, mely olyan sokrétűen tagolt és érdekellentétektől szabdalt volt, mint a két világháború közötti romániai magyarság — nemzedéki közösségként beépülni nem lehetett, csak egyedekként, csoportosulásonként. Megszegték hát az Erdélyi Fiatalok közösen kialakított erkölcsi eszményük parancsait, amikor a világ-

[13] Debreczeni László és dr. László Ferenc szóbeli közlése. Jancsó Béla például bizalmas kapcsolatban állott a lakásán marxista szemináriumot tartó Antal Márkkal, s mint a Székelyek Kolozsvári Társasága Ifjúsági Bizottságának elnöke, számos szociáldemokrata és kommunista előadót kért fel az általa vezetett közgazdasági és társadalomtudományi szemináriumok keretében.

[14] Szávai Géza, *Helyzettudat és irodalom*. Dacia Könyvkiadó, 1980. 116.

[15] I.m. 64—70 (*„1929 nemzedéke"*) és 115—23 (*Nemzedék és író — történelem és irodalom*).

[16] I.m. 59.

[17] Vö. Fábián Ernő, *A tudatosság fokozatai*. Kriterion, 1982. 55.

[18] Szávai Géza i.m. 60.

nézeti harcok tüzébe kerültek, vagy pedig átértelmezték azokat? A nemzedék széthullásáról szólva Szávai nem sarkítja így ezt a kérdést, az viszont nem kétséges, hogy a kisebbségi erkölcsnek ezzel a dilemmájával előbb-utóbb szembe kell néznünk.

4. Hogy mennyire halaszthatatlan feladat ez, arra — Gáll Ernőtől kezdve Szabó Zsoltig — többen és többször is felhívták a figyelmet. Kétségtelen, hogy a két világháború közötti folyóiratkultúránk feldolgozásának élvonalában jelenleg a Korunk-kutatás áll. Ám joggal hangsúlyozta Gáll Ernő, hogy: „A Korunk-kutatás, ha el akarja kerülni a beszűkülést, nem tekintheti öncélúnak magát. Igazi funkcióját abban látom, hogy korszerű viszonyítási rendszert kínáljon a romániai magyar kultúra összképének s tágabb koordináták között megragadható jelentésének a felvázolásához. Remélhető, hogy e téren elért eredmények stimulálóan hatnak majd a többi fontosabb folyóirat (Helikon, Magyar Kisebbség, Erdélyi Fiatalok, Erdélyi Múzeum, Hitel stb.) kritikai feldolgozására. A két világháború közötti szellemi élet igényes feltérképezése pedig minden bizonnyal új eszmei indítékokkal fog szolgálni a művelődés mai és holnapi feladatainak tisztázásához."[19] E reménykedés nem is volt alaptalan, amennyiben például a Gaál Gábor-levelek kiadását követő helikoni levelesláda közzétételének hatása máris érezhető az Erdélyi Helikon jelentőségének a felmérésében. Az *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok — 1981* című kötet[20] megjelenése után szervezett Korunk-megbeszélés[21] részvevői közül pedig többen is sürgették az eddig tabunak tartott eszmetörténeti kérdések tisztázását, a „kényes kérdések" körüli „balladai homály" eloszlatását, a dokumentumfeltárások és -közlések folytatását az Erdélyi Fiatalokkal kapcsolatban is. Fábián Ernő például a lap ideológiai irányának az értékelését szeretné kivonni a „tabusító módszer" egyeduralma alól;[22] Kántor Lajos a „kipreparált ideológikum", illetve a „fantáziátlan, pozitivista leírás" veszélyére hívja fel a figyelmet, hangsúlyozván, hogy az esedékes folyóirat-monográfiák előmunkálatai rendjén a dokumentumfeltárás mennyire megkerülhetetlen folyamat;[23] Szabó Zsolt pedig az Erdélyi Fiatalokat ért erőteljes Szabó Dezső-hatás — tényeken alapuló — eszme- és ideológiatörténeti revízióját sürgeti.[24]

Úgy tűnik, hogy irodalomtörténet-írásunk szemléleti megújhodása, az a mind inkább teret nyerő gyakorlat, mely nem csupán a korszerű elméleti megközelítéseket tartja kívánatosnak, hanem a korábban forgalmazott egyoldalú nézetek, torzítások, ködösítések szembesítését is a hitelesen feltárt tényekkel, dokumentumokkal[25] — kedvező feltételeket teremtett a nyolcvanas évek elején az új értékszempontokat érvényesítő Erdélyi Fiatalok-kutatás számára, a szintézis-igényű feldolgozás elvégzéséhez. Termékenyítő impulzusokat sugall ugyanakkor Gáll Ernőnek az *ethosz és etnosz* vizsgálatát[26] továbbfejlesztő, az értelmiség felelősségének erkölcsi-

---

[19] Gáll Ernő, *Az „itt és most" követelménye*. In: *Az erkölcs dilemmái*. 148.

[20] *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok* — 1981. Szerkesztette Láng Gusztáv és Szabó Zoltán. Kriterion 1981.

[21] *Irodalomtörténet és nemzetiség*. Korunk 1982 3. 170—220.

[22] „A legjobb szándékkal és jóindulattal sem mondhatjuk el, hogy kellő tudományos igényességgel — « a tudományok jelenlegi állása » szerint — foglalkoznánk eszmetörténeti hagyományainkkal. Olyan gondolkodók, írók, mint Tavaszy Sándor, Makkai Sándor, Szabó Dezső, Bánffy Miklós, Nyírő József, akik nélkül nem érthető meg a két világháború közötti irodalom, részben még mindig ún. kényes témák, s nem is oly rég legfeljebb elítélően illett róluk szólni. S az ilyen hivatkozásokban, utalásokban nem is volt hiány. Akinek kedve kerekedik, összegyűjtheti őket a dogmatizmus illusztrálására. Többé-kevésbé a tabuk közé sorolható az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* ideológiai iránya, Németh László és a népi írók hatása. (...) Ez a fajta tendenciózus vagy tudatlanságtól vezetett eszme- és irodalomtörténetírás teljesen elferdíti az egykori valóságot ..." (Fábián Ernő, *Eszmetörténet, irodalomtörténet*. Korunk 1982. 3. 190—1.)

[23] Kántor Lajos, *Az irodalomtörténet áramkörében*. Korunk 1982. 3. 170—3.

[24] „Még mindig sok a » balladai homály «, a jóhiszemű vagy a tudatos ködösítés például a két világháború közötti periódusról. Azon is el lehet töprengeni, hogy mi a kártékonyabb: ha valamiről nem szólunk, vagy ha mellébeszélünk. Legalábbis szűklátókörűség például tagadni azt az erőteljes Szabó Dezső-hatást, amelyet a két világháború közötti irodalmi életünk nép felé tájékozódó szárnyán dokumentumokkal is igazolni lehet (*Tizenegyek, Erdélyi Fiatalok*, falukutatók), s egyféle »székely fajmítosz«-ként elutasítani, mondjuk, Balázs Ferenc koncepcióját, amelyben Szabó Dezső csodálata keveredik antiszemita, cionista, messianisztikus és még egy sereg más elemmel. Szabó Dezső hatása tehát csak egyik forrásaként jöhet számba a falu felé forduló írók egynémely munkájának. Hogy hol, miféle érzékenységeket sérthet hat évtized távlatában egy mindezt dokumentáló Balázs Ferenc-levél, azt még csak találgatni sem érdemes." (Szabó Zsolt, *Kisipari módszerekkel*? Korunk 1982. 3. 198.).

[25] Lásd Kántor Lajosnak a két világháború közötti *Vallani és vállalni* vita tanulságait elemző tanulmányait (Utunk 1981. 10., 11., 12., 25., 35.), ugyancsak tőle a *Játék vagy program*? című Kuncz-tanulmányt (*Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1981*. Kriterion, 1981, 63—77.), továbbá a romániai magyar irodalomtörténet-írás elméleti alapjaival és megoldásra váró gyakorlati kérdéseivel foglalkozó — fentebb már jelzett — Korunk-megbeszélés anyagát (*Irodalomtörténet és nemzetiség*. I.h.), valamint Cs. Gyímesi Éva *Elméleti alapok a romániai magyar irodalomtudományban* című tanulmányát (NyIrK. 1982. 1—2. 15—25.), mely az említett kerekasztal-megbeszélés egyik vitaindító előadása is volt.

[26] Lásd Gáll Ernő *Tegnapi és mai önismeret* című könyvének *Ethosz és etnosz* fejezetét (Kriterion, 1975. 242—307.).

etikai dimenzióit bemutató, a forradalmi tudat antinómiáit elemző újabb könyve is: *Az erkölcs dilemmái*.[27] Azt már Szávai Géza is jelezte, hogy a nép felé tájékozódó, a közügyek szolgálatára felkészülő, hangsúlyozott erkölcsi és etikai igényekkel fellépő Erdélyi Fiatalok radikalizmusa tulajdonképpen egyfajta ellenzékiség.[28] A nálunk oly sokat vitatott népszolgálat és az ellenzékiség viszonyának árnyalt elemzésére azonban Gáll Ernő vállalkozik először. „Bizonyos ellenzékiséget sugallt — írja *A szolgálat pátosza* című tanulmányában — ez a szolgálat, amely, ha nem torkollik is mindig forradalmiságba, semmi esetre sem volt összeegyeztethető a kiváltságosok érdekvédelmével, a konformizmussal. Ez a mi tájainkon meghonosodott hitvallás és magatartás népben-nemzetben való gondolkozást és cselekvést sarkallt. Rendszerint kibékíthetetlen ellentétbe került a bürokratikus-szektariánus politikával, de új tartalommal, új jelentéssel gazdagodott a népfront jellegű szövetségrendszerekben. A népét szolgáló értelmiségi szakít a »szabadon lebegés« státusával, s ha magatartása nem is fedi az osztályharcosét, sok vonatkozásban közös nevezőre kerülhetnek. A népszolgálat tipikus kelet-európai jelenség, egy fejlődésben elmaradt, nemzeti-nemzetiségi ellentétekben nem szűkölködő világ terméke. A népszolgálat gyűjtőfogalma mind a gazdasági, mind a kulturális felemelkedést elősegíti, a jobbító tevékenységet jelöli. Lényegénél fogva felvilágosító jellegű, morális szempontból pedig — a már említett hivatástudaton és elkötelezettségen kívül — hűség és felelősség jellemzi. Aki népét szolgálja, elsősorban a dolgozók érdekeit képviseli. Ez pedig nem ritkán kockázattal, sőt áldozattal jár...“[29] Nyilvánvaló, hogy ez a fogalomtisztázás meggondolkoztató érveket szolgáltat minden olyan szükkeblű megítéléssel szemben, mely osztályharcos alapon, eszmei-ideológiai türelmetlenségtől fűtötten próbálta diszkreditálni — a maga korában és utóéletében is jó ideig — az Erdélyi Fiatalok mozgalmához hűségesen kitartók tevékenységét. De nemcsak erről van szó. E morális fogantatású elkötelezettség tüzetesebb vizsgálatára az ő esetükben azért is szükség van, mivel a közösségi létérdekek szolgálata náluk együtt járt a világnézeti többszólamúság tiszteletben tartásával, a különbözőség jogának elismerésével; másrészt pedig ők valóban az erkölcs dilemmáit élik át, amikor a történelmi helyzet megváltozásával az egyeduralomra törő szélsőséges ideológiákkal kénytelenek felvenni a harcot. Úgy gondoljuk, hogy a két világháború közötti korszak szellemi életében az Erdélyi Fiatalok erkölcsi tartása és etikai beállítottsága nagyon is reális alternatívát kínált a nemzedéki, illetve a kisebbségi összefogás demokratizmusának megteremtésére.

Hogy ez nem sikerült, méltánytalanság volna felróni éppen nekik. Hiszen ma már világosan látjuk, hogy a kisebbségi helyzet megoldása csak demokratikus körülmények között lehetséges. „A demokratikus nemzetiségi önazonosság ideológiai hatékonyságának alapvető feltétele — mutatott rá nemrég Fábián Ernő *A tudatosság fokozatai* című könyvében — az olyan politikai struktúra, amely a nyelvi és kulturális különbözőségeket és azoknak közéleti érdekképviseletét természetes és értékes adottságokként fogadja el. Másként a demokratikus ideológia vagy eltorzul, vagy pedig eltávolodik eredeti rendeltetésétől, és összeomlik. Az utóbbi történt lényegében a transzilván ideológiával is. A gyakran hangoztatott bírálatok azért nem helytállóak, mert elszigetelten, a politikai struktúra és ideológiai körülmények figyelembevétele nélkül mondanak megfellebbezhetetlen ítéleteket. Márpedig a két világháború között a dunavölgyi országok egyikében sem, még Csehszlovákiában sem tudott kialakulni olyan politikai rendszer, mely megértéssel közeledett volna a monarchiától »örökbe hagyott« nemzetiségi kérdés demokratikus rendezéséhez. Ezért a demokratikus azonosságideológiák önmagukra hagyatottan, a lehetetlent ostromolva örlődtek fel.“[30]

Nem kétséges, hogy az Erdélyi Fiatalok ideológiai iránya is ebben a sorsban osztozott. Jellegzetesen transzilvanista fogantatású, hangsúlyozottan demokratikus töltetű, kisebbségi azonosság-ideológia volt. Kidolgozására főként 1934-től kezdődően került sor, a világnézeti tájékozódás, a belső tisztázódási folyamatok lezajlása és a nemzedék eszmei kiforrása után. Képviselői: Balázs Ferenc, Bíró Sándor, Deb-

[27] Gáll Ernő, *Az erkölcs dilemmái*. Dacia Könyvkiadó, 1[illegible].
[28] Szávai Géza I.m. 60.
[29] Gáll Ernő i.m. 153.
[30] Fábián Ernő, *A tudatosság fokozatai*. Kriterion, 1982. [illegible]3.

reczeni László, Jancsó Béla, László Dezső. Lényegét tekintve: az együttélés erkölcsi parancsait mindvégig szemmel tartó kisebbségi modus vivendi, nemzetiségi életmodell megteremtésére irányult, s ennek gazdaság- és művelődéspolitikai célkitűzéseit is megfogalmazta. A nép érdekeit szolgáló, demokratikus elveket érvényesítő, kollektivista társadalmi berendezkedés szükségességét vallották. S nemcsak arra kell felfigyelnünk, hogy ennek az ideológiai iránynak a megléte mennyire volt alkalmas a jobboldali törekvések semlegesítésére az ifjúság körében, de arról sem feledkezhetünk meg: számoltak a szocializmus térhódításával, s lényegében a társadalomátalakításnak azt az útját készítették elő, amely a szocialista eszmék gyakorlatba ültetése során messzemenően figyelembe veszi a helyi sajátosságokat. Közülük többen ismerték a marxizmust is (Balázs Ferenc, Jancsó Béla, Jancsó Elemér, László Dezső), csak éppen nem tekintették mindenható dogmának. Ebből az alapállásból következett, hogy az általuk „túlzó"-nak tekintett marxista fiatalokkal szembeni fenntartásuknak (főként a harmincas évek második felében) sűrűn hangot adtak — miközben szembeszálltak mindenfajta eszmei türelmetlenséggel, dogmatizmussal, hegemontörekvéssel. Ebben az útkeresésben dolgozták ki a maguk ideológiáját, illetve a társadalom-átszervezés sajátos alternatíváját (amiért is munkásságukat hosszasan kísérte-kíséri a „harmadikutas" megbélyegzés).

5. Persze, bonyolult kérdés ez; körültekintő, árnyalt megközelítést kíván. Éppen azért, aki az Erdélyi Fiatalokkal kapcsolatos kérdések tisztázására vállalkozik, annak figyelmét nem kerülheti el az a módszer, amellyel Balázs Sándor Tavaszy-könyvében[31] elsőként nyújt példát arra, hogy miként kell „mérlegre helyezni a »progresszív tradíció« talaján csak fél lábbal álló gondolkodók életművét is". Különösen a két világháború közötti romániai magyarság válsághelyzetének többdimenziós bemutatását, valamint Tavaszy Sándor kisebbségi világnézetének marxista elemzését érezzük relevánsnak az Erdélyi Fiatalok mai értékelése szempontjából. Annál is inkább, mivel a filozófus Tavaszy Sándor és a nemzedéki lap ideológusainak ténykedése között — mutatis mutandis — nem nehéz felfedeznünk a rokonvonásokat, jóllehet, annak idején nem álltak kapcsolatban egymással. Az a több síkú válsághelyzet, mely teljesen átalakítja Tavaszy gondolkodásának szerkezetét, és kisebbség-orientációjúvá teszi filozófiáját, végig meghatározta az Erdélyi Fiatalok működését is. Már nemzedéki fellépésük is a válsághelyzet kihívására történik, programjukat is ennek függvényében alakítják, hogy a válságból kivezető utat megtalálják. A múlt átértékelése, a kisebbségi élet kritikája, az államberendezkedés nyújtotta létkeret tanulmányozása, a tőkés-földesúri Románia gazdasági-társadalmi-politikai helyzetének figyelemmel kísérése, a világválság következményeinek s a nemzetközi eszmeáramlatok kisebbségeket is érintő hatásának elemzése mind-mind szerepet játszott az Erdélyi Fiatalok ideológiájának, kisebbségi világnézetének a kialakításában is.

Tavaszy kisebbségi világnézetének értékelése, úgy véljük, olyan nézőpontot nyújt, amely alkalmas a Fábián Ernő megfogalmazta „tabusító módszer" hatálytalanítására. Elegendő lehet, ha itt csupán Balázs következtetéseit idézzük: „A két világháború közötti hazai magyar kisebbség szóvivőinek gyakori kultúra-centrikusságát hosszú időn keresztül eléggé ferde szemmel nézték a korszakot értékelők. A dogmatizmus légkörében adva volt erre a sablon: a kultúra előtérbe állítása az osztálynézőpont feladását jelenti, másodlagossá teszi az előnytelen nemzetiségi megkülönböztetés lényegét: a gazdasági-politikai elnyomást. Kétségtelen, hogy a gazdasági-politikai kiszolgáltatottság ellen csak a nemzetiségi különbségeket nem ismerő osztályösszefogás formájában lehetett hatékonyan harcolni, de a művelődésben, a szellemi életben az aktivitást serkentő eszmék meggyökereztetésére »saját erőből« is lehetőség nyílt. Tudomásul kell vennünk, hogy mások voltak a gazdasági-politikai elnyomást, s mások a szellemi kultúra elfojtását szolgáló eszközök. Az állásából bárkit ki lehetett tenni önkényes döntéssel, de a világnézetét már nem lehetett ugyanilyen határozattal megváltoztatni. Ebben az összefüggésben csakis értékelhetjük Tavaszynak azt az igyekezetét, hogy a legellenállóbb valóságsávra, a kisebbségi gondolkodásra irányította a figyelmet, s azt szorgalmazta, hogy a nemzetiségi mentalitást a filozófiai látásmódig finomítsuk — még akkor is, ha ő

[1] Balázs Sándor, *Tavaszy Sándor filozófiája*. Kriterion, 1982.

maga a végső megoldást nem a többi társadalmi viszonyhálózat, így a gazdasági-politikai ellentmondások függvényében kereste."[32]

Múltfeltérképezésünknek — hangsúlyozta már könyve bevezetőjében Balázs Sándor — szükségszerűen el kell jutnia egy olyan szintézishez, amelyben helyet kaphat egy-egy korszak valamennyi kimagasló személyiségének kritikai-értékelő jellemzése. Örvendetes, hogy a Tavaszyéval egybecsengő nézeteket valló kisebbségi ideológusok számbavétele során többször is utal az Erdélyi Fiatalokat szerkesztő László Dezső — eddig még nem méltányolt — tevékenységére.[33]

CSEKE PÉTER
Cluj-Napoca, str. Gheorgheni Nr. 182/30

[32] I.m. 85.
[33] I.m. 22.; 124.

CERCETĂRILE PRIVITOARE LA REVISTA „ERDÉLYI FIATALOK"

(Rezumat)

Revista studențească clujeană Erdélyi Fiatalok (Tineretul din Transilvania) a apărut între anii 1930—1940 și a avut un rol important în formarea spiritualității din perioada între cele două războaie mondiale (mai ales în rîndul tinerei generații de intelectuali). Programul revistei cuprindea trei laturi semnificative: a) democratizarea vieții studențești; b) democratizarea vieții interne a naționalității maghiare; c) formarea unui model de conviețuire și de muncă între intelectualii români și maghiari, între poporul român și maghiar. În acest spirit întemeietorii și colaboratorii revistei au descoperit pentru prima dată semnificația social-politică și științifică a școlii de sociologie a lui Dimitrie Gusti și au întemeiat un contact permanent cu membrii acesteia. Revista a militat în permanență împotriva reacțiunii, împotriva fascismului și avea un rol important în răspîndirea ideilor marxiste și a socialismului în rîndul intelectualității tinere. În concluzie putem spune: prin tot ceea ce a întreprins această revistă a pregătit cea mai mare manifestație democratică de importanță istorică din acei ani cunoscută sub numele: *Întîlnirea de la Tîrgu Mureș* (1937) — cu toate că reprezentanții săi n-au fost prezenți la această manifestație.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf.1983. 2. szám

A BESZÉD „CSELEKVÉSÉRTÉKE"

1. A nyelv, a beszélt nyelv, a nyelvi viselkedés tanulmányozására hagyományosan érvényesülő munkamegosztás révén mindenekelőtt a nyelvtudomány és a lélektan hivatott. Tárgymeghatározásaik rendjén a nyelvtudomány illetékességét a „nyelv" jelenségeinek kutatásában, a lélektanét pedig a „beszéd" működés és pszichés összefüggésrendszerének feltárásában jelölték ki.

Korábban „A nyelvészetet úgy határozták meg, hogy kizárták belőle a társas viselkedés vagy a beszéd kutatását. A nyelvészet végső tárgya azonban a beszélőközösség által használt kommunikációs eszköz kell hogy legyen, még akkor is, ha módszertanilag ennek vizsgálata jóval nehezebbnek igérkezik" — közvetíti W. Labov tételét Péntek János (l *A beszélő ember*. Tudományos ismeretterjesztő melléklet. Kiadja A Hét [1982]. 3. sz. 31).

A beszédjelenségek/a nyelvi viselkedés megközelítésének lehetőségét viszont éppen e két alapdiszciplinával érintkező szociológia és antropológia tette teljesebbé. A nyelvtudomány és a lélektan korszakonkénti egymásratalálása, szembenállása, kölcsönös elutasításának (de mindenképpen egymásmellettiségének) szakaszosságából alakuló történetében az újabb irányzatok megjelenésével is úgy érvényesül a kölcsönhatás, hogy e társtudományok egyikének, vagy másikának a szemléletmódja válik uralkodóvá.

A nyelvtudomány eljutott a beszédtett-elméletig, de a beszédre összpontosító lélektan még nem, vagy csak igen lassú folyamatban asszimilálja a modern nyelvtudomány magával ragadó (esetenként meghökkentő) elméleteiből mindazt, amit hasznosíthat (legalábbis a kézikönyvek, tankönyvek többségének tartalmi áttekintése alapján). A már körvonalazódott idegélettani-lélektan és pszicholingvisztika sem szerves része a tananyagnak. Talán ezért is tarthat különös érdeklődésre számot az olyan tudománynépszerűsítő irodalom, amely egyben az elhatárolódást is igyekszik enyhíteni.

A beszélő ember megidézése a nyolcvanas évek elején is csak annak függvényében lehetséges, ahogyan a jelenkor és a közvetlenül megelőző korszak nyelvtudományi vezérelméletei a megoldásra váró elméleti vagy gyakorlati kérdésekre válaszoltak. Következményesen tehát a társtudományok területén sem lehetett figyelmen kívül hagyni az olyan kulcskérdéseket, mint a nyelv természete, ontológiája, a nyelv és beszéd keletkezése, a nyelvtudás mibenléte, a nyelvhasználó adottság a beszédfejlődés ontogenetikus szakaszai és másokat.

Mindazt tehát, amit a nyelvhasználó emberről tudunk — vagy úgy véljük, hogy tudunk — az utóbbi három évtizedben messzemenően meghatározta a N. Chomsky teremtette elméleti konstrukció: *generatív nyelvtana, generatív nyelvelmélete* és *nyelvfilozófiája*. Így Chomsky elmélete fogalompilléreinek kidolgozási sorrendjében, azok pontosításának folyamatában és ezzel szinte egyidejűleg az iskolán belüliek és a szemben állók késedelem nélkül felsorakoztatott ellenvéleményének sodrásában, nemcsak a nyelvészek, hanem a határtudományok művelőinek érdeklődése is e tételek vonzatában alakult. Azok a teóriák hatottak, amelyekre megalkotójuk összpontosított, amelyeket hol vallott, hol látványosan megkerült. Ezt a korszakot a nyelvfilozófiai rálátással megítélők is úgy jellemzik, hogy az elvek viharos gyorsaságú pusztulásának és újjászületésének kora. Így aztán „Chomsky grammatikája, s ami még nagyobb baj: egész nyelvelmélete ma inkább deffenzivába vonult — annak ellenére, hogy Chomsky-formátumú nyelvész (vagy talán kognitív pszichológus?) illetve generatív grammatika szintű alternatív nyelvelmé-

let máig sem jelentkezett." Igaz ugyan, hogy a generatív grammatika ma már távolról sem rendelkezik olyan, a társadalomtudományokat új irányba lendítő erővel, olyan megtermékenyítő heurisztikus erővel, amellyel megjelentésekor hatott, de mégis kiiktathatatlanul nyomon követhető a nyelvi kommunikáció pontján egymással kapcsolódó diszciplinák mindenike területén (Kelemen János—Kenesei István, *Újabb nyelvfilozófiai kalandozások*. Magyar Filozófiai Szemle (1982), 5. sz. 744).

Chomsky elméletének megjelenésével a pszicholingvisztika és más embertudományi diszciplinák jól korszakolhatóan követték e nyelvészeti kutatások irányváltozásait. Megjegyzendő, hogy nem a hagyományos beszédlélektan, hanem immáron az a pszicholingvisztika, amelyet megalkotói — Ch. E. Osgood megállapítása szerint is — abból a hármas forrásból eredeztettek, amelyet az ötvenes évek elején a nyelvtudomány, az információelmélet és a pszichológiai tanuláselmélet jelentett (vö. Büky Béla, *A beszédtanítás pszichológiája*. Tankönyvkiadó. Bp., 1977. 13). Jóllehet ez az irányzat kezdeti tárgymeghatározása szerint a kommunikáció kódolási folyamatainak kutatását tekintette központi feladatának, de tárgyválasztásán hamarosan módosított. Sajátos, hogy a nyelvészet elméleti váltásai az utóbbi három évtizedben is úgy jelentettek sorsfordulót, hogy egyben a lélektan művelőit is szemléletváltásra kényszerítették. A kölcsönhatások rendjén az sem közönbös, hogy „hogyan vált a pszichológiában az utóbbi évtizedekben — a pszichológia történetében nem először — elméleti vízválasztóvá a nyelvről alkotott felfogás" (l. Pléh Csaba, *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1980. 8).

Határkő a Chomskytól közreadott recenzió, 1959-ben, amelyben B. F. Skinnernek a nyelvi viselkedésről írt munkáját bírálja. Ezzel jelentősen siettette azt a folyamatot, amely az amerikai pszichológia legnagyobb hatású iskolájának, a viselkedéslélektannak az emberképét tarthatatlanná tette. A viselkedést (beleértve a verbális viselkedést) tudatos vezérlés nélküli inger és reakció kapcsolatára redukáló nézet megingatásában az első lépést tehát maga Chomsky tette meg.

A generatív grammatika tételeinek megalkotásával előtérbe került a nyelvhasználat kreatív jellegének a hangsúlyozása, szemben a hagyományos viselkedéslélektani felfogással, s ez a lélektanban is tudományszemléleti átváltást eredményezett. A környezethez csupán alkalmazkodó lénynek tekintett, leegyszerűsített emberfelfogás összeegyeztethetetlen azzal a felnőtt és gyermeknyelvi vonatkozásban, a nyelvészet és az alkalmazott pszicholingvisztikai kutatásokban feltartóztathatatlanul érvényre jutó felfogással, hogy „a beszédtevékenységet tekintve egyformán és változatlanul kreatívnak tekinthető minden ember, aki egy nyelvet anyanyelvi szinten beszél, azaz képes olyan mondatokat létrehozni, amelyeket korábban sem ő, sem más nem mondott ki" — vallja a programadó tételt Lengyel Zsolt is (*A gyermeknyelv*. Gondolat. Bp., 1981. 316). E szemléleti korszakváltás az elméleti viták és a kísérleti pszicholingvisztika egészen új vonulatát eredményezte. A generatív nyelvtéória kreativitás fogalma a nyelvhasználót, a beszélő embert, tudatosan, felelősen beszélőként láttatja.

A viselkedéslélektan lemerevített emberfelfogásával szembeforduló nyelvészeti álláspont földrajzi korlátozottság nélkül kihatással van a szellemi életben való tájékozódásra. Az, hogy milyen következményekkel jár Skinner nézete — vagy éppen Chomsky oldalán annak elutasítása — azt Gáll Ernőtől kapjuk (l. *Pandora visszatérése*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 250—67).

Kezdetben Chomsky grammatika elméletére figyelve — mert az 1955—1965-ös években nyelvelmélete még nem volt — a pszicholingvisztika is csupán a generatív nyelvtan transzformációinak pszichológiailag megragadható realitását feltételezte. A beszélés összetettségéből a *transzformációs grammatikai modell* pszichológiai realitását pl. a mondatokra emlékezés, az azonnali felidézés és a mondatok tanulása révén vélte megtalálni.

A következő szakaszban, akkor, amikor Chomsky „teljesnek tekintett nyelvelmélete" (1965-től kezdve) már olyan építmény, amelynek központjában a szintaxis áll, de perifériális összetevőkként jelen van a fonológia és a szemantika is, két új fogalompár: a *felszíni* és a *mélyszerkezet* mint további magyarázó elvek, határozzák meg a pszicholingvisztikai kutatásokat. Chomsky második transzformációs modelljének e két központi kategóriája ugyancsak a csatlakozó pszicholingvisztikától várja a kísérleti igazolást. E nyelvészeti indíttatású vizsgálódások,

a különböző grammatikai tényezők pszichológiailag leírható realitásának a kimutatásában: érzékelési, tanulási, emlékezési helyzetekkel és módszerekkel próbálkoztak. Tény az, hogy máig sem tudjuk, nincs lélektani magyarázatunk arra, hogy milyen formában reprezentálódik, aktiválódik a nyelvtudás, a nyelvi kompetencia a feladat során, vagy a mindennapi élethelyzetekben (Pléh i.m. 55).

A nyelv mentális reprezentációjának feltárására tett kísérletek, legalábbis az adott értelemben és keretben nem vezettek eredményre. A kutatásoknak e szakasza a „pszichológiai realitás" felfedezésének, ilyetén létezésének bizonyíthatatlanságával, a pszichikai realitás elképzelésének trónfosztásával végződött. A beszélő ember ebben a megközelítésben sem fedett fel többet nyelvhasználati képességének rejtett működési elveiből. Továbbra is érvényes maradt a vizsgálódások célja, bebizonyítani, hogy a generatív nyelvtan grammatikai fogalmainak feltárható pszichológiai (pszichikai) realitása van. Megjegyzendő, hogy minderre anélkül került sor, hogy Chomsky különösebb bizalmat előlegezett volna a táziseiből kiinduló pszichológiai kísérleteknek. Ugyanakkor nyelvtudományi álláspontról megkérdőjelezték azokat a kutatásokat, amelyek bár pszicholingvisztikának nevezik magukat, de a beszéd tanulmányozását arra használják fel, „hogyan lehet a beszéd elemzéséből egyéb, nem nyelvi pszichológiai folyamatokra következtetni... valóságos tendencia a pszicholingvisztika fogalmának a leszűkítése a nyelvtanból induló kutatásokra. A többi munkára — mondhatnánk ekkor — helyesebb lenne a hagyományos *beszédpszichológia* terminust használni", ami azt fejezné ki, hogy ezek a kutatások a beszédet elsősorban más pszichológiai folyamatok tüneteként használják" (Pléh i.m. 98—9).

A generatív nyelvtan pszicholingvisztikai igazolásának kísérleteit felváltja a beszédtevékenységgel összefonódó teljesítményeket létrehozó pszichikai mechanizmusok kutatása, a „különböző nyelvi teljesítményeket megvalósító műveletrendszer" pszichológiai terminusokban megragadható kutatása. Úgy vélik, hogy a nyelvtudományi s egyben pszicholingvisztikai tárgykörbe sorolható kérdésekben újabban a kognitív pszichológia irányzata mutatkozik a legtermékenyebbnek az együttműködésben, éppen a nyelvészet felvetette és megválaszolásra váró jelenségekkel kapcsolatban. Chomsky elméletében az újabb magyarázó elvként a bevezetett *kompetencia-performancia* kategóriák arra lennének hivatottak, hogy rávilágítsanak arra a gyakorlati nyelvhasználatot létrehozó mechanizmusra, amely rejtve maradt (s amely esetlegesnek felfogott), hogy magyarázatát adja a nyelvtudás mibenlétének, a nyelvelsajátítás folyamatának.

A nyelv mentális reprezentációjának (a kompetenciának) és a mindennapi nyelvhasználatot létrehozó működésnek (a performanciának) ez az éles szembeállítása magával hozta a nyelv jelenségeinek és a mentális tevékenységnek az előtérbe kerülését, de a fogalompár megalkotásával a gondolatmenet elakadását is. Ennek okát éppen a nyelvi tudás és a tényleges nyelvhasználat merev szembeállításában látják. E két vetületet kategórikusan elhatároló álláspontról fogalmi kiteljesítésük megoldhatatlannak bizonyult. Ebben a vonatkozásban már sem a generatív nyelvészet sem a csatlakozó pszicholingvisztika művelői nem rendelkeznek megoldással. Így aztán egyre határozottabban érvényesült az a felismerés, hogy kiutat csak más szemléleti megközelítés alapján lehet találni. A kompetencia—performancia fogalompillérek tartalmi kiteljesítésének elégtelensége, lehetetlensége vezetett tehát a más tudományokkal való feltöltődéshez. Továbblendítőnek az újkori filozófia tevékenységelmélete mutatkozott. Még akkor is, ha Szende Tamás megfogalmazásában ezideig „a filozófia is adós nevezetesen egy legalább viszonylagosan teljes, kidolgozott tevékenységelmélettel...", de fenntartja azt, hogy úgy, ahogyan a filozófia tárgya sarkalatos pontjainak megközelítésére utilitarisztikus (pragmatikus) szempontokat érvényesít, a nyelvtudományban is teret hódított az a szemléleti átcsapás, amelynek végső soron éppen „egy általános érvényű pragmatika kísérlete... filozófiai létjogosultságot ad egy nyelvészeti pragmatikának" (l. Szende Tamás, *A közlési zavarok elméletének alapkategóriája: az 'általánossal való helyettesítés'*. Magyar Filozófiai Szemle (1982) 4. sz. 506).

A nyelvészet legújabban a filozófiai pragmatikából indul ki, pontosabban J. R. Austin angol nyelvfilozófusnak a nyelvi funkcióra vonatkozó tételéből. Felfogása szerint a konkrét nyelvhasználatot (a performanciát) az ember társas tevékenysége egyik formájának kell tekinteni. Azt hangsúlyozza, hogy a mondatok kimondásakor mindig valamilyen személyközi cselekvést végzünk. A nyelv min-

denkori használata „beszédcselekvések végzését jelenti", s ezt a szemléletet hasznosíthatja a nyelvészet is (l. Pléh i.m. 194). Ez az emberi tevékenység — W. Labov és iskolája szerint is — csak úgy képzelhető el, hogy tartalmában mindig szociális, rejtett szabályrendszereknek, konvenciórendszereknek engedelmeskedik. Austennek a performatív megnyilatkozásokról, az illokuciós aktusokról alkotott nézeteit fejleszti tovább J. H. Searle *beszédaktus-elméletté*, amely már a hetvenes években feltartóztathatatlanul teret hódított. A kommunikáció aspektusainak új filozófiai megközelítése szerint a nyelv beszélése emberi tevékenység, összekapcsolja a jelentés és a használat fogalmát, s a használat-fogalom homályosságát a „beszédaktusok" elkülönítésével védi ki." Nyelvet beszélni annyit jelent, mint részt venni bizonyos szabályok által irányított viselkedési formában" — ha a nyelv beszélése részvétel egy viselkedésformában: a beszéd emberi tevékenység, állapítja meg J. R. Searle (l. *A beszédaktus mint kommunikáció.* In *Kommunikáció I.* Válogatott tanulmányok. *A kommunikatív jelenség.* Közgazdasági és Jogi Könyv-Kiadó. Bp., 1977. 255—65).

Ezzel a szemléletváltással valósult meg az az újabb kutatássorozat, amelyek keretében a téma „a nyelv, az egyén és a társadalmi vonatkozások kölcsönviszonyában" fogalmazódott meg (vö. Szende i.m.). A nyelvészet eme irányzatának alapkérdése lényegében az, hogy „minek és hogyan kell alakulnia ahhoz, hogy a közlés 'sikeres' legyen" (uo.). A válaszok keresésében a kiinduló tétel az, hogy a nyelvi kommunikáció szabályai az emberek közötti interakció szabályaiból vezethetők le.

A generatív grammatika tételes újrafogalmazásai óta (s ezt a szakaszt 1975-től kell számítanunk) a transzformációk már nem szerepelnek. A transzformációk helyét elfoglalják és szerepüket átveszik „a fonetikailag üres elemek, illetve a felszíni szerkezethez közelített mélystruktúrák", amelyek számára nem nyílt különösebben éltető távlat.

Chomskynak ugyancsak a hetvenes években megfogalmazott újabb tétele — mások mellett — az, hogy nem a nyelv, hanem a nyelvtan ontológiai elsődlegességű. Végül megkerülve a nyelv ontológiai problémáit (az 1980-tól közölt munkákban), nyelvnek tekinti ismét „azt a mondathalmazt, amelyet a grammatika leír". Így vizsgálódásainak rendjén újra előtérbe kerül maga a nyelvtan. A nyelvet a nyelvtannal helyettesítve, a nyelvtudást, „tudást" is csupán a nyelvtan ismeretére szűkítve, annak veleszületettségét hangsúlyozza.

A generatív nyelvészetben az univerzális grammatika mint genetikusan adott program, az emberrel veleszületett „tudás". Elsődlegesen nem a nyelvet tudja a beszélő, hanem a nyelvtant, s a nyelvelsajátítás alapja a veleszületett nyelvi szkematizmus lenne. A genetikai grammatikát, a kompetenciát tekinti Chomsky biológiai örökségnek. Erre vezeti vissza pl. a soha nem hallott, végtelen számú mondat megértését és megalkotását, a helyes és helytelen mondatok megkülönböztetését, a beszéd ontogenetikus fejlődésének általánosan érvényes szakaszosságát stb.

Chomsky innáta-elméletében az univerzális grammatika genetikus programként létező, materiális szkematizmusként felfogottan, a nyelv biológiailag szükségszerű szubsztrátuma lenne. Napjainkig azonban még egyetlen illetékes tudomány sem mutatta ki, hogy a sajátosan emberi génállomány olyan információkat is hordozna, amely a létező természetes nyelvek mindenikére érvényes lenne, tehát egyetemes nyelvtan bázisa lehetne. Sőt mi több, olyan kísérlet elvi elgondolására sem került még sor, amely feltárhatná a genetikai grammatikában reprezentálódó nyelvtani elveket, amely bizonyíthatná vagy cáfolhatná az egyetemes nyelvtani elvek veleszületettségét. Az ontogenetikus beszédfejlődés menetének ilyen magyarázatát ezidáig sem a genetikusok, neurolingvisták, sem a neuropszichológusok tényanyaggal nem támasztották alá. Ez azonban nem zárja el az utat olyan kutatások megtervezése előtt, jövőbeni lehetőségként, amely erre a témára irányulna.

Chomsky e tételével a széles olvasóközönség is megismerkedhetett (*A nyelv mint genetikai adomány. Beszélgetés Noam Chomskyval.* A Hét. X. évfolyam [1979]. okt. 5. 40. sz. 11). Tény, hogy egyetlen elképzelése sem váltott ki olyan messze gyűrűző és főként filozófiai vitát, mint éppen innáta-elmélete. A további tájékozódásban is segítenek a vonatkozó nyelvfilozófiai munkák, annál is inkább, mert mindenik számottevő filozófiai irányzat megfogalmazta a maga nyelvfilozófiai téziseit is. A generatív nyelvészet vonatkozásában viszont sajátos a helyzet. Nem határolódnak el egészen pontosan a nyelvészeti és a nyelvfilozófiai munkák. Ez

abból is adódik, hogy maga Chomsky foglalkozik elméletének filozófiai vetületeivel, s az irányzat legszámottevőbb filozófusának, J. J. Katznak a munkái sem tisztán filozófiai jellegűek, hiszen ezeket egyben számottevő nyelvészeti anyagként is számon tartják. A nagyközönség tájékoztatása érdekében éppen ezért a további, a kikristályosodó nézetek megosztása sem elhanyagolható.

Chomsky generatív nyelvelméletének és filozófiájának tézisei, bizonyító adatok hiányában viszont csupán feltételezéseivel kapcsolatos fenntartásunkba kétségtelenül belejátszik az is, amit Kelemen és Kenesei úgy fogalmaz meg, hogy „ezek az elvek másodrendű 'kétemeletes' hipotézisek, amelyek érvényessége nem közvetlenül, empirikusan bizonyíthatóan létező entitások feltételezésein nyugszik" (i.m. 734). Ennek ellenére, Chomsky fogalmi apparátusát immáron kikerülhetetlenül, igen gyakran vitatva, a tartalmi kiteljesítés rendjén meg is haladva használják a társtudományok is. Szükségszerűen kilépve a generatív nyelvészet és a társuló pszicholingvisztika lehetőségeinek köréből. Így jutunk el a nyelvelsajátítás, a nyelvhasználat/a beszédtevékenység értelmezésében a meghaladott elképzeléseken túllépő újabb összefüggésekhez, s e tekintetben az utolsó három évtized szakmai eseményekben ugyancsak mozgalmas korszakot jelentett.

2. A Hét tudományos ismeretterjesztő mellékletébe gyűjtött írások (a sorozat immáron 23. füzete), *A beszélő ember* címszó alatt, mindenekelőtt a nyelvtudomány eme átváltó korszaka elméleteinek jegyében születtek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a kiadvány ismeretterjesztő jellege mit sem von le szakmai értékéből. Különben is, már hozzászoktunk ahhoz, hogy pl. Forrás sorozatban is rangos nyelvészeti munkát kapjunk kézhez.

A nyelvhasználó, a beszélő ember sajátosan main megrajzolható portréjának kimunkálásában a szerzők egész sor közös érdekeltségű szakterület eredményeit fogták egybe. Nem is járhattak el másként, hiszen meglehetősen sok, közös érdekeltségű tudományág átfedésével kell számolni, ha a beszédtevékenység, a beszélő ember személyisége és társadalmi talajának kölcsönös feltételezettségét akarjuk láttatni. A nyolcvanas évek elejére az alap és határtudományok megvilágította jelenségekből, a kulcskérdésekre megfogalmazott különböző válaszokból nyújtanak nem is keveset.

A kiterjedt ismerettárból a szerzők úgy válogattak, hogy sikeresen végigvezetik az olvasót számtalan olyan élethelyzeten, amelyeket nemcsak beszélő emberként, hanem más minőségekkel is kell (kellene) uralni. Meglehetősen sokat villantanak fel mindabból, amit a beszélő emberi közegből immáron a nyelvtudomány is magáénak vall, hiszen jelentős előrelépés a hagyományos nyelvelméletekkel szemben, hogy a beszédaktus-elmélet szemlélete szerint „A beszéd nemcsupán szervező eszköze, irányítója stb. a társadalmi cselekvésnek, hanem maga is tett, cselekvés" (Péntek i.m. 34).

A szerkesztők — Rostás Zoltán és Szilágyi N. Sándor — munkáját minősítik azok a külföldi szerzőktől jó érzékkel átvett terjedelmesebb anyagok, szemelvények, amelyek a fő tartalmi egységek szerves részei, több is mint kiegészítői, hiszen a pontosan eligazító, az axiómaértékű megfogalmazásokat nem is egyszer, éppen ezekben a kiemelt részekben találjuk meg (pl. Lotz János, J. G. Frazer és mások neve mellett).

A korlátozott terjedelem ellenére is, hiszen mindössze 64 oldalnyi, de gazdag tartalomból kiemelhetjük azt a határozott szándékot, hogy beavassák az olvasót a beszéd (és elhanyagolhatatlanul a nyelv) keletkezésének, a nyelvelsajátítás-beszédfejlődés, a nyelvtudás mibenlétének immáron feltárult és megfejtendő titkaiba. A nyelvi eszközökkel megvalósuló kommunikáció filogenetikus gyökereinek mélyrétegeitől a több nyelv közegében is megvalósítható kapcsolatteremtésig vezetnek. A nyelvi közlés széles értelemben vett akadályozottságának témaköréből a szociolingvisztika és a nyelvpatológia olyan sajátos jelenségeit vetítik elénk, mint az anyanyelvi korlátozott kódhasználatból eredő hátrányos helyzet, a gyermekkori beszédhibák és az agysérülések következtében elvesztett beszédképesség, az afáziák. Azt, hogy milyen magas szintre emelhető a nyelvészeti felkészültségre is építő gyógypedagógiai munka, annak példája az az életpálya is, amelynek Cs. Gyímesi Éva írása adózik.

Az elméleti hídverő Péntek János. Szemléletek sokaságán átívelő gondolatmenete pontos irányba tart. Alapfogalmakba sűrített lényegéből bontja ki mindig a teóriáknak azt a vonatkozását, amely fokozatosan közelebb visz a nyelv beszé-

lésének mint emberi tevékenységnek a megértéséhez. Vitathatatlanul éppen ez a kortárs nyelvtudománynak egyik legjelentősebb eredménye, leginkább magávalragadó tétele. Ezt, a maga történetiségében annyira tekervényes utat rövidre fogottan, olyan biztos tárgykezeléssel vázolja, hogy feltétel nélkül azonosulunk az indító címmel: *A beszéd: tett!*, egyéni következtetéseivel, s nincs kétségünk a belátható következményeket illetően sem. Mindezt a felhasznált forrásmunkák jelölésének olyan hűségével valósítja meg, amelyre a tudománynépszerűsítő irodalom rendszerint nem is tart igényt, de mindenképpen hasznos mintája eszmék-fogalmak átvételének.

Szilágyi N. Sándor, azzal a rá jellemző elemző készséggel és szemléltetni tudással, amellyel a legelvontabb nyelvészeti tételeket is közérthetővé teszi a nemszakosok számára is, ez alkalommal a nyelvhasználatra alkalmasító beszédszerveknek, a beszéd anatómiai alapjának fejlődési szintjeiből következő beszédjelenségeket mutatja be *(Miért nem tudjuk, hogyan keletkezett a beszéd?)*.

Azt, hogy meddig nyúlnak a nyelvhasználó képesség filogenetikus gyökerei, s mi is az az emberi adottság, amivel a beszélni tanuló indul, a Szilágyi elemezte Chomsky tételek további kiegészítéseként kapjuk. Biológusokra hivatkozó, de mégis humánbiológiai adatok nélküli feltevés szerint „a minden emberben kifejlődő egyedi nyelv csak részben tanult nyelv, részben az illető agyszerkezetének a kifejeződése" — de pontosítva — „Az agyban csak kapcsolatrendszerek szövevényei vannak, amelyeket a tapasztalatok programoznak be" — Salvador E. Luria megfogalmazásában (*Az élet: befejezetlen kísérlet* c. könyvének részletei alapján 5—6).

Az állatvilág kommunikálása, s a mai ember próbálkozásai, hogy legalább a nyelvi kommunikáció elemeit beépítse az ember—állat közti kapcsolatba, ugyancsak a beszédkészség alakulásának filogenéziséhez nyújthat szempontokat. Ha nemcsupán a különbségekre figyelünk, hanem magára a fejlődési folyamatra, külön értéke van azoknak a kitartó törekvéseknek, amelyek a főemlősök (csimpánzok, gorillák) egyedeinél a jelhasználatot kimunkálták. Ez még akkor is jelentős, ha nem is éppen nyelvi jelt, hanem pl. a siketnémák gesztusnyelvét, a nem ikonikus vizuális jelzéseket, töredékesen ugyan, de új kombinációkban is megjelenő, szintaktikai szabályrendszernek megfelelő szerveződéssel elérték.

Logikusan következő témaköre a kiadványnak: ha a beszéd, a nyelv keletkezése immáron a teljes megközelíthetőség határain túli idők messzeségébe zárult, adott az ontogenetikus beszédfejlődés. Az anyanyelv elsajátításának folyamatában a törvényszerű tendenciák számtalan nyelvi változatban és a gazdasági-társadalmi tagozódások sajátos viselkedésmintáinak keretében hozzáférhetőek.

A kiépülő beszédtevékenység eddig megismert mutatóit elemző nyelvtudomány eredménye az az ismeret, hogy a különböző anyanyelvű gyermekek beszédfejlődésében megjelenő struktúrák, a nyelvi fejlődés szakaszossága, irányai megegyezőek.

A beszédfejlődés, a nyelvi szocializáció kezdeteit vázoló anyag (Pernette Langley-Danysz nyomán) *A gőgicséléstől a mondatig*, a szómondat, a kétszó határán, vajmi kevés kiegészítéssel már célhoz értként fejeződik be. Akárcsak más tüzetesebb nyelvészeti vizsgálódások, amelyek a beszédfejlődés kezdeteire irányultak. Ha jól meggondoljuk ezen a ponton megállnak a Balassa József (1893), Meggyes Klára (1971) vagy akár Lengyel Zsolt (1981) kutatásai is. Tény, a kutatások csak fokozatosan léptek túl a szómondat, a kétszavas mondatok gyermeknyelvi szakaszának bűvös körén. Újabb lendületet ezen a téren éppen a D. I. Slobin vizsgálódásai jelentettek (1973). Mindezt számbavenni azért is szükséges, mert a szociolingvisztika—szociálpszichológia és a közoktatás terén dolgozókat éppen a nyelvhasználatnak ez a fejlődési szakasza foglalkoztatja. Az egyén szocializációjának ebben a szakaszában hatékonyan léphetnek be szervezett hatások a nyelvi szocializációt irányító folyamatokba. Feltétlen kiemelendő az, hogy a hazai legújabb tanmenet az óvodai csoportok mindenike számára előirányozza a beszéd és a kommunikációs készség módszeres fejlesztését. Ez önmagában is lehetőség, keret, feladat. E gyakorlati intézkedés abból a felismerésből ered, hogy nyitott társadalmi talajon, a rétegmozgások élénk szakaszában az intézményesen megvalósított, szervezett hatások számottevően belejátszhatnak a családok különbözőségének nyomait viselő gyermekkori beszédteljesítmények szintjének emelésébe, egymáshoz való közelítésébe. Nem öncélúan, hanem azért, hogy már iskolábalépéskor elhárítottak, csökkentettek legyenek az esélyegyenlőtlenségek, s kiművelt a fogékonyság az is-

kola közvetítette ismeretek-készségek, a társadalmi értékek iránt. A nyelvi hátrány, az anyanyelv használat csoportokhoz, helyzetekhez tapadó korlátainak bemutatására hivatott írás (Bíró Zoltán, *Fent és lent*) mintegy kiegészítőjéül kívánkoznak Egyed Péter sorai. Mindenekelőtt elméletileg megnyugtató, hogy meglátása szerint „a szocializáció nemcsak az egyes tárgyiságformák alapján, hanem a teljes nyelvi nyilvánosságban megy végbe — össztársadalmi szinten. Ha egy nyelvközösség minden tagja nem is részesül szükségszerűen az össztársadalmi nyelvi nyilvánosságban, a munkamegosztás és a gazdasági anyagcsere miatt a csoportok egésze mégis kapcsolatban van ezzel" (*Az ontológiai nyelvmodell.* [A nyelvi közvetítés társadalmi dialektikája.] In: *Modell és valóság.* Facla Könyvkiadó. Temesvár, 1982. 33). Ugyancsak kínálkozó, az egybevetés, azzal a megállapításával is, amelyet a Nyelv—Társadalmi összmodell fogalmában adódó logikai viszonyok kimutatásától a finomszerkezeti modellig haladva tesz, még ha más vonatkozásban is, de jelzi, hogy „a biológiai identitásmeghatározás társadalmi-kulturális közvetítése belsőleg is igen ellentmondásos-változékony nyelvi tárgyiságformát hoz létre, amely viszonylag hűen követi a nyelvhasználó szociális helyzetében bekövetkezett változásokat" (i.m. 33). Sajnos pl. a nagy statisztikai tendenciák ismeretében sem bocsátkozhatunk jóslásokba egyedi eseteket illetően. A tendencia ismerete nem mentesít a szükséges intézkedések megtétele alól s a szocializáció, az oktatás-nevelés folyamatában sohasem lehetnek „elhanyagolható" esetek, gyermekcsoportok. Az intézményesen megvalósítható nyelvi szocializáció feladataiból, gondjaiból kevesebbet kapunk ez alkalommal.

A nyelvészet elméleti tételeinek megalkotása rendjén egyre gyakrabban hasznosította a közlési zavarok, a beszédsérülések, az idegélettani nyelvészet adatait. Természetes, hogy a nyelvhasználó embert bemutató kiadványban helyet kapnak az akadályozottságot leíró anyagok is (*Elnövi-e a gyerek?* és *Elveszíthető-e a beszédkészség?).* A beszédzavarok elemzése a nyelvi rendszer különböző szintjeihez és elméleteihez viszonyítottan, ma már számottevő eleme mind a pontos neurológiai és nyelvpatológiai kórisme felállításának, mind a beszédterápia s a kompenzációs működések megtervezésének. Gyermek és felnőtt vonatkozásában egyaránt a törvényszerű tendenciák befogásának: a gyógyulás, javítás érdekében.

Ezen túlmenően, ma már az idegennyelvek tanulásának bizonyos mechanizmusait is az idegélettani-lélektan és nyelvészet tette ismertté: így pl. a jobb vagy a bal nagyagyfélteke dominanciájának és sajátos működésének szerepét a második, vagy az azutáni nyelvek elsajátításában, az egyén életkorától és a beszélő környezet jellegétől függően; megindult a nagyagyféltekék működése és az elégtelen nyelvi szocializáció összefüggéseinek felderítése. Kiemelendő megállapítás az, hogy a központi idegrendszer felnőtteknél is megmarad igen dinamikus, képlékeny szervnek nyelvtanulás vonatkozásában.

A periférikus beszédszervek részletes leírása, sőt vázlata is helyet kapott, a nélkül azonban, hogy ennek szerves része, a beszédtevékenység agyi reprezentációja ezt teljessé tenné. Így az, ami esetenként nehezményezett, ez alkalommal is érvényes, nevezetesen az, hogy „sokszor említetlenül hagyják azt a tényt, hogy az ember legfőbb beszédszerve valójában a központi idegrendszer: az emberi agy. Enélkül elképzelhetetlen a beszéd, ennek zavarai — miként az afáziák is bizonyítják — nyomban beszédzavarszinten is jelentkeznek" (Büky i.m. 5). A beszélés dinamikus agyi lokalizációjának felvázolása egyszerre több íráshoz is kapcsolódott volna.

Az első nyelv elsajátításának mikéntjétől a több nyelv birtokbavételéig egész sor jelenség vár megértésre. Széleskörű használata ellenére is kerülöm az „idegennyelv" megjelölést, hiszen minden újabban birtokba vett nyelv érzés és eszmevilágot, viselkedési formákat, kultúrákat közelít. A természetes kétnyelvűségtől az intézményesen szervezett második-harmadik, vagy éppen az ezeket követő nyelvek tanításának lehetőségeit számba véve, Mihálka György (*Ahány nyelven beszél...*) a nyelv(-ek) tanításának tanuláselméleteit mutatja be. A nyelvek elsajátítását szolgáló módozatok hatékonyságának és korlátozottságának összképével egyetemben.

Asztalos Lajos könyvismertetése alkalom arra, hogy a témára való nagy rálátással tegye meg a szükséges kiigazításokat, pontosításokat, vagy éppen megkérdőjelezzen állításokat (*Kétezer nyelv egy csokorban).*

Nyelvünk „komolytalanságairól", beszédhelyzeteinkről, nyelvi viselkedésünkről a grafikusi mondanivalót Szilágyi V. Zoltán és Damó István jegyzi. A társadalom

nyelvtudatának torzulásait, a túlságosan is szorosra fűzött valóság és nyelv kapcsolatából kifeslő nyelvi anyagot megcélozva úgy karikiroznak, hogy a derűtől sokszor már az aggodalom sincs messze. Hankiss Elemérrel *(Mindennapi nyelvkritikánk: a poén)* együtt, megkapóan, a figyelmet mindvégig felcsigázva működtetik a nyelvi kódot ellenőrző és karbantartó funkciót. Mindhárman szemiótikai kalandokra csábítanak s akarva, akaratlan, velük tartunk.

Érvényesül a szerzőknek az a törekvése, hogy azt nyújtsák a manapság torlódó elméletek sokaságából, ami nemcsak mint divatos teória hódít, hanem fejtegetéseik, elemző munkájuk alapján is hitelt érdemlő. Így aztán az irányzatokat elfogadó, alátámasztó, másokkal vitatkozó hozzáállás jegyében született írások olvasói válogathatnak abban, amit továbbgondolásra érdemesíthetnek.

FARKAS CS. MAGDA

„VALOAREA ACȚIONALĂ" A VORBIRII

(Rezumat)

Ca punct de plecare s-au trecut în revistă acele teze ale lingvisticii şi psiholingvisticii, precum şi schimbările pe direcţii în cercetare, care, în ultimii trei decenii au stabilit contextul în care trebuie privit omul vorbitor. Acestei perioade îi este caracteristică răspîndirea viziunii creativităţii în opoziţie cu concepţia behaviouristă, mecanicistă despre om şi folosirea limbii, promovarea acelei concepţii, potrivit căreia şi limbajul este un act uman, o acţiune umană. În acest context analizează publicaţia destinată unui larg cerc de cititori, dar care are o valoare profesională indiscutabilă, care suscită şi interesul oamenilor de strictă specialitate.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf.1983. 2. szám

AZ *S* ÉS Z HANGÉRTÉKŰ *SZ* AZ ERDÉLYI RÉGI KÉZIRATOS ÍRÁSBELISÉGBEN

1. Helyesírásunk történetének tanulmányozásában az utóbbi időben igen jelentős eredmények születtek. E téren azonban még mindig nagyon sok a tennivaló, hogy minél teljesebben és összefüggőbben ismerhessük meg régi helyesírásunkat. Így többek közt szükséges földeríteni a nyomtatott és a kéziratos írásbeliség egymásra hatását is. E vonatkozásban most csak egyetlen szembeszökő hangjelzési sajátságot vizsgálunk meg.

Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztése közben figyeltem fel arra a feltűnő jelenségre, hogy a XVI. század második felében és a XVII. században kelt kéziratos emlékekben az *s* és *z* hangot sokszor *sz* betű jelöli. Az említett sajátsággal kapcsolatosan a szakirodalomban találunk adatokat és magyarázatot is. Például Volf György a Batthyányi-kódex (1541—1563) hangjelölésének elemzésekor rávilágít, hogy „Codexünk orthographiai tekintetben is nevezetes. Itt szemléljük a nyomtatványokkal terjedő új helyesírást a codexekben dívott régi mellett. Amannak jellemzője az *sz* hangnak */z*-vel való jelölése. A Batthyányi Codexben már rendes az */z;* de új voltát elárulva még nem állapodott meg egészen, a mennyiben gyakran szükségtelenül a *z*, sőt kivételesen még az *s* hangot is jelöli (biſzodalmunk 2., veſzerlez 5., neueſzed 9., ...; ſzentſzeges 129. 1.). Az */z* mellett azonban föltűnő sokszor találkozunk a régibb helyesírás maradványaképe ugyancsak az *sz* hang jelölésére a *z*-vel (zentſegwnc, ... 5., zwz 8., 9., 10., ... ſzozoloia 13., ... stb.)" (Nytár. XIV. k. XLI. 1.). Kniezsa István is kiemeli, hogy a BatthyK. nem sorolható a középkori kódexek közé, mivel már protestáns emlék. Ezért használja például az újkori *o* betűjelt, és nyilvánvalóan ezzel függ össze az is, hogy az *sz* hangot a hagyományos *z*-és írásmód helyett legtöbbször *sz*-szel jelzi (vö. Kniezsa, HírTört. 134, 141, 161—2; E. Abaffy: NytudÉrt. 62. sz. 21).

Kniezsa *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig* (Bp., 1952) című munkájában a nyelvemlékek hangjelölési rendszerének kronologikus bemutatása során megfigyelhetjük, hogy az *sz* betű a XII. század második felétől jelentkezik és a középkorban csak ritkán fordul elő; az *sz* hangon kívül kivételesen *z*-ét és *s*-et is rögzíthet, például a Besztercei Szójegyzékben *(hyth adasz* 'hit adás'), a Székelyudvarhelyi Kódex 5. és 6. kezétől való részében *(lakoszol, keszde)* (vö. Kniezsa i. m. 89; 110, 124). Megjegyzendő: a Jókai-kódex néhány szavában *s* helyett szintén *sz*-et találunk *(szenky, szokzor* stb.), azért, mert javításkor a másoló az utólag betoldott *s* mellől a *z*-ét nem törölte (Kniezsa i. m. 161).

Az újkori helyesírás jelei közül az β, ſʒ — ʒ-ével váltakozva — már az első magyar nyelvű nyomtatványban, Heyden Sebald „Pveriliv(m) Colloqviorvm Formulae..." (1527) című művének Sylvester Jánostól származó magyar értelmezéseiben előfordul (l. Melich János, *A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány.* Bp., 1912; Kniezsa, Hír.[2] 15; Molnár, Könyvnyomt. 46). A másik legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány, Hegendorf Kristóf *„Rvdimenta grammatices Donati..."* (1527) című munkájának szintén Sylvestertől írt magyar értelmezéseiben az *sz* hang általános jele a ʒ, de a következő felszólító módú igealakokban az β, ſʒ is felbukkan hosszú *s* értékben: *(olu)a*β, ʒ*ere*β*etek* és *(olu)a*β*te, (hall)k*ſʒ *te (hallj* h.!) (vö. Melich i. m. 25, 26). Krakkóban nyomtatott műről lévén szó, az β, ſʒ = *ss* jelölésmód lengyel helyesírási beszüremkedés is lehet (l. a lengyel értelmezések hangjelölését; l. még: Molnár i. m. 15 kk. és 282 kk.: a helyesírási táblázatban nincs feltüntetve a Rudimenta grammatices ... *ss* hangértékű β, ſʒ jele). Molnár József-

nek a XVI. század második és harmadik negyedében megjelent magyar nyelvű nyomtatványok hangjelzéséről készített táblázatai is egy-két munkából kimutatnak ikerített *s* értékű ſz, ʒ-t (Könyvnyomt. 308, 309, 316).

E. Abaffy Erzsébet *XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról* (NytudÉrt. 62. sz.) című dolgozata gazdag levelesanyagot vizsgálva, többször jelez *s* és *z* hangértékű *sz*-et, s igyekszik összefüggéseiben fényt deríteni a kérdéses jelenségre.

A XVII. századi helyesírással kapcsolatban is Marcsek Tibor hasonló sajátosságra hívja fel a figyelmet: „E négy hangot *[z, sz, zs, s]* együtt kell tárgyalnunk, mert íróink ezeket minduntalan felcserélik egymással, *z* helyett írnak *sz*-t, *sz* helyett *z*-t, *zs*-re nincs is külön betűjük, *s* helyett is *sz*-t írnak és ha még más betűvel való kapcsolatot keresünk, akkor még nagyobb zavart látunk" *(Helyesírásunk a XVII. században.* Bp., 1910. 34; ezután röv.: Hír.). Majd így folytatja: „Komáromi Csipkés írja, hogy az *sz* helyébe *s*-t tesznek és *s* helyébe *sz*-t. (C[orp]. G[r]. 339.) Geleji Katona meg az ellen kel ki, hogy *z*-vel nyomtatják azokat a szókat, ahol *sz* kellene. (C. G. 696)" (i. m. 35).

2. E rövid áttekintés után először felsoroljuk azokat a SzT. anyagából gyűjtött XVI—XVIII. századi adatokat, amelyekben az *sz*-nek *s* és *z* hangértéke van, majd megvizsgáljuk a velük kapcsolatos jelzésbeli kérdéseket. A példákat a Tár eddig kiadott három kötetéből, valamint a további kötetekbe kerülő szövegekből szemelgettem ki. A kijegyzett adatok a tárgyalt hangjelölési sajátság terjedelméhez képest csak mutatványnak tekinthetők, de így is érzékeltetik a jelenség gyakoriságát. A példák után zárójelben a SzT. szokásos forrásjelzet- meg egyéb rövidítéseit használom (ezeket l. a megjelent kötetekben; az ott nem szereplő AAM = MvLt Acta Allodialia, BLt = a Béldi család lt). Az idézett adatokban mindig a mai *sz* szerepel, mert a szótár — egyszerűsítés végett — az eredeti paleográfiai változatokat átírva közli.

A következő szavakban a *sz*-nek *s* hangértéke van[1]: *1570:* szeot [Kv; TanJk V/3. 18a] || szok ('sok') | Maszod | szeotet | eszek ('esék') | eszet | byzonszagra | eszet volt. szokat [Kv; TJk III/2. 33, 38, 81, 89, 102a, 162e, 170]. *1573:* zokasza | Baszanak. varoszwl [Kv; TanJk V/3. 93a, 94a] || szokaig [Kv; TJk III/3. 190]. *1574:* viszelek | Eszedezet | Maszik | eszik [Kv; i. h. 309, 325, 329a, 333]. *1575:* eszet. Maszod [Kv; TanJk V/3. 129a]. *1576:* Tartasza | Bezedeszet ('beszedését') | Mereszet [Kv; i. h. 131a, 131b, 134a]. *1579:* Jelenteszet [Kv; i. h. 199b]. *1581:* wasz pantot | kysz [Kv; Szám. 3/IV. 14, 15]. *1582:* zam adasza [Kv; i. h. 3/VI. 10]. *1584:* Mezesz pogachyat [Kv; i. h. 3/XV. 8]. *1585:* szing | komiesz [Kv; i. h. 3/XVIII. 23b Gellien Imre sp kezével, 25b]. *1586:* cziosz Cziapot | huszhoz [Kv; i. h. 3/XXIV. 25, 29]. *1587:* Rûdasz [Kv; i. h. 3/XXVI. 12]. *1589:* Sosz teyet [Kv; i. h. 4/XII. 11]. *1590:* warosz | Soosz hallat [Kv; i. h. 4/XXI. 3, 9 Kis István sp kezével] || eszmegh [Kv; TJk V/1. 19]. *1600:* chowalasza [UszT 15/210 Hoggyay Gorgy aláírásával]. *1618:* uaszat [Kv; RDL I. 103]. *1619:* szok | viszelven [Fog.; Szád.]. *1621:* szeőwenieket [Kv; TanJk II/1. 319]. *1627:* czeosz feokeoteo [BLt]. *1633:* szwueget [Mv; MvLt 290. 132b]. *1650:* keszőn [Kv; Szám. 26/VI. 402]. *1658:* Ezùstòsz. Temeteszkorra [Mv; Nagy Szabó Ferenc végr.]. *1679:* Besztelenül [Ajton K; Wass. — Ebeni Éva lev.]. *1699:* békeszégre. fogamatoszan [Mk. Macskásy Boldizsár végr.] || besztelen [SzJk 316]. *1720:* besztelen [Kv; TJk XV/2. 59]. *1727:* hanyászára [H; JHb XLII]. *1734:* szegilytettem [Kalotasztkirály K; BfN Kalotaszegi cs.]. *1750:* Fertájoszival [Mv; AAM]. *1758:* viszellyen [Asz; Borb. I].

Személynévben: *1579:* Sylwaszy[2] Balas [Dés; DLt 205]. *1587:* Balasz[3] Kowachy (2-szer) [Kv; Szám. 3/XXXIII. 10]. *1590:* Kysz Antal [Kv; i. h. 4/XXI. 85 Kis István sp kezével]. *1625:* Szwteo Lenart [Kv; i. h. 16/XXXIV. 58]. *1632:* Cziwresz Mihaly [Fog.; UC 14/38. 114]. *1635:* Orszalya [BLt]. *1638:* Czivresz Janos. Czivresz Mihalni ('Mihályné') [Fog.; Szád.].

Helynévben: *1589:* Kysz oklosson[4] [Kv; Szám. 4/XII. 13].

Az *sz* sokszor ikerített *s* hangértékben szerepel: *1570:* Igaszagod [Kv; TJk III/2. 3]. *1573:* meg Nysza [Kv; TJk III/3. 9]. *1574:* ky veteszek [Kv; TJk V/3. 98a].

---

[1] A Tár (!)-lel szokott figyelmeztetni a feltűnő *sz*-es alakokra.
[2] Egymás mellett *s* = *sz*, *sz* = *s* jelölés!
[3] Az *sz*-es írásmód *s* éjtésre mutat.
[4] H vagy TA?

1575: Igeneszegre. varoszwl[5] [Kv; TanJk V/3. 118b]. *1576:* Adaszek el [Kv; i. h. 134a]. *1596:* el zenwedteszenek [Kv; i. h. I/1. 286]. *1597:* küldesze ('küldesse') [Kv; TJk V/1. 129]. *1625:* igaszaggal [Lokod U; UszT 3]. *1636:* erőszegere [Szászfenes K; RDL I. 108].

Az elősorolt példák közül az elsők 1570-ből, az utolsó 1758-ból való. A XVII. századig az „sz-es szavak" majdnem kivétel nélkül a kolozsvári forrásokban jelentkeznek. 1600-tól máshonnan (Udvarhelyszék, Fogaras, Marosvásárhely stb.) is vannak példáink, de csekély számban; a századforduló után Kolozsvárról is csak néhány adalék került elő. A XVII. és XVIII. században az *s* hangértékű *sz* ritka előfordulását, illetve lassú kiszorulását figyelhetjük meg.

Az *sz* az *s* hangnál gyakrabban jelölhet *z*-ét is: *1568:* Resz mosart [Kv; TJk III/1. 231]. *1570: viszeuel* [Nsz; MKsz 1896. 372]. *1577:* aszokot. biszonysagokot. hosznanak [UszT]. *1582:* vysz[6] [Kv; KvLt VII/42]. *1585:* wiszet [Kv; Szám. 3/XIX. 33]. *1586:* fiszetese. ho pinszben | poorhosz ('porhoz') [Kv; i. h. 3/XXIV. 3, 23]. *1589:* keoszet ('közét') [Kv; i. h. 4/IX. 22]. *1590:* meg iszentem [UszT]. *1591:* haszanal ('házánál') [i. h. 13/72]. *1592:* biszonittanom [UszT]. *1592* k.: még Iszente[7] [i. h.]. *1594:* asz. aszra. Igaszitak ell. kőszeoth (2-szer). Tiszenhath. Varos eorszeok [Dés; DLT 246]. *1597:* hoszattam. szeold | wasaszasatwl [Kv; Szám. 7/XIV. 10 Th. Masass sp kezével, 34 ua.] || biszonittany [UszT 12/75]. *1599:* koszakot. meszitelen [Kv; TJk VI/1. 387]. *1600:* penszen [Kv; Szám. 9/XIII Damakos Máté isp.m. kezével]. *1602:* pinszen [UszT 17/38]. *1609:* Szab [Kv; Szám. 126/IV. 61]. *1614:* karman szabola [Kv; PLPr 1612—5] || eszusteös [Récse F; Szád.]. *1614/1617:* tiszenhet [Torda; RDL I. 100]. *1617:* viszet ('vizét') [Meggyesfva MT; Bál. 57]. *1620:* szeöld [Kv; KvLt II/69 VectTr 10—1]. *1623:* fyszessenek [Szereda Cs; Törzs]. *1625:* byszonios. penszedet [UszT 82]. *1626:* szugolodas [Csekefva Cs; BLT]. *1628:* biszonsaggal. biszonyithattnek (!) [SzJk 20]. *1634:* nemszetseg [Mv; MvLt 291. 5b]. *1635:* Hasznak. keszre | keöszeött (2-szer) [Kv; RDL I. 23, 107]. *1642:* biszonyos [SzJk 58]. *1651:* el igaszodot [Kv; AsztCJk 74b]. *1652:* neszendeo [Kv; KvRLt X/A. 1]. *1654:* fiszetesben [Kv; AsztCJk 68a]. *1656:* eszwstós[8] [Balástelke KK; Kp III. 82]. *1663:* pinsz [Tompaháza AF; RLt 1]. *1690:* Esz [Balázsfva AF; UtI Cseh Gergely ub kezével] || Esz (2-szer) [Radnót KK; UtI]. *1700:* kőszűlűnk [Pókafva AF; JHb XXV/39]. *1730:* Gaszdák [HSzj *meddő-pásztor* al.]. *1762:* kalauszolták[9] [Kővár vid.; Ks 25. III].[10]

Származási helyre utaló névben: *1632:* Balthasar Janko de Szagon (34) vall. [Zágon Hsz; Borb. I].

Az *sz* rögzíthet ikerített *z*-ét is: *1568:* el hosza [Kv; TJk III/I. 205]. *1577:* hoszak [UszT]. *1590: hoszaia* | *keszel* [i. h.]. *1591:* aszal [i. h.]. *1596:* aszal [Fancsal U; i. h. 11/77]. *1598:* hosza eleó [i. h. 13/3]. *1605:* hosza ('hozzá'). hoszam ('hozzám') [i. h. 20/132]. *1606:* magiarasza [i. h. 20/11]. *1637:* meg roszana [Mv; MvLt 291. 76b]. *1657:* hosza ('hozzá') [Kv; AsztCJk 48b]. *1807:* intereseszük [TLt Bír. ir. Torockai jb-ok perei földesuraikkal].

Nem lehet véletlen, hogy a *z*-ét jelölő *sz*-re idézett adatok az 1568—1762-es időközből valók, tehát alig mutatnak eltérést az *s* hangértékű *sz*-szel kapcsolatos példák időbeliségétől. Az 1807-i *intereseszük* alak íráshibának tekinthető.

Az SzT. bizonysága szerint a XVI. század második felében túlnyomóan, s a XVII. században is nagyon sokszor hagyományosan még mindig *z* jelölte az *sz*-et, viszont az újkori *sz* betű is gyakran szolgálhatott a *z* jelzésére. A *z* értékű *sz*-re a XVII. század végéig időrendi folytonossággal számos helyről vannak adatok, a legtöbb Kolozsvárról és Udvarhelyszékről.

Az 1568—1762 közötti időszakaszban példákkal igazolhatnók az *sz* betű térhódítását, illetve azt, hogy a *z* és *s* jó ideig megmarad az *sz* hang elsődleges jeleként. Most csupán néhány adattal szemléltetjük az *sz—z—s*-et érintő sajátos, átmeneti hangjelzési viszonyt: *1571:* Zaz ('száz'). zedessenek | weszyk | ely oslasnak | wak-

---

[5] Közelben *varossul*.
[6] A szóvégi *sz* az ezutáni példákban sem zöngétlen mássalhangzóval kezdődő szavak előtt fordul elő, tehát nem lelezhet kiejtés szerinti írásmódot.
[7] Alatta kihúzott szövegben: megh izente.
[8] De közelben: ezustos.
[9] De talán *sz*-es ejtéssel is számolhatunk; vö. TESz. 1846: *kalaúszással*.
[10] Adalékként hozzáfűzöm, hogy Apor Péter kéziratai is a XVIII. századi helyzetet tükrözik: bennük az *sz* hangot néha régiesen *s* és ı, *s* jelöli, olykor viszont az *sz* is szolgálhat a *s* jelzésére (vö. Kósa: NyIrK. XV, 138 kk.).

mereoszegre [Kv; TanJk V/3. 31a]. *1573:* Zabo (2-szer). zeker. Zeleyek | Santo földet | ely Jarhaszon [Kv; TJk III/3. 302].

3. Könyvnyomtatásunk kezdő korában, a XVI. században, az erdélyi kéziratos emlékekben (magán- és hivatalos levelek, törvénykezési jegyzőkönyvek, lajstromok stb.) is folytatódik a középkori kancelláriai helyesírási gyakorlat, és néha a régi mellékjeles jelölésmód is felbukkan (l. Kniezsa, Hír.[2] 14). Az új jeleket használó nyomtatványok megjelenésével új helyzet alakult ki, ezért számolnunk kell a nyomtatott és a kéziratos írásbeliség kölcsönhatásával is (l. erre vonatkozóan Szabó T. Attila, *Nyelv és irodalom*. Bukarest, 1981. 331 kk.).

A XVI. század második felében a magyar nyelvű írásbeliség előretörésével egyre többen kapcsolódtak be az írástevékenységbe, aminek az lett a következménye, hogy a helyesírás összekuszálódott; ezt tükrözik a kéziratok jelzésrendszerének kirívó ingadozásai. Az akkori kavargó helyesírás jellemző az erdélyi műveltségben kimagasló szerepet játszó Kolozsvár írástermékeire, illetve az itt működő deákok gyakorlatára is. Ezen az állapoton az 1550-ben létesített helyi Heltai-nyomda normatív helyesírási törekvései sem változtattak (erre nézve l. Szabó T. Attila, *Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez:* Acta Universitatis Szegediensis (Sectio Philologica). Acta Historiae Litterarum Hungaricarum X—XI, 13—27 és i.m. 314—37).[11] Heltai Gáspár egyszerű, következetes és célszerű hangjelölése persze valamiként befolyásolhatta Kolozsvár és a szomszédos területek kéziratos gyakorlatát. Ugyanakkor gondolni kell a más nyomdákból kikerült művek hatására is.

Már említettük, hogy a középkori helyesírásban, a könyvnyomtatásig, az *sz* jelei közül a ȝ, *z* volt a leggyakoribb, az *ſ, s* hol kevésszer, hol többször szerepelt, az β, *ſȝ, ſz* pedig csak kivételesen fordult elő (l. Kniezsa, HírTört. passim; Bárczi—Benkő—Berrár, MNyTört. 68). A folyton szaporodó és terjedező nyomtatványokban az *sz* új jele, az *sz (ſz,* β*)* honosodik meg. Ez az erdélyi kéziratos írásbeliségben olyképp érezteti hatását, hogy az *sz* hang általános *z* és ritkább *s* jele mellett az *sz* mind gyakrabban fordul elő; másrészt azt észleljük, hogy az *sz* használata átmenetileg helyesírási bizonytalankodást, zavart eredményezett: akkoriban tudniillik az *sz* szokásos hangértékén kívül s o k s z o r *z*-ét és *s*-et is rögzíthetett. Eszerint tehát az, amit Volf a BatthyK. sajátos *ſz* jelölésével kapcsolatosan kiemelt (l. az 1. pontban), több-kevesebb eltéréssel a SzT. tetemes számú adatában is fölfedezhető.

Az *sz* hang *sz*-szel jelölését Heltai véglegesítette.[12] Nála az *sz* jele következetesen β; az *s*-et és a *z*-ét csak szórványosan használja *sz* értékben (vö. Kniezsa, Hír.[2] 18; Molnár, Könyvnyomt. 124—5, 298—9). A kiegyenlítéses (rekompenzációs) *s* és *z* hangértékű *sz* a SzT. forrásai közül legtöbbször a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvek, tanácsi jegyzőkönyvek, számadáskönyvek stb. rendkívül gazdag anyagában bukkan fel; ezekben az *eszet, szeotet; wiszet, fiszettem* — féle írott alakok minden bizonnyal Heltai β jelölésének hatására keletkeztek.

Az E. Abaffy tanulmányozta XVI. századi dunántúli misszilis-anyag is az *sz* betű fokozatos terjedéséről tanúskodik. Kimutatásai szerint a legtöbb levélíró csak *z*-vel jelöli az *sz*-et. De mindinkább szaporodik azoknak a száma, akik a *z*-ét és *sz*-et váltakozva szerepeltetik, és az olyanoké is, akik csupán *sz*-et használnak. Így a századforduló táján az *sz* ~ *z* és *sz* jelölésmód kerül fölénybe. Nem ritkán az *sz* előretöréséről árulkodnak a *z* hangértékű *sz*-ek, meg némelykor az *s*-et jelölő *sz*-ek is (l. ezekről E. Abaffy: NytudÉrt. 62. sz. 33—4). — Lényegében hasonlót tapasztalunk a SzT. egykorú — legnagyobbrészt kolozsvári — forrásanyagában is, azzal a különbséggel, hogy itt sokszor találkozunk *s*-et jelölő *sz*-szel, és a *z* értékű *sz* is sűrűbben fordul elő. Látjuk tehát, hogy a szóban forgó hangjelzési sajátság a könyvnyomtatás kezdeti korában a nyelvterületnek nemcsak a keleti, hanem a nyugati részén keletkezett kéziratos emlékekben is érvényesült.

A SzT-ban az *sz* különleges használatára számos XVII. századi adalékot is találunk. A XVI. századi nyomtatványokban az *s* hangértékű *sz* csak elvétve for-

---

[11] Hangtani szempontból viszont a kolozsvári írott emlékeket főképp az egységesség jellemzi, tehát kevés nyelvjárás vonás mutatkozik bennük.

[12] Önellentmondó Kniezsának az a megállapítása, hogy azóta a tekintetben nincs ingadozás (Hír.[3] 19); előbb úgy nyilatkozik, hogy minden újkori nyomtatványban szerepel az *sz*, de nem következetesen (i.m. 17; l. még Molnár, Könyvnyomt. — hangjelölési táblázatok; Marcsek, Hír. 34, 35).

dul elő; ezzel szemben a XVII. századi művekben gyakori az *sz*-szel jelölt *z* és *s*, nyilván azokban (l. őket Marcsek, Hír. 3—4), amelyekben a nyomda híven követte az eredeti kézirat helyesírását. Továbbá arra is gondolhatunk: az írott szövegek annyira befolyásolták egyes nyomdászok és korrektorok helyesírását, hogy tőlük is származhatnak rekompenzációs formák.

A XVIII. században az erdélyi kéziratos írásbeliségben az *sz*-nek *sz* jele általánosult, az *s* és *z* pedig kiszorult a használatból, s így megszünt az *sz*-nek kiegyenlítéses eredetű *s* és *z* hangértéke.

KÓSA FERENC

Universitatea Babeş-Bolyai"
Cluj-Napoca, str. Horea nr. 31

Ş ŞI *Z* NOTAT CU *SZ* ÎN MANUSCRISE VECHI TRANSILVĂNENE

(Remuzat)

Pe baza materialului cules pentru Dicţionarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania, autorul abordează problema unei particularităţi ortografice. Încercînd să răspundă la întrebarea: în ce fel se poate explica notarea sunetelor **ş** şi **z** cu litera **sz**, parcurge mai întîi literatura de specialitate referitoare, prezintă apoi exemplele caracteristice pentru fenomenul studiat, iar în final formulează observaţiile sale în legătură cu particularitatea respectivă.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf.1983. 2. szám

NÉHÁNY APRÓVAD NEVEINEK ERDÉLYI NYELVFÖLDRAJZA

A „Romániai magyar nyelvjárások atlaszá"-nak kérdőfüzetében címszóként szerepel jónéhány rágcsáló és rovarevő apróvad: egér, mezei egér, patkány, menyét, görény, vakondok, hörcsög, sündisznó, mókus, nyúl stb. Várható volt ugyanis, hogy elnevezéseik területi vonatkozásban nagy változatosságot mutatnak, s feltételezhető volt az is, hogy ugyanazon név nyelvjárásterületenként más és más kisállatfélét jelölhet, hiszen a rovarevők egyes csoportjai nagy hasonlóságot mutatnak a rágcsálók egyes csoportjaival. A TESz. szintén bizonyosfokú külső vagy természetbeli hasonlósággal magyarázza, hogy például a *hörcsög* szó az irodalmi és szaknyelvi jelentésén kívül egyes nyelvjárásokban lehet 'sündisznó', 'borz' és 'mormota' jelentésű is. Ennek érdekében az apróvadak térképlapjainak együttes vizsgálata érdekes jelentéstani összefüggésekre ad lehetőséget. Az alábbiakban ennek az anyagnak egyrészét mutatom be:[1]

a) **egér** 'Mus musculus': *egér* (B:1, 5, 6, C:3, E:7, 8, F:5, 7, 9, I:2, J:3, K:1, 3—5, L:3—5, 7—13, 15—18, M:1, 3, 10, 14, 15, O:1, 2, P:1, T:3, 6, 11, 14, 15, 18), *egér* (B:10, D:1, 4, E:9, 12, F:2, 3, 10, 12, G:1, J:1, 2, M:12, R:2, T:4), *egër* (C:1, 2, E:6, 13, F:4, 8, 13, K:2, L:1, 2, 6, 19), *egër* (F:1, 5), *egéir* (A:1—3, B:2—4, 7, D:2, 5, 6, E:1, 10, M:9, T:5), *egéir* (B:1, D:3, E:2—4), *ęgér* (M:13, N:2, T:2, 8, 13, 17, 18), *ęgə̃ir* (M:7, 18), *egìr!* (F:11), *egir* (M:5), *egə̃ı* (B:8, D:2, M:16), *egə́ir* (E:5, 11), *egeér* (B:9), *egʲér* (M:4), *egə̃ir* (M:6), *egír* (G:2), *ègër* (H:1), *ęgér* (L:14), *ęgéir* (T:7), *ęgʲèr* (N:1), *ęgèr* (U:2), *egiér* (T:20), *egʲə̃r* (B:8, M:17), *egə̃ir* (M:10), *egʲér* (B:2), *férëg* (M:3, 8, 11, N:2, 3, R:1, T:9, 10, 18, U:1, 4), *fə̃rëg* (M:8, T:19, U:2, 5), *féirëg* (T:16, U:8), *férę̈g (M:2)*, *fə̃irëg* (U:3), *fʲérög* (T:12), *fiə̃rëg* (U:7), *fʲə̃rëg* (M:17, U:6), *fiërëg* (T:20), *fə̃ëreg* (T:15), *fiə̃rëg* (N:4), *férëg* (G:2).

Mint az adatokból látható, az 'emberi lakóhelyek körül élő egyfajta, a patkánynál jóval kisebb rágcsáló állat' jelölésére területileg két, jól elkülöníthető lexéma szolgál. A romániai magyar nyelvjárásokban — a keleti székelység kivételével — mindenütt az *egér*, a keleti székelységben: Gyergyó, Csík és Háromszék nyelvjárásában a *féreg*. A két név nyelvjárási szinten éles izoglosszában különül el, de a köznyelvhez közelítő kevésbé nyelvjárásias beszédben, regionális köznyelvi szinten, az

[1] A betűjelnek és számnak megfelelő kutatópontok jegyzékét lásd NyIrK. X, 58.

egér mint újabb, ritka változat, a keleti székelységben is felbukkan (vö. még MNyA. 617. térképlap).

b) **patkány** 'Rattus rattus': *patkány* (B:1, 4, 5, 10, C:3, E:2, G:2), *patkàny* (A:2, B:2, 3, 6, 9, E:3), *patkány* (B:7, C:1, 2), *patkán* (M:11, N:3, T:1, 9, 15, 18, 19, U:1, 2), *patká* (T:14, 17, 20), *patká*^{n} (U:3, 6), *patkàny* (T:6), *pátkány* (T:11), *patkány* (U:7), *pàtkàny* (A:1), *patkány* (T:16), *patkán* (B:8, E:4, M:3, T:13, 20), *patkán* (M:8), *potkán* (T:10), *patká* (M:17), *patká*^{n} (M:2),

patkánférëg (U:5), *patkánférëg* (U:4), *patkánfiërëg* (N:4),

nagyegér (L:3—5, 7, 15, 18, T:6), *nagyegír* (F:11), *nagyegër* (L:9), *nagyegër* (L:1), *nagyegër* (L:19), *nagyegér* (L:14), *naddzsegër* ~ *nadzsegër* (H:1),

natyfëirëg (T:15),

pocok (I:1, 2, J:3, M:3, O:1, 2, P:1), *pocog* (C:1),

poc (A:2, 3, D:5, 6, J:1), *pòcc* (D:2, E:1), *poc* (D:3), *pòc* (D:1, E:2), *pocc* (D:4), *poc* ~ *pac* ~ *pac* (J:2),

pocegér (E:7, 9, 12, L:17, M:14, T:4), *pocegér* (E:11, F:3), *pocegër* (E:6, F:4, 5, L:6), *pocegér* (T:1, 2, 8), *pocegír* (E:5, 10, M:9, T:7), *pòcegér* (E:8, F:6, K:1, 2, L:2, 8, 10, 12, 13, 16, R:2, T:3), *pòcegér* (F:2, 10, G:1), *pòcegër* (E:13, F:8, 13, K:3), *pócegér* (L:3, 11, 18, M:1, 15, 16), *pócegër* (K:4, 5), *pocegër* (M:18), *pocegër* (M:7), *pöucegír* (M:4), *pöucegïr* (M:6), *pocegér* (K:1), *pócegér* (L:14), *pócegër* (F:4), *pöucegér* (M:10), *pòucegér* (M:5), *pòucegér* (M:12), *pòcegër* (F:1), *pócegér* (M:13), *pócegér* (F:12), *poccegéir* (E:4),

klocár (T:5, 13), *klócár* (T:12), *klocán* (S:1), *klocány* (L:17), *klocàn* (L:3), *kolocár* (T:11),

kazák ~ *kozák* (F:9), *kozák* ~ *kozàk* (F:7), *guzák* (F:6),

guzgán (R:1), *guzgán*^{n} (U:8),

gurlán ~ *gullán* (N:1), *gyùrlán* (N:2),

cica·rány ~ *cice·ràny* (R:2).

A fenti adatok szerint tehát az 'emberi településen élő nagyobb testű rágcsáló állat' jelölésére a romániai magyar nyelvjárásokban a következő heteronimákat találjuk: *patkány, patkányféreg, nagyegér, nagyféreg, pocok, poc, pocegér, klocár, kozák, guzgán, gurlán, cicarány.* Ami az egyes lexémák területi elterjedtségét illeti, a *patkány* szó fordul elő Mármarosban, a Szamosháton, az Érmelléken, feltűnik — olykor a *poc* vagy a *pocegér*rel társulva — a Szilágyságban is. Ugyancsak a *patkány* szót találjuk e területtől távol, a keleti székelységben: Gyergyó, Csík és Háromszék nyelvjárásában. Gyergyóban a *patkány* olykor a *pocok* szóval társul (vö. MNyA. 618. térkép). Néhány esetben a keleti székely nyelvjáráson belül (Kézdialmás, Dálnok, Csíkmenaság) a *patkány* nem önálló szóként, hanem a *patkányféreg* jelkapcsolat előtagjaként fordul elő.

A *pocok* a Bánságban általánosan használt szó, de felbukkan Gyergyóban is. A Biharban kizárólagosan a *poc* hallható, de az Érmellék és a Szilágyság felé nem alkot éles izoglosszát, hanem az érintkezési sáv-

ban a *patkány* szó szinonimája. — A *pocegér* feltűnik már a Szilágyságban, s e területtől keletre, Kalotaszegen és a Mezőség nyugati szélein, egyeduralkodó. Keletebbre, Aranyosszéken, a Belső-Mezőségen, továbbá a Maros és a Kis-Küküllő mentén a *pocegér* váltakozik a *nagyegér* névvel, hogy aztán a nyugati székely nyelvjárásban a *pocegér* jelentkezzen megint csaknem kizárólagos szóföldrajzi egységben. A mezőségi nyelvjárás több kutatópontjával egyezően az északi-csángóban szintén a *nagyegér* hallható.

Néhány mezőségi kutatóponton (Ördöngösfüzes, Mezőveresegyháza, Zselyk, Szabéd, Gogánváralja), a déli nyelvjárásszigeteken (Nagymoha, Kóbor, Halmágy, Oltszakadát), továbbá a déli- és a székelyes-csángóban a 'pocok' neveként valamely román jövevényszó bukkan fel (vö. RK. *guzgán* és *klocán* a.). Az RK.-ban nem szereplő *guzák, kozák, kazák* szintén a románból való; a román *guzác, gozác, cozác* 'ua.' átvétele. Román eredetű tájszó a lozsádi *cicarány* ~ *cicerány* (< r. *ţiţorán* 'ua.') is (vö. ALR. I., 1192. sz. térkép).

c) **vakondok** 'Talpa e. europaea': *vakondok* (A:2, B:1, 3—6, D:2, 3, 5, E:4, 9, J:1, U:2), *vakondak* (A:3, D:1, I:1, 2, J:3, O:1, 2, P:1), *vakandȧk* (C:2), *vakhandok!* (C:1), *vakonduk* (B:7), *vakunduk* (B:2), *vakontȧk* (M:7, T:2), *vakontak* (T:11), *vakondik* (E:2), *vakandik* (E:3, 5), *vakandéik* (E:1), *vakondéik* (B:8, E:4), *vakondi̯ȇk* (B:9), *vakoncsok* (R:1), *vakkancsag* (M:2), *vakancsȧk* (M:8), *vakond* (A:1, B:10, D:4, E:10, T:1, 7, 9, 15), *vakkond* (G:2, T:1, 19, U:1, 3), *vakkand* (C:3, U:4), *vakont* (M:18), *vakand* (D:6), *vakanD* (J:2), *vakkancs* (M:3, R:2), *vȧkkancs* (M:11), *vakoncs* (E:11, T:12), *vakancs* (R:2), *vokkoncs* (K:3), *vakkan* (K:3),

patkány (F:3, 7, L:7, M:14), *patkány* (E:6, 8, F:1, 2, 5, 8, L:2, 6, 10), *patkàny* (F:4, 11—13, G:1, K:2, 5, L:1, 9, 15, M:15, T:3), *patkȧ́n* (M:7), *potkány* (E:12, L:17), *pǫtkány* (L:16, 19), *patkán* (F:9, 10, K:1, L:3, 11, 18, M:1), *patkáⁿ* (E:7, L:5, 8, M:9, 10, 12), *pátkáⁿ* (M:4, 5), *patkáⁿ* (L:3), *pȧtkàny* (L:13, 14), *patkány* (F:6), *pȧtkány* ~ *pǫtkàny* (K:4), *pàtkán* (L:12), *patkàn* (E:13, K:1), *pǫtkàn* (L:4), *pátkȧ́* (M:6), *pàtkán* (M:16),

honcsok (M:17, N:2, 4, T:6, 8, 10, 14, 17, U:2, 6, 7), *hancsǫk* (U:8), *höncsök* (G:2, T:14, 18, 20), *höncsög* (T:15),

vakhoncsok (T:17, U:5, 6), *vȧkhoncsok* (T:10), *vakhöncsök* (T:13), *honcsoktúró* (M:13), *honcsokturōu̯* (T:2),

hörcsög (T:5), *hȍrcsög* (T:16), *hȍrcsǫ̑g* (S:1), *hörcsök* (T:4),

guzgȧ́n (N:1, 3), *guzgàn* (H:1),

vagguzgan (H:1).

A 'földalatti járatokban élő, sötét, bársonyos bundájú rovarevő állat' nevei a romániai magyar nyelvjárásokban tehát: a *vakondok* (és alakváltozatai), a *patkány*, a *honcsok* (és magas hangú alakváltozata, a *höncsök*), *vakhoncsok, honcsoktúró, hörcsög, guzgán, vakguzgán*.

A *vakondok* és számos alakváltozata hallható, összefüggő szóföldrajzi egységben, Máramarosban, Szamosháton, az Érmelléken, Biharban, a Bánságban, a Szilágyságban, Kalotaszeg nyugati felében és Torockón. Kelet felé éles izoglosszában felváltja a *patkány* lexéma; ezt találjuk kivétel nélkül Kalotaszeg keleti szegélyétől az egész mezőségi és az ezzel

szomszédos nyugati székely nyelvjárásban, egészen Zetelaka—Lövéte—Kénos vonaláig: innen ugyanis ismét feltűnik a *vakondok* valamelyik alakváltozata, továbbá a *honcsoktúró*, hogy aztán a keleti székelységben a *vakondok* és alakváltozatai szeszélyesen váltakozzanak a *honcsok, vakhoncsok, hőncsök* névvel. (Minthogy sok helyütt a *honcsok* 'vakondtúrás' jelentésű, a 'vakond'/'vakondtúrás' jelentésmező jelölése és tagolása végett szükséges lett volna a kérdőfüzetbe iktatni a *vakondtúrás* címszót is!) Néhány kutatóponton (Petek, Nagymoha, Sepsikőröspatak, Oltszakadát) feltűnik a 'vakond' jelentésű *hörcsög* is. A román eredetű *guzgán, vakguzgán* az *sz*-elő csángóban és Gyimesbükkön hallható.

d) **hörcsög** 'Cricetus cricetus': *hörcsög* (A:2, C:2, D:5, E:6, 8, 11—13, F:1, 4, 5, I:1, 2, J:1, 3, K:1, M:6, 10, 12, O:1, T:14, 15, 17), *hȍrcsög* (A:3, B:1, 3, 6, 8—10, D:2—4, 6, E:1, 4, 5, 7, 9, 10, F:2, 3, 6, 10, K:2, 3, L:3, 8, 18, M:5, 14, T:3, 6, 7, 11, 18), *hörcsöG* (C:1, E:3, T:20), *hȍrcsǫ̈g* (B:4, M:3), *hǫ̈rcsǫ̈G* (M:4, 16, U:6), *hǫ̈rcsǫ̈g* (L:4, 11, 12, M:1, 17, N:3, T:2, 8, 9, 16, 19, U:1—5), *hǫ̈rcsǫ̈g* (L:15), *hoèrcsœk* (L:14), *hȍrcsëg* (L:3), *hörcseg* (F:9), *hörcseg* (L:1, 5), *hȍrcseg* (F:7, 11, L:9), *hörcsęg* (L:7), *hȍrcsęg* (C:3), *hę̈rcsëg* (T:12), *hę̈rcsëg* (M:11), *hoèrcsǫ̈g* (L:6), *hœrcsœg* (K:4, 5, L:10, 13, 15—17, R:2), *hoèrcsœg* (G:1, L:2, 19, M:8, R:1), *hȍrcsǫ̈g* (F:8), *hȍrcsöG* (E:2), *hǫ̈rcsǫ̈g* (M:15), *hǫ̈rcsög* (U:7), *hœrcsǫ̈g* (F:12),

güzü (D:1, 6, M:9, O:2, P:1),
fǫ̈ǫ̈dikutya (T:5), *fǫ̈dikutya* (K:4),
borz (E:12), *bozz* (M:18), *bozd* (T:4).

Az alábbi kutatópontokon nem ismerték ezt az apróvadat: A:1, B:2, 5, 7, G:2, H:1, M:2, 7, 13, N:1, 2, 4, T:1, 10, 13, U:8.

Ennek a nagy pofazacskójú, kártékony mezei állatnak tehát az erdélyi magyar nyelvjárásokban csaknem mindenütt *hörcsög* a neve. Szórványosan felbukkan a *güzü* a Biharban és a Bánságban, s meglepően a székely Bözödön. Két kutatóponton (Nagymoha, Miriszló) *földikutya*, másik hármon (Nagykapus, Lövéte, Petek) pedig *borz, bozz, bozd* az állat neve. Nem ismerik, nincs neve az állatnak néhány Nagybánya környéki, több székely, valamint a csángó kutatópontjaimon.

e) **görény** 'Mustela putorius': *görény* (J:3, L:3, 7, 9, M:15, O:1, T:17), *gör̨ę̈ny* (E:6, 8, F:4, K:3), *gör̨ę̈ny* (B:1, K:2, I:2, T:3), *gǫ̈r̨ę̈ny* (L:6), *gǫ̈rʲę̈ny* (L:16, N:1), *görʲëny* (B:4), *görén* (G:2, L:3, 18, M:14, T: 10, 15), *göŕén* (M:2), *görʲén* (L:8, M:9, T:12, 18), *gör̨ę̈n* (T:2, 8), *gǫ̈rén* (L:11, M:1, 8, 11, 13, N:3, R:1, T:19, U:1, 2), *gǫ̈r̨ę̈n* (M:16, T:1, U:5), *gǫ̈r̨ę̈ny* (M:16), *görréʲny!* (P:1), *gör̨ę̈ny* (M:18), *görʲę̈ny* (B:9), *gör̨ę́ny* (B:1, 6), *gör̨ę̈ʲny* (B:2), *gǫ̈rény* (T:9), *gǫ̈réʲny* (T:16), *gǫ̈r̨ę̈ny* (L:10), *gœrény* (L:13), *gör̨ę̈n* (L:5), *gœr̨ę̈ny* (L:17), *gœr̨ę̈ny* (L:15), *gǫ̈r̨ę̈n* (U:8), *gör̨ę̈ⁿ* (T:6), *gör̨ę́iny* ~ *gör̨ę́in* (T:15), *gör̨ę̈* (T:14), *gœrén* (N:2), *gę̈rén* (M:3), *gör̨ę̈ⁱⁿ* (M:10), *görʲénⁿ* (T:7), *gör̨ʲę̈n* (M:5), *görʲę̈n* (B:8), *gör̨ię̈n* (T:20), *gǫ̈r̨ʲę̈ⁿ* (M:17), *gǫ̈rʲén* (L:12), *gǫ̈r̨ʲę̈n* (M:7), *gǫ̈r̨ię̈n* (N:4), *gǫ̈r̨ię̈n* (M:4), *gǫ̈r̨ię̈n* (U:6), *göriny*

(C:3, D:5, E:12, F:1, 3, 13, K:3, L:1), *gŏriny* (B:4, F:7, 11, M:6), *gŏrịny* (F:5, M:12), *gǫ̆riny* (K:4, N:1, U:3), *gœriny* (G:1, K:5, L:2, 19, R:2), *gŏrin* (E:7, H:1, K:1), *gŏríny* (D:1), *gŏ̀riny* (F:6), *gŏ̀riny* (F:2), *gŏ̀rịny* (F:8), *gǫ̆rịny* (F:12), *geriny* (J:1), *gŏ̀rin* (E:10, 13), *gŏrịn* (F:10), *gŏrịn* (T:4), *gŏrịn* (T:13), *gǫ̆rĭⁿ* (U:4), *gǫ̆rin* (L:4), *gŏrę̆ⁱ* (E:4), *gŏre!* (D:6), *gǫ̆rⁱę̆ny* (N:1), *gŏrin* (F:9), *gŏrię̆ny* ~ *gŏrię̆n* (U:7), *gërіny* (D:5), *gërény* ~ *gǫ̆rény* (O:2), *gŏrinygy* (A:1—3, B:3, 5, 10, C:1, D:2—4, E:1—3, 5), *gǫ̆rinygy* (J:2), *gŏrę̆nygy* (C:2), *gŏrind* (E:9, 11), *girind* (I:1), *gŏ̀rind* (E:10), *gŏrinyGy* ~ *gŏrinyty* (B:7).

Mint látható, a 'barna szőrű, bűzmirigyes menyétféle ragadozó' neveként a romániai magyar nyelvjárásokban mindenütt a *gŏrény*-t találjuk, a név csak hangalakváltozatokban tér el egymástól. Természetesen ezeknek a hangalakváltozatoknak is megvan a maguk nyelvföldrajza (pl. a *-d* képzős változatok csak Kalotaszegen és Kisiratoson tűnnek fel, a *-gy* képzős változatok összefüggő egységben csak a Biharban, Kővárvidékén és Máramarosban fordulnak elő).

g) **menyét** 'Mustela nivalis': *menyét* (B:7, E:7, 8, 13, F:7, 10, J:2, K:1, 5, L:2—5, 7, 8, 11, 14, 18, M:1, 15, O:2, R:2, T:3), *menyę́t* (L:12), *menyę́t* (B:4, 6, F:3, 9, 11, G:1), *menyę̆t* (E:6, F:1, 4, 12, 13, L:9, 13), *menyę̆̀t* (K:2, L:1, 10, 15, 16), *menyéⁱt* (A:2, B:5, 8, E:4, M:5, 9, O:2, P:1), *menyéịt* (D:1, 2 ,6, E:1, 2, 5, J:1), *menyⁱét* (F:2, 9, L:12, M:4), *mënyéⁱt* (A:3, D:5, E:10, 11), *mënyéịt* (D:3), *menyét* (K:3), *menyę̆ⁱt* (D:4), *menyę̆ét* (B:9), *mę̆nyét* ~ *mę̆nyⁱę̆t* (L:14), *mǫ̈nyę̆ⁱt̨* (M:16), *mënyę́t* (E:9), *mènyę̆t* (F:5), *menyít* (B:3, 4), *menyịt* (F:6), *menyịt* (K:4), *mę̈nyét* (E:12), *mènyę̆t* (L:17), *mę̆nyⁱët* (H:1), *mënyét* (L:19), *mę̆nyę̆t* (L:6), *mę̆nyéit* (E:3), *mǫ̈nyét* (I:2), *menétke* (J:3), *mönyétke* (O:1), *menyet* (B:1, 2, T:5), *mënyet* (M:6, 7, 10, 12, T:4, 6, 7, 11, 12, 15, 18, 20, U:5—7), *mënyę̆t* (M:8, 11, 13, 17, 18, N:1—4, R:1, T:1, 7—10, 13, 14, 16, 18, 19, U:1—6, 8), *mënyät* (M:8), *mǫ̈nyę̆t* (M:14), *mënyę̆t̨* (T:2), *mę̈nyet* (G:2, M:3), *mönyę̆t* (T:17), *mönétke* (I:1), *menetke* (C:2), *menyetke* (C:1), *mënyę̆tkę* (U:8), *menyǫ̈̆k!* (B:10),
nyę̆vicka (C:3), *nyivicka* (F:8),
nyevesztùjka (F:12),
— (A:1).

A fenti adatok szerint a 'karcsú, rövid lábú, vörösesbarna szőrű ragadozó emlős' neve csaknem mindenütt *menyét*, illetőleg e szó hangalakváltozatait találjuk a vizsgált terület egészén. Csupán egy-két esetben a mezőségi nyelvjárásban bukkan fel román jövevényszó: *nyivicka*, *nyevesztujka* (vö. RK.).

f) **sündisznó** 'Erinaceus roumanicus': *sündisznó* (C:3, F:7, I:2), *sündisznǫ* (F:3, 8), *sündisznǫ̀* (I:1), *sündisznòᵘ* (B:5, L:12, M:10, O:2), *sündisznyòu̯* (M:5), *sündisznóu̯* (B:4), *sűdisznó!* (C:3), *sündisznyǫ̆̀ᵘ* (T:7), *sündisznо* (C:2), *söndisznóᵘ* ~ *sündisznóᵘ* (J:3), *sündisznyou̯* (M:9), *singdisznó!* (O:1),

tövizsdisznò (E:7, 8), *tövizsdisznọ* (E:6, 13, F:4, L:5), *tüvizsdisznò* (F:10, L:1), *tüvizsdiszno* (F:5, K:1), *tövizsdisznọ* (F:11—13, K:2, L:9), *tüvizsdisznò* (K:4), *tövizsdisznó* (T:10), *tövizsdisznyō* (T:17), *tövizsdisznyò* (T:4), *tüvizsdisznyụ* (T:6), *tövizsdisznyǫ̈* (T:13), *tövizsdisznyᵘó* (T:12), *tövizsdisznó* (F:9, G:1), *tövizsdisznóụ* (T:5), *tövizsdiszno* (F:6), *tövizsdisznòᵘ* (B:7), *tǫ̈vizsdisznyo* (L:6), *tövizsdisznyo* (T:3), *tǫ̈vizsdiszno* (L:13), *tǫ̈vizsdisznọ* (L:16), *tüvizsdisznó* (E:12), *tüvizsdisznòᵘ* (E:9), *tüvizsdisznoᵘ* (E:10, 11), *tœvizsdisznyo* (L:17), *tœvizsdisznọ* (L:10), *tǫ̈vizsdisznó* (L:14), *tövizsdisznyọ̈ụ* (M:6), *tövizsdisznyò̤ᵘ* (T:7), *tövizsdisznó* (M:1), *tüsesdiszno* (K:3), *tüsősdisznọ* (K:5), *tüsösdisznò* (L:14), *tüssezsdisznọ* (R:2), *tüsidiszno* (L:19), *tüviskezsdiszno*ᵘ (B:10), *tövisḳ̈zsdisznóụ* (D:3), *töviskezsdisznóụ* (A:1, B:3), *tüviskezsdisznóụ* (B:8), *töviskezsdisznoụ* (E:1, J:1), *tövisḳ̈zsdisznóụ* (B:4), *tüskḳ̈zsdisznò* (J:2),

szuroụ̈zsdisznoᵘ (B:2), *szúróụ̈zsdisznōụ* (M:9), *szúrózsdisznó* (T:11), *szúrǫ̈zsdisznò* (B:6), *szùròzsdisznó* (L:18), *szùrozsdiszno* (L:15), *szurozsdiszno* (C:2, F:1, 2), *szurǫ̈zsdisznó* (L:7),

szȍrdisznyó (M:2, 13, N:3, T:19, U:1), *szȍrdisznyò* (G:2), *szȍrdisznyǫ̈* (R:1), *szȍrdisznyóᵘ* (T:18, U:2), *szȍrdisznóᵘ* (M:13), *szȍrdisznyōᵘ* (M:18, T:1), *szȍrdisznyó* (M:8), *szȍrdisznǫᵘ* (T:8), *szȍrdisznyᵘō* (U:5), *szȍrdisznᵘó* (N:1), *szȍ̈rdisznǫ̈* (U:4), *szȍ̈rdisznōᵘ* (U:3), *szȍ̈rdisznyō* (T:14), *szȍ̈rdisznyò* (U:8), *szȍ̈rdisznyǫ* (N:2), *szᵘȍ̈rdisznyᵘǫ* (U:6), *szụ̈ȍ̈rdisznyụ̈ò* (T:20), *szᵘȍ̈rdisznyụ̈ò* (U:7), *szᵘȍ̈rdisznyᵘō* (M:17), *szᵘȍ̈rdisznyᵘo* (N:4), *szȍ̈ᵘrdisznyǫ̈* (T:9), *szȍ̈ụ̈rdisznoụ* (T:16), *szȍdisznó!* (M:3),

szȍdzsdisznó (L:8), *szǫ̈dzsdisznǫ* (L:4), *szódzsdisznyóᵘ* (L:12),

disznószȍcs (L:3, 11), *disznyòᵘszȍ̈ᵘcs* (M:4), *disznòᵘszȍ̈ᵘcs* (T:2), *disznyōszȍ̈cs* (M:14), *disznyǫ́szȍ̈ᵘcs* (M:7), *disznyòᵘszȍ̈cs* (M:5), *disznószȍ̈gy* (M:16), *disznoᵘszȍ̈gy* (M:10, 12), *disznószügy* (L:18), *disznyòszȕ̈gy* (M:15)

tüskḳ̈smankò (J:2),

áriś (H:1).

A kutatópontok egy részén két sünfélét különböztettek meg: az egyiknek „karimás az orra, mint a disznónak", a másiknak „hosszúbb, hegyesebb orra és füle van":

sündisznóụ / *sünkutya* (P:1),

tǫ̈viskezsdisztaǫ / *tǫ̈viskeskutyạ* (A:2), *töviskezs disztòụ* / *töviskeskutya* (A:3), *töviskezsdisznoụ* / *töviskeskutyạ* (B:9), *töviskḳ̈zsdisznóụ* / *töviskḳ̈skutya* (D:2), *töviskezsdisznoụ* / *töviskeskutyạ* (D:1), *töviskezsdisznoụ* / *töviskeskutyạ* (D:6), *töviskezsdisznòụ* / *töviskeskutya* (D:5), *töviskezsdisznóụ* / *tǫ̈viskeskutya* (D:4), *tüviskezsdisznòᵘ* / *tüviskeskutya* (E:2), *tüviskezsdisznoụ* / *tüviskeskutya* (E:5), *tüviskezsdisznōụ* / *tüviskeskutya* (E:4), *tövisḳ̈zsdisznóụ* / *tövisḳ̈skutya* (B:1), *tüviskezsdisznóụ* / *tüviskeskutya* (E:3),

disznǫ̈ụ̈szȍ̈ụ̈gy / *kutyaszȍ̈ụ̈gy* (M:6),

A 'tüskés bőrű, rovarevő kis emlős állat' neveként tehát a vizsgált területen a következő lexémákat találjuk: *sündisznó, tövisdisznó, szúródisznó, szȍrdisznó, szȍcsdisznó, disznószȍcs, disznószűgy, áris,* illetőleg néhol (a Szamosháton, az Érmelléken, Biharban, a Szilágyságban és a Bán-

ságban, sőt a székelyföldi Siklódon is) két sünfélét különítenek el *sünkutya, töviskeskutya, szúróskutya, kutyaszőgy* néven.

Az előtag különbségére épülő szóalakváltozatok szóföldrajzilag egyébként eléggé elkülönülnek. A *sündisznó* elsősorban a Bánságban élő név, de szórványosan felbukkan — sok esetben más elnevezésekkel társulva Nagybánya környékén is. A *szúrósdisznó* Máramarosban, Kővár vidékén, a Belső-Mezőség északi részén hallható, míg a *töviskesdisznó, tövisdisznó* igen nagy területen: a Szamosháton, a Biharban, a Szilágyságban, Kalotaszegen és a Mezőségen, valamint — más elnevezésekkel váltakozva Udvarhelyszék déli részén fordul elő. A *szőrdisznó* a keleti székelység sajátos elnevezése, A *disznószőcs* és több más alakváltozata a mezőségi Szabédtól keletre a Sóvidéken át az udvarhelyszéki Kénosig alkot szóföldrajzi egységet.

MURÁDIN LÁSZLÓ
Institutul de lingvistică şi istorie literară
Cluj-Napoca, str. E. Racoviţă nr. 31

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf. 1983. 2. szám

A *JÖN* IGE TŐTÍPUSA

A leíró nyelvtan vitatott, illetve vitatható kérdései közé tartozik sok egyéb mellett az alaktan nagy fejezete, az egész tőrendszer. Gondoljuk csak el, mennyire fölborulna az eddigi — igaz, nem egységesen felfogott — rendszer, hogyha például az egyes tőalakokat, tőváltozatokat nem az íráskép, hanem a kiejtés alapján különítenők el.

E rövid közlésben egyetlen kis részletkérdést óhajtok tisztázni: a *jön* ige tőtípusbeli hovatartozását. Erre vonatkozólag csupán két fontosabb munkára hivatkozom. 1. *A mai magyar nyelv rendszerében* a *v*-s változatúak első alcsoportjában találjuk a *fő, lő, nő, szó* és a *ró* igével együtt, igaz, elkülönítve, azzal a megjegyzéssel, hogy „rendhagyó ragozású." A felsorolt tőalakok: 1. *jön*, 2. *jö-*, 3. *jő-*, 4. *jöv-*. Rendhagyó abban az értelemben, hogy *n*-es változatú tőalakja is van, éppen a szótári változatban is, és abban, hogy: „Jellemző rá az egész típussal szemben a rövid tőhang és ezután a toldalékkezdő mássalhangzó vagy az egy mássalhangzóból álló toldalék megnyúlt volta: *jössz, jöttök, jöjjön* stb." (MMNyR. 318). 2. A Benczédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné szerkesztette egyetemi kézikönyv az akadémiai nyelvtantól eltérően az *n*-es változatúak tőtípusába sorolja a *jön* igét a *van* és a *megy* harmadik társaként. A felsorolt tőalakok: 1. *jön*, 2. *jöv-*, 3. *jö-*. Utána a megjegyzés: „Ezt az igét *v*-s tőváltozata miatt a csak *v*-s változatúak közé szokták ugyan sorolni — így a MMNyR. is —, de *n*-es szótári töve elkülöníti azoktól; *v* nélküli hosszú magánhangzós tőalakja *(jő)* viszont mai nyelvünkben már nem szokott előfordulni, legföljebb az írói nyelvhasználatban, sajátos stílusértékben" (i. m. 103).

Azt látjuk tehát, hogy a valóságban ezt az igét *v*-s tőalakja elkülöníti az *n*-es változatúaktól, *n*-es tőalakja pedig elkülöníti a *v*-s változatúaktól. Azzal mindenképpen egyet kell értenünk, hogy a *jő* formát a mai nyelvben archaikusnak vagy nyelvjárásiasnak tarthatjuk. Legcélszerűbbnek látszik tehát a *jön* igét önmagában külön típusként, az egész tőrendszerben egyedül álló *n*-et *v*-vel váltakoztató típusként számontartani.

BALOGH DEZSŐ
Univ. „Babeş-Bolyai"
Cluj-Napoca, str. Horea nr. 31

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf. 1983. 2. szám

ADATTÁR

IRODALOMTÖRTÉNET — 1982
Magyar irodalomtörténeti vonatkozású írások
válogatott bibliográfiája

Rövidítések

Albatrosz	= Albatrosz Könyvkiadó	Kv.	= Kolozsvár-Napoca
Buk.	= Bukarest	M	= Művelődés XXXV. (1982)
Dacia	= Dacia Könyvkiadó	NyIrK	= Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXVI. (1982)
Facla	= Facla Könyvkiadó	Tud.	= Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó
H	= A Hét XIII. (1982)	Tv.	= Temesvár
ISz	= Igaz Szó XXX. (1982)	U	= Utunk XXXVII. (1982)
K	= Korunk XLI. (1982)		
Krit.	= Kriterion Könyvkiadó		
Kt	= Könyvtár [A Művelődés melléklete] (1982)		

Általános rész

Benedek Marcell, *Irodalmi hármaskönyv.* (Vers, dráma, regény.) Krit. Buk., 1982, 335 l. (Kriterion Kiskalauz).

Bernád Ágoston, *Közelebb viszik a román olvasót a magyar irodalomhoz.* Beszélgetés Petre Şaitiş műfordítóval és Gavril Scridon egyetemi tanárral. H. 43. (okt. 22), 7—8.

Bori Imre, *A versszerűségről.* K 1. (jan.), 31—4.

Cs. Gyímesi Éva, *A műelemzés módszertanához.* In: *A szövegvizsgálat új útjai.* Tanulmányok. Szerkesztette: Szabó Zoltán, Krit. Buk., 1982. 148—98.

Cs. Gyímesi Éva, *Elméleti alapok a romániai magyar irodalomtudományban.* NyIrK 1—2., 15—25.

Csoóri Sándor, *Tenger és diólevél.* [A népi kultúra modern értelmezéséhez.] Krit. Buk., 1982. 152 l. (Századunk).

Fábián Ernő, *A tudatosság fokozatai.* [Elvi-eszmei irányzatok a nemzetiségi művelődésben.] Krit. Buk., 1982. 84 l. (Századunk).

Gaal György, *Nemzedékek a Gaál Gábor Körben.* U 35. (aug. 27), 1—2.

Gömöri György, *A magyar vers fordításának lehetőségei, útjai.* K 1. (jan.), 35—9.

Huszár Sándor, *Mi történt tulajdonképpen?* [Az ötvenes-hatvanas évek irodalmi életéről.] H 48. (nov. 26), 6; 49. (dec. 3), 6; 50. (dec. 10), 6.

Huszár Sándor, *Sorsom emlékezete.* Vallomások egy bűntelen nemzedék elkárhozásáról. Krit. Buk., 1982. 415 l.

Köllő Károly, *Erdélyi viták a naturalizmusról.* NyIrK 1—2., 27—36.

Kötő József, *Drámairás Temesváron 1918—1940 között.* M 3. (márc.), 37—8.

Láng Gusztáv, *A próza aratása.* [Egy évtized epikája.] K 1. (jan.), 5—9.

Mandics György, *Az irodalmi mű modellezési lehetőségei.* In: *Modell és valóság.* Tanulmányok a társadalmi és természeti jelenségek modellezése köréből. Facla. Tv., 1982. 43—120.

Mózes Huba, *A népdalvers sorfajai.* NyIrK 1—2., 47—60.

Szabó Álmos, *Három színműíró.* In: *Vígjátékok.* Kisfaludy, Szigligeti, Csi-

ky. Válogatta, az előszót írta és a függeléket összeállította: Szabó Álmos. Dacia. Kv., 1982. 5—46.

Az év könyve. Beszélgetés az Utunk szerkesztőségében. Részt vett: Egyed Péter, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Marosi Péter, Mózes Attila, Rácz Győző, Szőcs István. U 9. (febr. 26), 2—3.

Az irodalmi értékek védelmében. Barta János és Görömbei András válaszol Katona Ádám kérdéseire. K 1. (jan.), 24—30.

Az RSZK Írószövetségének díjai. U 2. (jan. 8), 8.

Irodalomtörténet és nemzetiség. [Kerekasztal-beszélgetés. Kántor Lajos és Cs. Gyímesi Éva vitaindítója. Gaal György, Rohonyi Zoltán, Kozma Dezső, Egyed Péter, Balogh Edgár, Szabó Zoltán, Láng Gusztáv, Szilágyi Júlia, Herédi Gusztáv, Dávid Gyula, Engel Károly, Fábián Ernő, Katona Ádám, Szigeti József, Beke György, Gálfalvi György, Szabó Zsolt, Mátis V. Béla és Borcsa János hozzászólása.] K 3. (márc.), 170—200.

Írószövetségi díjasok válaszolnak A Hét kérdéseire. [Egyed Péter, Hornyák József, Markó Béla, Marosi Péter, Mózes Attila írásai.] H 1. (jan. 1), 3.

Könyvkiadás

Beke György, *A hetvenes évek romániai magyar könyvkultúrájáról.* Beszélgetés Dávid Gyulával. U 20. (máj. 14), 1, 4—5.

Dávid Gyula, *Ifjúsági és gyermekkönyvkiadásunk hetvenes éveiről.* K 9. (szept.), 671—3.

Nagy Pál, *Kismonográfiák.* [Az Ifjúsági, illetve a Dacia könyvkiadó sorozatáról.] U 4 (jan. 22), 2.

A 100. Forrás-kötet után. Beszélgetés az Utunk szerkesztőségében. Hozzászóltak: Létay Lajos, Egyed Péter, Csiki László, Kántor Lajos, Markó Béla, Szőcs Géza, Gálfalvi György, Bréda Ferenc, Lászlóffy Aladár, Kis Géza, Balla Zsófia, Mózes Attila és Domokos Géza. U 12. (márc. 19), 4—5—6.

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. A—F. (Főszerkesztő: Balogh Edgár.) Krit. Buk., 1981. [1982]. 651 l.

Balogh Edgár, *Széljegyzetek az irodalmi lexikonhoz.* M 5. (máj.), 38—9.

Beke György, *A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon — nyitott könyv.* Az első kötet visszhangjáról, a második kötet előkészítéséről beszél Balogh Edgár. H 39. (szept. 24), 5.

Kántor Lajos, *Irodalom-közelben.* H 18. (ápr. 30), 5.

Láng Gusztáv, *Lexikon és közművelődés.* H 18. (ápr. 30), 5.

Mózes Huba, *„Ha más nem, hát én . . .“* U 15. (ápr. 9), 1—2—3.

Fórumon: a Romániai magyar irodalmi lexikon. (Korunk-délelőttök. Szabó György, Tövissi József, Tenkei Tibor, Gaal György és Balogh Edgár hozzászólása.) K 12. (dec.), 934—40.

Időszaki sajtó

Beke György, *Egy folyóirat könyvkiadói vállalkozásai.* Beszélgetés Létay Lajossal. [Az Utunk évkönyveiről.] H 17. (ápr. 23), 5.

Beke György, *Lapalapítás 1947-ben Bukarestben.* Beszélgetés Robotos Imrével a Romániai Magyar Szóról. K 10 (okt.), 781—7.

Gaal György, *Angolszász vonatkozások az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokban.* NyIrK 1—2., 37—46.

Gaal György, *Barátság láncai (1829—1982).* [Iskolai zsebkönyvek, folyóiratok.] U 23. (jún. 4), 1—2—3.

Gáll Ernő, *Az Új Symposion „éveinek margójára“.* K 8. (aug.), 652—4.

Kisgyörgy Zoltán, *Az utolsó kollekcióban lapozgatva . . .* [Erdővidéki Hírlap.] H 37. (szept. 10), 8.

Kovács József, *Egy régi bánsági magyar lap.* [Delejtű.] K 5. (máj.), 397—402.

Pongrácz P. Mária, *„Zendülj virág, fű, fa, bokor“.* A Zsilvásárhelyi Hírlapról. H 8. (febr. 19), 4.

Szabó Zsolt, *Gyökerek után kutatva.* [Vasárnap, Vasárnapi Ujság.] K 1. (jan.), 19—23.

Székely Erzsébet, *A Napsugár [és] elődei.* K 6. (jún.), 442—5.

Könyvismertetések, bírálatok

Cs. Gyímesi Éva, *A sólyom-elmélettől a Tamási-modellig.* [Kántor Lajos, *Lira és novella.* Krit. Buk., 1981.] U 19. (máj. 7), 1, 4.

Dávid Gyula, *Magyar Irodalmi Hagyományok Szlovákiai Lexikona.* [Madách Könyvkiadó. Bratislava, 1981.] NyIrK 1—2., 166—9.

K[ántor] L[ajos], *Czine Mihály: Nép és irodalom. I—II.* [Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1981.] K 1. (jan.), 75—6.

Marosi Péter, *Kismonográfia vagy jegyzetek egy monográfiához?* [Szávai Géza, *Helyzettudat és irodalom.* Dacia. Kv., 1980.] U 11. (márc. 12), 2.

Szabó Zoltán, *Németh G. Béla, A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig.* [Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981.] NyIrK 1—2., 169—71.

Szász János, *Lépések az értékközpontúság felé. [Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok.* Szerkesztette: Láng Gusztáv és Szabó Zoltán. Krit. Buk., 1981.] H 36. (szept. 3), 7.

Szávai Géza, *Egyre közelebb a szóhoz.* [Csoóri Sándor, *Tenger és diólevél.*] H 46. (nov. 12), 4.

Szőcs István, *Szöveg, nyelvemlék, irodalom. [Világ világa, virágnak virága.* A magyar irodalom kezdetei. Válogatta, az előszót írta és a függeléket összeállította: Mózes Huba. Dacia. Kv., 1981.] U 7. (febr. 12), 1—2—3.

Bibliográfiák

Gábor Dénes, *Kiss Jenő hetvenéves.* Válogatott életmű-bibliográfia. M 10. (okt.), 38—40.

Mózes Huba, *Irodalomtörténet — 1981.* (Magyar irodalomtörténeti vonatkozású írások válogatott sajtóbibliográfiája.) NyIrK 1—2., 133—41.

Mózes Huba, *Szabédi László nyomtatásban megjelent írásai.* (Repertórium.) In: Szabédi László, *Rózsahullató fa.* Versek és műfordítások. Válogatta, az előszót írta és a függeléket összeállította: Mózes Huba. Dacia. Kv., 1982. 197—221.

A romániai magyar könyvkiadás bibliográfiája 1981. Összeállította: Balogh József. Kt 1., 16—23.

Személyi rész

Apáczai Csere János

Kabán Annamária, *A bekezdések szöveglogikai szerkezete Apáczai Magyar Encyclopédiájában.* NyIrK 1—2., 101—7.

Kisgyörgy Zoltán, *Apáczai Csere János.* (Barangolás a bölcsőhely körül.) H 35. (aug. 27), 8.

Arany János

Arany János breviárium. Összeállította: Kozma Dezső. Dacia. Kv., 1982. 264 l.

Ágoston Vilmos, *Jellem és versforma for ever.* U 43. (okt. 22), 5.

Bíró Ferenc, *A tulajdonságok elvesztése.* K 10. (okt.), 767—70.

Dánielisz Endre, *Arany János 48-as képviselőjelöltsége.* K 10. (okt.), 771—5.

Dánielisz Endre, *„... egyesületünk nagyságodat tiszteletbeli tagjává választotta".* ISz 10. (okt.), 360—5.

Dánielisz Endre, *„S ő, a költő lakik itt örökre".* U 43. (okt. 22), 6.

Deák Endre, *Arany János és a zene.* M 12. (dec.), 38—43.

Egyed Péter, *Utas, üstökös, porszem?* ISz 10. (okt.), 328—31.

Fábián Imre, *Arany János és a szalontai rokonok.* M 9. (szept.), 37—9.

Faragó József, *Népköltészet és nemzeti költészet Arany János eszmevilágában.* U 43. (okt. 22), 4.

Kántor Lajos, *A szerkesztő és a szerkesztett.* Nosztalgikus jegyzet levélolvasás közben. ISz 10. (okt.), 336—8.

Kozma Dezső, *A nemzeti örökséget őrző és újrateremtő költő.* ISz 10. (okt.), 339—42.

Kozma Dezső, *Arany János — száz év távlatából.* NyIrK 1—2., 7—13.

Láng Gusztáv, *Düh és megtérés.* (Arany költészete — Ady költészetében.) U 43. (okt. 22), 2.

Markó Béla, *A boldog utód.* H 43. (okt. 22), 5.

Mózes Attila, *Önarckép tamburával.* U 43. (okt. 22), 1, 6.

Németi Rudolf, *Petőfi árnyékában.* H 43. (okt. 22), 5.

Páll Árpád, *Meggondolatlan lépés.* U 43. (okt. 22), 7.

Panek Zoltán, *Arany János és a Newsweek.* H 43. (okt. 22), 6, 8.

Rohonyi Zoltán, *„Sima volt a fölszín, de sötét, mint árnyék".* Arany János két verstípusához. U 43. (okt. 22), 3.

Szász János, *A kritikus.* H 43. (okt. 22), 6—7.

Tóth István, *A walesi bárdok elemzéséhez.* ISz 10. (okt.), 349—51.

Veress Zoltán, *Arany románul.* U 43. (okt. 22), 1—2; 44. (okt. 29), 1, 4.

Zoltán Ildikó, *A kőrösi tanár.* ISz 10. (okt.), 345—9.
Zuh Imre, *Arany János járlatlevelei a nagyszalontai emlékmúzeumban.* ISz 10. (okt.), 365—8.

Babits Mihály

Lőrinczi László, *Babits, a regényíró.* In: Babits Mihály, *Timár Virgil fia. Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom.* Két regény. Krit. Buk., 1982. 5—15.
Lásd *Bánffy Miklós*nál is.

Balotă, Nicolae

Dávid Gyula, *Irodalmunk román nyelvű szintézise felé.* [Nicolae Balotă, *Scriitori maghiari din România 1920—1980.* Editura Kriterion. Bucureşti, 1981.] U 13. (márc. 26), 1—2.
Szávai Géza, *Nicolae Balotă: Romániai magyar írók arcképcsarnoka.* H 16. (ápr. 16), 6.
Zsehránszky István, *Megbízható könyv.* M 11. (nov.), 40—1.

Bánffy Miklós

Dávid Gyula, *Kisbán Miklós feltámadásai.* U 31. (júl. 30), 1—2.
Fábián Ernő, *Egy korszak regénye — mely „abból állt, amit elmulasztott".* K 11. (nov.), 835—40.
Sas Péter, *Bánffy Miklós és Kovács László levelei Babits Mihályhoz.* NyIrK 1—2., 131—3.
Szász János, *Kettős tükörben.* H 11. (márc. 12), 5.

Banner Zoltán

Beke György, *Az egymás kultúrája, hagyományai iránti kölcsönös tisztelet jegyében.* Beszélgetés Banner Zoltánnal. H 51. (dec. 16), 5.

Bárd Oszkár

Murvai László, *Bárd Oszkár, a lapszerkesztő.* NyIrK 1—2., 85—9.

Baróti Szabó Dávid

Kisgyörgy Zoltán, *Késői látogatás Baróti Szabó Dávid bölcsője körül.* H 6. (febr. 5), 8.

Bod Péter

Kisgyörgy Zoltán, *Bod Péter.* (Barangolások a bölcsőhely körül.) H 11. (márc. 12), 4.

Bölöni Sándor

Balogh Edgár, *Választott ember halálára.* Búcsú Bölöni Sándortól. U 35. (aug. 27), 2.

Bretter György

Molnár Gusztáv, *Bretter György öröksége.* H 14. (ápr. 2), 5.

Csiky Gergely

Molnár Tibor, *„Az emberi szellem minden alkotásának csak egy biztosít örök életet: az igazság".* (Csiky Gergelyre emlékezve.) H 2. (jan. 8), 4.
Lásd az *Általános részben* is.

Dankanits Ádám

Tonk Sándor, *Szépségben, jólétben gyarapodjék.* [Dankanits Ádám emlékére.] H 10. (márc. 5), 9.

Darkó István

Egyed Péter, *Darkó István csöndje.* H 41. (okt. 8), 6.

Dsida Jenő

Láng Gusztáv, *Élet, halál, mítosz.* Emlékbeszéd Dsida Jenő születésének 75. évfordulójára. H 22. (máj. 28), 6.

Földes László

Burján-Gál Emil, *„Földes László öröksége".* H 31. (júl. 30), 5.
Gáll Ernő, *A lehetetlen ostroma.* U 26. (jún. 25), 2.
Láng Gusztáv, *Földes László öröksége.* Adalék kritikánk társadalomtörténetéhez. — A másképp kérdezés szükséges. — Az elemzés és önelemzés. H 23. (jún. 4), 9; 24. (jún. 11), 6; 25. (jún. 18), 6.
T. S., *Földes László ébresztése.* K 7. (júl.), 540.

Gál István

Kovács János, *Csöndes távozás.* H 44. (okt. 29), 6.

Gellért Sándor

Beke György, *Zúg a mikolai erdő.* H 33. (aug. 13), 5—6.

Gulácsy Irén

Láng Gusztáv, *Gulácsy Irén.* (Kérdőjelek egy bestseller körül.) U 41. (okt. 8), 5—6.

György Dénes

Banner Zoltán, *György Dénes 95 éves.* U 3. (jan. 15), 4.

Hajdu Zoltán

Lőrinczi László, *Búcsúszó Hajdu Zoltánról* (1924—1982). H 8. (febr. 19), 6.
Nagy Pál, *Égett — és elégett a lobogásban.* ISz 3. (márc.), 266—7.
Szőcs István, *Hajdu Zoltán halálára.* U 8. (febr. 19), 2.

Haraszti Sándor

Kántor Lajos, *Haraszti Sándor emléke és a Korunk.* K 6. (jún.), 492—3.

Hervay Gizella

Huszár Sándor, *Próféta voltam Balta Albán.* [Interjú 1970-ből.] H 28. (júl. 9), 7—8.
Lászlóffy Aladár, *Hervay lelkének családja.* U 29. (júl. 16), 2.
Szász János, *Az utolsó leheletig.* ISz 9. (szept.), 262—4.
Szilágyi Júlia, *Hervay nincs többé...* K 8. (aug.), 621.

Horváth Imre

Indig Ottó, *Horváth Imre.* In: Horváth Imre, *Betűkre bízom.* [Versek.] Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a függeléket összeállította: Indig Ottó. Dacia. Kv., 1982. 5—28.

Horváth István

A Horváth István-jelenség. Ahogy Kiss Jenő látja. Kérdez: Cseke Péter. K 1. (jan.), 10—8.

Jékely Zoltán

Létay Lajos, *Jékely Zoltán (1913—1982).* U 13. (márc. 26), 6.
Marosi Ildikó, *A helikonista Jékely Zoltán.* M 6. (jún.), 31.

Kányádi Sándor

Beke György, *Kányádi Sándor portyázásai.* Galambfalvától Veresegyházáig. H 46. (nov. 12), 5—6.

Karinthy Frigyes

Robotos Imre, *Utazás egy koponya körül.* (Karinthy Frigyes pályaképe.) Dacia. Kv., 1982. 227 l. (Kismonográfiák)
Nagy Pál, *Karinthy bűvöletében.* [Robotos Imre, *Utazás egy koponya körül.*] U 40. (okt. 1), 2.

Kibédi Sándor

Gaal György, *Kibédiről — vitái kapcsán.* K 8. (aug.), 621—4.

Kiss Jenő

Lásd a *Bibliográfiák*nál.

Kolozsvári Grandpierre Emil

Nagy Pál, *Egy erdélyi regény és amit még el kell mondani.* U 5. (jan. 29), 6.

Kovács János

Kovács János, *Vallomás két tételben.* ISz 2. (febr.), 151—5.

Kovásznai Sándor

Kozma Béla, *„...az erény önmaga díja lehet".* ISz 5. (máj.), 399—406.

Kőrösi Csoma Sándor

Bodor András, *Kőrösi Csoma Sándor és a tibetológia kezdetei.* In: Kőrösi

Csoma Sándor, *Buddha élete és tanításai.* II., javított kiadás. Fordította, az előszót írta és jegyzetekkel ellátta: Bodor András. Krit. Buk., 1982. 5—40.

Kisgyörgy Zoltán, *Kőrösi Csoma Sándor.* (Barangolás a bölcsőhely körül.) H 17. (ápr. 23), 8.

Krúdy Gyula

Mózes Attila, *Egy hasznos kézikönyvről.* [Kozma Dezső, *Krúdy Gyula postakocsiján.* Dacia. Kv., 1981.] U 42. (okt. 15), 2.

Szigeti József, *Kozma Dezső, Krúdy Gyula postakocsiján.* NyIrK 1—2., 165—6.

Kuncz Aladár

Kuncz Aladár, *Levelek (1907—1931).* (Sajtó alá rendezte Jancsó Elemérné Máthé-Szabó Magda. A jegyzeteket összeállította: Juhász András.) Krit. Buk., 1982. 456 l. (Romániai Magyar Írók)

Láng Gusztáv, *Személyesség és személyiség.* Jegyzetek Kuncz Aladár leveleihez. U 37. (szept. 10), 1, 4—5.

Lőrinczi László

Molnár Tibor, *„Vigyázni kell a tehetségre".* Beszélgetés Lőrinczi Lászlóval, a drámaíróval. H 41. (okt. 8), 4.

Lukács György

Máté Gábor, *Filozófia és regény.* (Lukács-tanulmányok.) Tud. Buk., 1982. 192 l.

Madách Imre

Madách Imre, *Levelek.* Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Kántor Lajos. Krit. Buk., 1982. 292 l. (Téka)

Kántor Lajos, *A levelek filozófiája.* In: Madách Imre, *Levelek.* 5—24.

Majtényi Erik

Bajor Andor, *Erik.* H 5. (jan. 29), 6.

Balogh József, *Majtényi Erik.* M 2. (febr.), 24.

Fodor Sándor, *Az élet megy tovább.* H 5. (jan. 29), 6.

Forró László, *„És soha többé nem lesz fél kilenc?"* U 5. (jan. 29), 2.

Gálfalvi György, *Lehetséges.* ISz 2. (febr.), 157—8.

Kányádi Sándor, *Lélek és hamu.* H 5. (jan. 29), 6.

Lászlóffy Aladár, *Az utolsó körben.* U 5. (jan. 29), 2.

Panek Zoltán, *Szabad pontos-idő-szolgálat.* U 5. (jan. 29), 2.

Sütő András, *Búcsú Majtényi Eriktől.* ISz 2. (febr.), 156—7.

Szász János, *A kérdező költő.* H 40. (okt. 1), 6.

Szász János, *Nehéz lesz nélküled.* H 5. (jan. 29), 6.

Veress Zoltán, *Három kutyás képeslap.* Búcsú Majtényi Eriktől. K 3. (márc.), 203.

Mikes Kelemen

Beke György, *Mikes románul.* [Mikes Kelemen, *Scrisori din Turcia.* Memorialistică. Traducere de Gelu Păteanu. Prefață de Paul Cernovodeanu. Selecție, note și postfață de Veress Dániel. Editura Kriterion. București, 1980.] U 33. (aug. 13), 1—2; 34. (aug. 20), 5.

György Béla, *Mi lehetett Mikes iași-i küldetésének célja?* H 34. (aug. 20), 8.

Mikszáth Kálmán

Kozma Dezső, *Fantázia és megfigyelés.* In: Mikszáth Kálmán, *A vén gazember és más kisregények.* Válogatta, az előszót írta és a függeléket összeállította: Kozma Dezső. Dacia. Kv., 1982. 5—14.

Molter Károly

Kántor Lajos, *Megkésett távirat Molter Károlynak.* K 1. (jan.), 53.

Nagy László

Kántor Lajos, *Nagy László himnuszai.* In: Nagy László, *Legszebb versei.* Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Kántor Lajos. Albatrosz. Buk., 1982. 5—17.

Örkény István

Csíki László, *Emberszerepek.* Jegyzetek Örkény Istvánról. H 26. (jún. 25), 10.

Salamon László

Tóth István, *Kötelesség és ihlet.* ISz 9. (szept.), 248—52.

Sőni Pál

Dávid Gyula, *Útjelek egy immár el nem készülő szintézis felé.* [Sőni Pál, *Írói arcélek.* Tanulmányok, kritikák, arcképvázlatok. Krit. Buk., 1981.] U 38. (szept. 17), 1, 4.

Robotos Imre, *Írói arcélek — avagy az „utolsó kör".* K 3. (márc.), 230—2.

Szigeti József, *Sőni Pál (1917—1981).* NyIrK 1—2., 187—8.

Szabédi László

Mózes Huba, *A szerző és műve.* In: Szabédi László, *Rózsahullató fa.* Versek és műfordítások. Válogatta, az előszót írta és a függeléket összeállította: Mózes Huba. Dacia. Kv., 1982. 5—26.

Szász János, *Tűnő emlékek nyomában.* (75 éve született Szabédi László.) H 19. (máj. 7), 5.

Lásd a *Bibliográfiák*nál is.

Szabó Dezső

Szabó Dezső, *Életeim.* Születéseim, halálaim, feltámadásaim. I—II. (A bevezető tanulmányt Molnár Gusztáv, az utószót Budai Balogh Sándor írta.) Krit. Buk., 1982. 720+503 l. (Magyar Klasszikusok)

Budai Balogh Sándor, *A Szabó Dezső-életrajz története.* In: Szabó Dezső, *Életeim.* II. 495—9.

Molnár Gusztáv, *A fiatal Szabó Dezső.* In: Szabó Dezső, *Életeim.* I. 5—27.

Szántó György

Szántó György, *Fekete éveim. Öt fekete holló.* (A szöveget gondozta és a jegyzeteket készítette: Sugár Erzsébet. Az utószót Kovács János írta.) Krit. Buk., 1982. 628 l. (Romániai Magyar Írók)

Kovács János, *Fekete tornyok árnyékában.* Szántó György memoárja és életútja. H 36. (szept. 3), 6; 37. (szept. 10), 4.

Szentimrei Jenő

Szentimrei Jenő, *A nászajándék.* [Részlet Szentimrei Jenő tervezett önéletrajzi trilógiájának második kötetéből.] H 1. (jan. 1), 11.

Tamási Áron

Izsák József, *Az élő Tamási.* [Tamási Áron, *Tiszta beszéd.* Publicisztikai írások 1923—1940. Krit. Buk., 1981.] ISz 6. (jún.), 535—9.

Izsák József, *Hol is ragyog az a csillag?* In: Tamási Áron, *Ragyog egy csillag.* Regény. Az előszót írta és a függeléket összeállította: Izsák József. Dacia. Kv., 1982. 5—20.

Szőcs István, *Tamási, a jégtörő.* [Tamási Áron, *Tiszta beszéd.*] U 24. (jún. 11), 2—3.

Tamási Gáspár

Izsák József, *A testőrkatona halálára.* Búcsú Tamási Gáspártól. ISz 12. (dec.), 559—60.

Újfalvi Sándor

Benkő Samu, *Az emlékíró Újfalvi Sándor.* U 52. (dec. 24), 5—6.

Varró Dezső

Lászlóffy Aladár, *Varró Dezső is elment.* U 17. (ápr. 23), 2.

Vita Zsigmond

Vita Zsigmond, *A sors hálójában.* Enyedi emlékek a bécsi döntés utáni időkből. K 2. (febr.), 109—15.

Zajzoni Rab István

Kisgyörgy Zoltán, *Zajzoni Rab István.* (Barangolások a bölcsőhely körül.) H 46. (nov. 12), 8.

Zelk Zoltán

Szász János, *Folytatni kell.* U 3. (jan. 15), 2.

Zilahy Lajos

Dánielisz Endre, *Zilahy Lajos — Szalontán.* K 5. (máj.), 390—1.

Összeállította: MÓZES HUBA

BERETTYÓSZÉPLAK ÉS KÖRÖSTÁRKÁNY HELYNEVEI

1. Berettyószéplak (r. *Suplacu de Barcău*) falu Bihar megye északi részén, a Berettyó folyó mellett, a Réz-hegység lábánál fekszik. Neve először 1291—94-ben *villa Zeplak* alakban tűnik fel, majd 1327-ben *Sceplak*, 1599-ben *Zephlak* alakban is említik. (Suciu, DicţIst.). Birtokosai a Turul nemzetség tagjai voltak. 1327-ben is e nemzetség legjelentősebb helyei közé tartozott. A pálosoknak kolostora állt itt. Későbbi urai a Borsiak, Bozzásiak, Bályoki Széhások (l. Jakó Zsigmond, *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940, 356).

Az 1950-es években határában kőolajat találtak, s ennek kitermelése azóta jelentős méretűvé fokozódott, s amint a mai helynévanyag is érzékelteti, jelentős változások történtek lakói természeti környezetében. Az őstermelés sokat veszített eredeti jelentőségéből, az emberek elfogadták az ipar kínálta új lehetőségeket.

A község helyneveit 1983-ban gyűjtöttem össze. Adatközlők: Salánki Imre (63) és Búzás Mihály Barna (47). Rövidítések: *ák* = ásott kút; *cs* = cserjés; *csn* = családnév; *d* = domb; *e* = erdő; *é* = épület, építmény; *fk* = forráskút; *fka* = folyókanyar; *gy* = gyümölcsös; *gyá* = (olaj)gyűjtő állomás; *h* = hegy; *hn* = helynév; *k* = kaszáló; *l* = legelő; *sz* = szántó; *szi* = szilvás; *sző* = szőlő; *tr* = településrész; *vf* = vízfolyás (folyóvíz). Az anyag rendezésénél felhasználtam Costa Katalin Etelka *Berettyószéplak földrajzi nevei* c., kéziratban maradt munkáját (Diplomadolgozat. Tudományos irányító Vöö István. 1974. Babeş—Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár. Nyelvészeti Kar).

1. *Akácos* (cs). 2. *Alimentára* — Élelmiszerüzlet. 3. *Álomás* — A vasúti állomás épülete és környéke. 4. *Álomás ucca : Sár ucca*. 5. *Árkos* (d). 6. *Árkos-ódal* (sz). 7. *Asó-lapis* (sz). 8. *Asó-rit* (sz). 9. *Bájogi út* — A szomszédos Bályok faluba vezet. 10. *Baksadi : Baksari* (k). 11. *Baksadi út : Nagy út : Országút*. 12. *Baksari*. — L. *Baksadi*. 13. *Baksari híd* — A Berettyón van. 14. *Baksari-ódal* (sz). 15. *Baksari-tető* (sz). 16. *Bakterház* (é). 17. *Bálint sikátor : Bálint ucca : Borzási sikátor : Kolbász ucca*. — *Bálint* és *Borzási* nevűek élnek a faluban. A *Bozzásiak* a hely régi birtokosai közé tartoztak. Az utolsó változat tréfás névadás. 18. *Bálint ucca* — L. *Bálint sikátor*. 19. *Balog-pataka* (l. 1327: *Balukpataka fluvius* : Jakó 357). 20. *Balok-kert* (sz). — *Balogh* nevűek ma is élnek a faluban. 21. *Bánya*. — Szénbánya a Cser-patak mellett. 22. *Baptista temető : Hívő temető*. 23. *Baromlaki út : Cserpataki út*. — Cserpatak (Valea Cerului) falun át Baromlak (Borumlaca) falu felé visz. 24. *Berettyó*. — A Sebes-Körös mellékfolyója. 25. *Birtokos erdő* (e). 26. *Birtokos erdő-patak* (vf). 27. *Birtokos erdő út*. 28. *Blága-rét*. — Mikrotelepülés; r. Rîtu Blaghii, 1968 óta hivatalos névadással: Vîlcele. 29. *Bocsán-kert : Bocsány-kert* (sz). — Előtagja csn. 30. *Bocsány-kert*. — L. *Bocsán-kert*. 31. *Bodega : Kantin : Braszeria*. — Valamikor kifőzde volt, ma luxusfalatozó. 32. *Bódis-kanyar* (fka). — 1570-ben volt a falunak egy *Boldis* nevű lakója (Jakó 356), ma *Bódis* nevűek élnek itt. 33. *Bódis-sikátor*. 34. *Borsos-erdő* (e). 35. *Borzási sikátor*. — L. *Bálint sikátor*. 36. *Borzom-bérc* (d). 37. *Borzom-bérc-patak*. 38. *Braszeria*. — L. *Bodega*. 39. *Buszmegálló : Ótóbuszmegálló*. 40. *Búzás-szilvás* (szi). — *Búzás* nevűek élnek a faluban. 41. *Cigány iskola*. 42. *Cigány temető*. 43. *Cina-patak : Zúgó patak* (időszakos vf). — A *Cser-patak*ba torkollik. Az első változat előtagja csn *(Czina)*; ez a régiségből nem ismeretes. 44. *Cina-sikátor*. 45. *Cserépszín föd* (l). 46. *Cser-ódal* (sz). 47. *Cser-patak*[1] *: Kis mező-patak : Mákos patak : Nagy patak : Sige patak : Várhely-patak*. — A Berettyó mellékvize. 48. *Cserpatak*.[2] — Jobbára szlovákok lakta kisebb település. A század elején keletkezett. 49. *Cser-patak-híd*. 50. *Cserpataki út*. — L. *Baromlaki út*. 51. *Csillagos* (sz). 52. *Csontgyár* (é). — Az 1982-ben felépült, proteinlisztet előállító üzem neve. 53. *Diszpenzár*. — Az orvosi rendelő épülete. Régebbi neve *Kiskastély*. Kalotai Viktor nevű községi jegyzőé volt. 54. *Dombi-sikátor : Jópéter-sikátor*. — Dombi nevűek élnek a faluban. A *Jópéter Dombi Péternek* volt a ragadványneve. 55. *Domokos-szilvás* (szi). — *Domokos* nevűek vannak a faluban. 56. *Eger : Zeger* (sz). 57 *Eger-ódal* (sz). 58. *Egre* (vf). — Ma szabályozott medrű. A hn a régi nyelvi *erge* 'folyóvíz' szóból alakulhatott. 59. *Egri-szilvás* (szi). — Az előtag a hajdani tulajdonosra utal. 60. *Eggyes park*. — Így, egytől huszonötig számozva, nevezik a széplaki kőolajmező (gyűjtő)állomásait, amelyek mindegyikéhez bizonyos számú olajkút tartozik. A *park* szó a r. *parc*

(tkp. *parc de colectare*) átvétele. 61. *Elekes-sikátor.* — A közepén ma *Elek József* nevű ember lakik. A régiségben itt sem az Elek, sem az Elekes csn nem fordul elő. 62. *Emár : Zemár* (sz). 63. *Energó* (é). — A hn az itt székelő *Energopetrol* (magasfeszültségű vezetékeket építő vállalat) nevéből alakult. 64. *Eső-erdő* (e). — A *Birtokos erdő* (l. ott) része. 65. *Etyházi tag* (sz). 66. *Faiskola* (gy). 67. *Fajzás* (h). — Talán a régi nyelvi *fajzás* 'szülés' szóból alakult. 68. *Fēső-lapis* (sz). 69. *Fēső-rit* (k). 70. *Fēső-sás* (sz). 71. *Fiju iskola : Nagy iskola.* — Az első névváltozatot ma ritkán használják. 72. *Finomító.* — A kőolajfinomító üzemtelepe. 73. *Finomítói út.* 74. *Fogás : Foglás.* — Kis lélekszámú település; r. *Foglaș.* A név feltehetőleg a *foglalás* szóból alakult. 75. *Fogás erdő : Foglás erdő* (e). 76. *Fogási út.* 77. *Foglás.* — L. *Fogás.* 78. *Foglás erdő.* — L. *Fogás erdő.* 79. *Forás* (sz). 80. *Forás-szil* (sz). 81. *Futbalpája.* 82. *Gahér-kanyar* (fka). — A *Gahér* nevűek közül 1982-ben csak egy személy élt. 83. *Gahér-tag* (sz). 84. *Gahér-út.* 85. *Gazdaság.* — A termelőszövetkezet székháza. 86. *Gát* (sz). 87. *Grófi réz* (e). — L. *Réz.* 88. *Güti-malom : Kis malom.* — A lebontott malom a községé volt, s azt egy időben egy *Guthi* Károly nevű ember használta bérben. *Guthi* nevűek ma is élnek a faluban. 89. *Güti-tanya.* 90. *Gyertyános* (sz). 91. *Gyökeres-patak* (vf). — A *Kőbánya-patak* ága. 92. *Gyurkagaz* (l). 93. *Hálás* (sz, e). 94. *Hálási út : Várvizi út.* — A második névváltozat elülső eleme arra utal, hogy az út *Várviz* (r. *Varviz*) falu felé visz. 95. *Hamara-kert.* — Az előtag talán gúnynév. 96. *Harmadik erdő* (e). — A *Birtokos erdő* (l. ott) része. 97. *Hármas határ* (h). 98. *Hármas park* (gyá). 99. *Hatos park* (ua.). 100. *Hengye malmánál* (l). — A malom tulajdonosa egy *Hengye (Hendea)* nevű román ember volt. 101. *Hengye-tag* (sz). 102. *Hetes park* (gyá). 103. *Hívő temető : Baptista temető.* 104. *Hizlalda.* — Az állami sertéstelep neve. 105. *Hosszú düllő* (sz). 106. *Hosszú-somjó-hegy* (e, l). 107. *Huszas park* (gyá). 108. *Huszoneggyes park* (ua.). 109. *Huszonhármas park* (ua.). 110. *Huszonkettes park* (ua.). 111. *Huszonnégyes park* (ua.). 112. *Huszonötös park* (ua.). 113. *Huta* (h). — A név szlovák közvetítéssel német szóból alakult. A 'kohó, olvasztókemence' jelentésű szó az üveggyártásra utal. 114. *Imaház.* — A baptisták. 115. *Itató* (l). 116. *Jányiskola.* — Már nem használják. 117. *Jegyző-tag* (sz). 118. *Jópéter-sikátor.* — L. *Dombi-sikátor.* 119. *Kacsa-kút* (ák). — A *Kacsa János* udvarán épült. Jó vizét az egész faluban *Kacsa-víznek* hívják. 120. *Kacsa-patak.* 121. *Kacsa-szilvás* (szi). 122. *Kákás* (sz). 123. *Kanális* (vf). 124. *Kantin.* — L. *Bodega.* 125. *Kántor-tag* (sz). — A kántor használta. 126. *Kardos* (d). — A hn puszta szn-ből alakulhatott, bár ilyen nevűek nem élnek a faluban, s a régiségből sem ismeretesek. 127. *Katólikus egyház főggye : Paptag* (sz). 128. *Katólikus parókia.* 129. *Katólikus temető.* 130. *Katólikus templom.* 131. *Kavicsos* (sz). 132. *Kecskemászó* (sző). 133. *Kerek-somjó-hegy* (k, e). 134. *Kert ajja* (sz). 135. *Kertész erdő : Második erdő* (e). — A *Birtokos erdő* része. 136. *Két Berettyó köze* (bánya). 137. *Kilences park* (gyá). 138. *Kira-tag* (sz). — Egy *Kira (Chira)* nevű emberé volt. 139. *Kis blokkok* (tr). 140. *Kis cser-hegy* (sző). 141. *Kis erdő.* 142. *Kis György-patak.* 143. *Kis iskola : Jányiskola.* 144. *Kis kastély.* — L. *Diszpenzár.* 145. *Kis kút*[1] (sz). 146. *Kis kút*[2] (d). — 147. *Kis malom.* — L. *Güti malom.* 148. *Kis mező : Olásági kert* (sz). 149. *Kis mező-patak.* 150. *Kis mezei út.* 151. *Kis-szomoszló* (vf). 152. *Kis-szomoszló-főd : Szomos* (sz). 153. *Kistemplom ucca.* 154. *Kis zúgó : Pintér sikátor : Pintér ucca.* — Pintérmesterek laktak benne. 155. *Kocok-szilvás* (szi). — Egy *Kocok* nevű emberé volt. 156. *Kolbász ucca.* — L. *Bálint sikátor.* 157. *Kollektiv.* — A termelőszövetkezet gazdasági épületeit jelöli. 158. *Kólya-kanyar* (fka). — Előtagja csn. Ilyen nevűek ma is többen vannak. 159. *Kotró ház.* — A kéményseprő lakását hívják így. 160. *Kőbánya.* 161. *Kőbánya-patak.* 162. *Köpe-szilvás* (szi). — A hn előtagja csn. 163. *Kőre : Kőreszéplak* (sz). — A szájhagyomány szerint itt volt a falu ősi telephelye, a történeti forrásokban azonban ez a településnév nem fordul elő. 164. *Kőresziplak : Kőre.* 165. *Kőrei út.* 166. *Kösségháza.* — Ma már nem használják. 167. *Kösségi legelő.* 168. *Kösség-tag* (sz). 169. *Köves* (d). 170. *Kultúr : Kultúrház : Nagy vendéglő.* — A mai művelődési otthon épülete. Eredetileg vendéglő és szálló volt. 171. *Kultúrház.* — L. *Kultúr.* 172. *Kún-patak.* — *Kún* nevű családok élnek a faluban. A történeti anyagban nincs nyomuk. 173. *Lapis : Lapis-fordulló* (sz). — Lapályos. 174. *Lapis-fordulló.* — L. *Lapis.* 175. *Lapizs-düllő* (sz). 176. *Lecsmér ajja* (sz). — A Szilágy megyei *Lecsmér* falu közelében van. 177. *Lecsmér-hegy* (d). 178. *Legelő.* 179. *Liget* (e). 180. *Liget-szil* (sz). 181. *Ligeti út : Régi országút.* 182. *Liget-patak : Szomoszló : Szomoszló-patak* (vf). 183. *Lippai-féle főd* (sz). — *Lippai* nevűek élnek a faluban.

184. *Lippai-kanyar* (fka). 185. *Magazs bükk.* — A *Réz* része. 186. *Majom-sziget : Pijac tér.* — Az első változat tréfás névadás. 187. *Mákos-kert* (sz). 188. *Mákos-patak.* — L. *Cser-patak.* 189. *Malomárok.* — A *Hengye-malom* árka. 190. *Malom-domb* (l). 191. *Malom-düllő* (sz). 192. *Malom-hegy.* 193. *Malom-patak.* 194. *Malom-út.* 195. *Második erdő* (e). — L. *Kertész erdő.* 196. *Méllegház.* — Tkp. *Mérlegház.* 197. *Merittő : Olásági itató.* — A Berettyó egy szakasza, ahonnan vizet hordanak. 198. *Merittő düllő* (sz). 199. *Miron Anti-patak.* 200. *Miron kisasszony-föd* (sz). 201. *Mogyorós* (sz, k). 202. *Mosó patak.* 203. *Nagy bérc.* 204. *Nagy blokkok* (tr). 205. *Nagy cser-hegy.* 206. *Nagy ereszkedő* (hegyoldal). 207. *Nagy iskola : Fiju-iskola.* 208. *Nagy Károly-kert : Timár-kert* (sz). 209. *Nagy-kastély.* — A Stájner Lajos lakóháza volt. 210. *Nagy-nyak* (l). 211. *Nagy szomoszló-föd* (sz). 212. *Nagy temető : Református temető : Zúgói temető.* 213. *Nagy templom ucca.* 214. *Nagy ucca.* 215. *Nagy út.* — L. *Baksadi út.* 216. *Nagy vendéglő.* — L. *Kultúr.* 217. *Nagy patak.* — L. *Cser-patak.* 218. *Negyedik erdő* (e). — A *Birtokos erdő* része. 219. *Négyes park* (gyá). 220. *Nemes erdő : Széperdő* (e). 221. *Néptanács.* 222. *Nyáras : Nyáros* (sz). 223. *Nyáras-ódal : Nyáros-ódal* (sz). 224. *Nyáros.* — L. *Nyáras.* 225. *Nyáros-ódal.* — L. *Nyáras-ódal.* 226. *Nyárfa szuglya* (sz). 227. *Nyerges* (l). 228. *Nyócas park* (gyá). 229/30. *Román ucca.* 231. *Olásági itató.* — L. *Merittő.* 232. *Olásági kert.* — L. *Kis mező.* 233. *Régi román temető.* 234. *Opris-sikátor.* 235. *Országút.* — L. *Baksadi út.* 236. *Országút mente* (sz). 237. *Ótemető.* 238. *Otóbusz megálló.* — L. *Buszmegálló.* 239. *Óvári kúttya* (fk). — *Óvári* nevüek ma nem élnek Széplakon. 240. *Ötödik forduló* (sz). — A hn. Costa-Katalin Etelka munkájából való. Az én adatközlőim sorszámozott határrészeket nem említettek. 241. *Paptag.* — L. *Katólikus egyház főggye.* 242. *Péter-szilvás* (szi). — Az utótag keresztnév lehet. 243. *Pijac.* — Azonos a *Pijac tér*-rel. 244. *Pijac tér.* — L. *Majom sziget.* 245. *Pintér-kanyar* (fka). — Az előtag foglalkozásnév. 246. *Pintér-sikátor : Pintér ucca.* 247. *Pintér ucca : Pintér-sikátor.* 248. *Pupur.* — Szlovákok lakta, 15 házból álló mikrotelepülés a Kerek-somlyó-hegy Baromlaka felé eső oldalában. 249. *Puskás-sikátor.* — *Puskás* nevüek nem élnek a faluban. A csn a helység történeti névanyagában sem fordul elő. 250. *Ragáli-sikátor.* — (Costa Katalin Etelka adata.) A csn sem a falu mai, sem történeti névanyagából nem ismeretes. A *Ragáli* településnévből *-i* képzővel alakult szn. Suciu az eltűnt helységek között említi az érmelléki *Ragald*-ot (i.m. II. 292), de ez is származék. 251. *Ravasz-düllő* (sz). 252. *Ravasz-erdő : Ravasz-hegy* (e). 253. *Ravasz-hegy : Ravasz-erdő.* 254. *Református temető.* — L. *Nagy temető.* 255. *Református templom.* 256. *Régi országút.* — L. *Ligeti út.* 257. *Régi román temető.* 258. *Réz : Rézhegy* (hegység). — A *Réz* 'a hegygerinc emelkedett része; magas fennsík'. L. még *Grófi réz.* 259. *Réz ajja* (sz). 260. *Réz erdő* (e). 261. *Réz-hegy.* — L. *Réz.* 262. *Román iskola.* 263. *Román temető.* 264. *Román templom.* 265. *Román ucca.* 266. *Rózsás* (tr). — *Cigányok lakják.* 267. *Rózsás bánya.* — Kimerült lignittelep a *Rózsás* tr közelében. 268. *Sárga domb* (sz). 269. *Sárga domb-patak* (vf). 270. *Sárga ódal* (sz). 271. *Sár ucca.* — L. *Álomás ucca.* 272. *Sás* (sz). 273. *Sásos* (k). 274. *Sige* (tr). 275. *Sige-patak.* 276. *Somjó-patak.* 277. *Somjói út.* — Szilágysomlyó felé vezet. 278. *Sommáj ajja* (sz). — *Somály* (Şumal) falu felé esik. 279. *Sommáj-hegy.* 280. *Sommáji út.* 281. *Sós* (sz). 282. *Sötét-patak.* 283. *Sövény-gát.* — Duzzasztógát volt a Berettyó egy szakaszán. 284. *Stájmec-düllő* (sz). 285. *Stájner-düllő* (sz). 286. *Stájner-ház* (e). 287. *Stájner-tag : Tag* (sz). 288. *Stájnhőszkút* (fk). 289. *Szecseme.* — A r. Şantierul Construcţii Montaj (= Építő-szerelő telep) *SCM* rövidítésének átvétele. 290. *Szemete.* — A r. Staţiunea de Maşini şi Tractoare (= Mezőgépészeti állomás) *SMT* rövidítésének az átvétele. 291. *Szép-erdő : Nemes-erdő.* 292. *Szép-erdő-patak* (vf). 293. *Szkéla.* — A kőolajkitermelés hálózatának és irodaházának a neve. A r. *schelă (petroliferă)* 'kőolajkitermelő telep' átvétele. 294. *Szomosz.* — L. *Kis szomszló-föd.* 295. *Szomoszló.* — L. *Liget-patak.* 296. *Szomoszló-patak.* — L. *Liget-patak.* 297. *Tag.* — L. *Stájner-tag.* 298. *Tamarus.* — Costa-Katalin Etelka említi 'ismeretlen hely a hegyen' jelentéssel. 299. *Tatár Laci-sikátor; Tatár-sikátor.* 300. *Tatár-sikátor: Tatár Laci-sikátor.* — A *Tatár* nevüek kihaltak Széplakról. 301. *Temető-ódal* (sz). 302. *Temető út.* 303. *Templom sikátor.* — A ref. templom mellett van. 304. *Templom ucca.* — A rom. kat. templom előtt van. 305. *Timár-kert.* — L. *Nagy Károly-kert.* 306. *Tizeneggyes park* (gyá). 307. *Tizenhármas park* (ua.). 308. *Tizenhetes park* (ua.). 309. *Tizenhatos park* (ua.). 310. *Tizenhét holdas* (e). 311. *Tizenkettes park* (gyá). 312. *Tizenkilences park* (ua.). 313. *Tizennégyes park*

(ua.). 314. *Tizennyócas park* (ua.). 315. *Tizenötös park* (ua.). 316. *Tizes park* (ua.). 317. *Tőj* (sz). — Valamikor tölgyes lehetett. 318. *Tulkal-tó-tag* (sz). 319. *Ugó-patak: Zúgó-patak*. 320. *Új-iskola*. 321. *Új román temető*. 322. *Új-sor*. 323. *Urbéres erdő* (e). 324. *Üveggyárnál* (l). — Valamikor itt kisebb üveggyár működött. 325. *Vági Ferenc-szilvás* (szi). — *Vági* nevűek élnek a faluban. 326. *Vágóhíd*. — Nincs meg. 327. *Váji-föd* (sz). — *Vályi* nevűek élnek Széplakon. 328. *Váji-malom*. — Nincs meg. 329. *Várbérc : Várhegy*. 330. *Várhegy : Várbérc*. 331. *Várhej* (sz). 332. *Várhej-patak*. — L. *Cser-patak*. 333. *Vár-kút*. — Gödör a Várhegyen. 334. *Vár-patak*. 335. *Várvízi út*. — L. *Hálási út*. 336. *Vásár-gyep-tető* (sz). 337. *Vásártér* (tér, tr). 338. *Vásártéri kút*. 339. *Vasúti híd*. — Magashíd. 340. *Verem ajja* (sz). 341. *Vérhegy*. 342. *Vérhegy-erdő* (e). 343. *Vérhegy-gaz : Vérhegy-ódal* (sz, e). 344. *Vérhegy-ódal*. — L. *Vérhegy-gaz*. 345. *Vérhegy-ódal-patak* (vf). 346. *Vizesés*. — A *Vár-patak* eséses szakasza. 347. *Zeger*. — L. *Eger*. 348. *Zemar*. — L. *Emár*. 349. *Zúgó* (tr). 350. *Zúgó gödör* (l). 351. *Zúgói blokkok*. 352. *Zúgói temető*. — L. *Református temető*. 353. *Zúgó patak*. — L. *Cina-patak : Ugó-patak*. 354. *Zúgó pince* (d). 355. *Zúgó vég* (l). 356. *Zsidó domb* (tér). 357. *Zsidó fürdő* (sz, gy). 358. *Zsidó kanyar* (fka). 359. *Zsidó tag* (sz). 360. *Zsidó temető*. 361. *Zsidó templom*.

*

2. A Fekete-Körös völgyi **Tárkány** (r. Tărcaia) első írásos említése 1332-ből a pápai tizedjegyzékből való (villa *Tharcand*). Ekkor már papja van, tehát legalább fél századdal előbb megült hely. Későbbi okleveles névalakjai: 1422: *Tarkan, Tharkan*, (Jankó 364), 1587: *Tarkany*, 1614: *Nagy Tárkány*, 1913: *Köröstárkány* (Hnt). A szó eredeztetése a különböző szerzőknél eltérő, az ótörök *tarqan* méltóságnévbe csakúgy bele lehet kapaszkodni, mint az 1327-től adatolható *Tarkan* személynévbe, avagy a kereszténység felvétele előtt ugyancsak törökből kölcsönzött **tárkány* 'vasverő, kovács' foglalkozásnévbe (l. Kiss Lajos: FNEtSz. *Tárkány* a.). A tárkányiak székely eredetével sokan foglalkoztak. K. Nagy Sándor *Bihar vármegye földrajza* című munkájában (Nvárad, 1886) ezt írja: „Tárkány székely eredetű szorgalmas lakosokkal, kiknek öltözete és beszédmódja is igen sajátos s igen érdekes."

A falu népe ma is jobbára a földművelésből és állattartásból él, de korábban, a XV. sz. második felétől adatolható szőlőművelésnek, a pálinkafőzésnek, a kádármesterségnek és a fazekasságnak is fontos szerepe volt. Egyik 1788. évi községi határozata mondja ki: „...aki bort mér, cégérül az ablakban kancsót vagy palackot tartson in natura, vagy festve."

A falu helyneveit 1982-ben jegyeztem fel. Adatközlők: Miklós Péter (57), Szatmári István (36). Rövidítések: *ák* = ásott kút; *csn* = családnév; *e* = erdő, *f* = forrás; *k* = kaszáló; *sz* = szántó; *sző* = szőlő; *tr* = településrész; *vá* = vízállás; *vf* = vízfolyás.

1. *Alekszа-föd* (sz). 2. *Államás* (sz) — A vasúti megálló környékén. 3. *Alsóimaház* — Baptista. 4. *Alsó-malam* — Működik. 5. *Alszeg* (tr). 6. *Aluszi ucca* (tr) — „Mikor 1854-ben feltették a harangat, akkor azak, kik a templam körül laktak, nem akarták a harangazást. Erre nekik azt mondták: akkor ti mindég csak alusztak." 7. *Bába-kút* (ák) — A *Kendereskert*ben van. A név előtagja a *Bába* ragadványnév (viselője Vura János). 8. *Bacsula ucca* — „Sáras, agyagas részekkel." 9. *Balláké* (sz) — A *Balla* — csn 1828-tól ismert a faluban (Győrffy István: A fekete-körös-völgyi magyarság települése. Bp., 1914). 10. *Bankos-erdő* (e) — Előtagja Benedek János mellékneve volt. 11. *Bankos-vőgy* (gy). 12. *Bence-rit* (sz). 13. *Benkővőgy-patak (vf)* — A Körösbe ömlik. 14. *Bika-rit* (l). 15. *Bikkes* (sz). 16. *Bikkes feneke* (l). 17. *Bikkes-patak* (vf). — (Győrffy i. m.). 18. *Biró János kúttya* (ák) — Nincs meg. 19. *Birta-rit* (sz). — A *Birta* család 1720-tól ismeretes a faluban (Győrffy i. m.). 20. *Bonta-fűzes* — (Győrffy 63). Előtagja csn. A *Bonta* nevűek 1704-től mutathatók ki. Ma *Bunta*-nak írják magukat. Vö. *Bunta-füzes*. 21. *Bónyic* (sz). 22. *Bónyic-forrás*. 23. *Bucsi* (sző) — Puszta személynévből keletkezett. Már 1770-ben 3 Bucsi nevű család élt a faluban (Győrffy i. m.) 24. *Budasó* (gy) — A *bujdosó* szóból alakult. L. *Bujdosó*. 25. *Budu mála* (terméketlen) — Második néveleme a birtokos raggal ellátott, 'déli, verőfényes oldal' jelentésű régi nyelvi *mál*. 26. *Budumála-patak* — A Körösbe torkollik. 27. *Bugyi-domb* (sz) — Az előtag a Gyulaiak mellékneve. 28. *Bujdosó dűlő* — (Győrffy 62). Azonos a *Budasó*-val. 29. *Buk János erdője* (e) — A Bunta Jánosé volt. 30. *Bunta-füzes* (l) — Azonos a *Bonta-füzes*-sel.

31. *Cigányok vize* — A *Tarkaicai patak* (l. ott) alsó szakaszának a neve. 32. *Cigány rit* — Ma a téesz épületei vannak rajta. 33. *Cigány ucca*. 34. *Cina-forrás* (f). — Hozama a Benkő-vőgy-patakba jut. 35. *Csemetés kert* (sz). 36. *Cserés láza* (bokros). 37. *Csigára : Csigára-ódal* (sz). 38. *Csigára-forrás* — Vizét a Benkő-vőgy-patak veszi fel. 39. *Csigára-ódal : Csigára*. 40. *Csigára út*. 41. *Csirbuj-forrás* — Vize gyógyhatású. 42. *Csirbuj-kert* (sz) — A *Csirbuj* a Benedek család mellékneve. 43. *Csirbuj Petrus bóttya* — Nincs meg. 44. *Csujok* (e, l). 45. *Csukás-tó*[1] (a Körös kiöblösödése). 46. *Csukás-tó*[2] (sz). 47. *Csuszkáló domb* (l) — Télen szánkázó hely. 48. *Deber: Deber-patak* — A *Rikas-patak* (l. ott) egy szakasza. 49. *Deber-patak : Deber*. 50. *Dilelő* (gy, k). 51. *Dinnyés kert* (gy). 52. *Diszpenzár* — Az orvosi rendelők épülete. 53. *Dosz* (l). 54. *Dődő Pista háza* (menedékhely a szőlőhegyen) — Tulajdonosa Mikló István. 55. *Dögiszkert* (dögtemető). 56. *Draganyesti lunka* — A Dragánfalva (Drăgăneşti) helység felé eső szűk völgyet hívják így. 57. *Ebédleső* (k, szó, gy). 58. *Egeres* (sz). 59. *Erzsók-patak* — A Körösbe ömlik. 60. *Eskütt-rit* (sz). 61. *Fakuc Peti-erdője* (e) — Szatmári Péteré volt. 62. *Falu gazdája* (l). 63. *Falu vige* (sz.) 64. *Farkas-kunyhó* (vadászkunyhó). 65. *Fejedelem-erdő* (e) — Valamikor az erdélyi fejedelemé volt. 66. *Fekete-föd* (sz). 67. *Fekete-Körözs : Körözs*. 68. *Felső-imaház*. — Evangélikusoké. 69. *Felső-malam* — Nincs meg. 70. *Felszeg* (tr). 71. *Fiatal* (e). — 1914-ben is így hívták. 27. *Furcsitura* (l) — A név a r. tájnyelvi *furcitură* '(széna)-fiók; üsztürű; petrence' szóból alakult. 73. *Füzes* (sz). 74. *Gábor Ferkó kunyhója* (menedékhely a szőlőben). 75. *Gábor Istók-kunyhó* (ua.) 76. 1914: *Gád-rét* — Előtagja csn; ez először 1597-ben *Guod*, majd 1600-ban *Gad* alakban tünik elő (Jakó 364). 77. *Garda* (sz). 78. *Garda-forrás* — Vizét a *Deber-patak* veszi fel. 79. *Garda-út* (sz). 80. *Garnical* (e). 81. *Gecó-palló* — A Cigányok vizén vezet át. Előtagja ragadványnév. 82. *Gecó ucca* (tr). 83. *Griner-föd* (sz). 84. *Györgyi-kert* (sz). 85. *Gyulai-domb* (k, gy) — Gyulai nevűek 1828-tól élnek a faluban (Győrffy i. m.). 86. *Gyulai-patak* (Győrffy, 38). 87. *Gyulai-rit* (sz). 88. *Guszi-föd* (sz) — A *Gyuszi* az Izsák család mellékneve. 89. *Gyümőcses* (sz). 90. *Hajdó-rét* (sz) — Ilyen nevűek nem élnek Tárkányban. 91. *Hajdú-rét* (Győrffy 62) — Azonos az előbbi hellyel. 92. *Hajnal ucca* (tr). 93. *Hankó-rit* (sz). 94. *Hargas hegy* (gy, k). 95. *Hargas-hegy kunyhó* (menedékhely a szőlőben). 96. *Ilimár lapisa* (e). 97. *Ilimár-tető* (e). 98. *Ilimár-tó* (vá). 99. *Illés Peti rikasa* — Az Illés csn a faluban 1597-től mutatható ki (Jankó 364). L. *Rikas*. 100. *Ille-szőllő-forrás* (f). — Az *Ille* nem tartozik Tárkány régi családnevei közé. 101. *Ille szőlője* (sz). 102. *Ille-szőllő-patak* — A szomszédos Várasfenes (Finiş) falu felé folyik, s ott a *Bandar-patak* veszi fel. 103. *Imaház uccája* — Itt van az evangélikusok imaháza. 104. *Irtás* (sz). 105. *Istók Laci rikasa* — L. Rikas. 106. *Izsák Erzsi rikasa* — *Izsák* nevűek 1828-tól élnek itt. L. *Rikas*. 107. *Jányiskola* — Egyházi tanintézet volt. 108. *Jónás-erdő* (e) — Már 1770-ben 3 *Jónás* nevű családja van a településnek. 109. *Jónás-rit* (sz). 110. *Józsi Peti rikasa* — L. *Rikas* 111. *Kacsma* (italozó hely). 112. *Kapáló* (sz, l, k) — Művelt része sok munkát igénylő terület. 113. *Káposztás kert* (sz). 114. *Kara Ferkó bóttya* — A *Kara* Lőrincz Ferencé volt. 115. *Karóka Ferkó bóttya* — Erdei Ferencé volt. 116. *Kavácsi* (sz, gy) — A név a *Kovács* csn — birtoklást kifejező *-i* képzős származéka. A *Kovács* név 1597-től mutatható ki Tárkányban (*Kouacz* : Jakó 364). 117. *Kecskés-patak* (e). 118. *Kenderes-kert* (tr). 119. *Kimul : Tyimul* (szó, sz). 120. *Kisdeber* (sz). 121. *Kis-hid-domb* (sz, gy). 122. *Kis-Peti-erdő* (e) — A *Kiss* csn 1597-től adatolható (Jakó uo.) 123. *Klemence* (sz). 124. *Kolektiv irada* (téesz-székház). 125. *Körözs : Fekete-Körözs*. 126. *Körtijes-patak* — A *Cigányok vizébe* ömlik. 127. *Körtijes-vőgy* (terméketlen). 128. *Középső-malam* — Nem működik. 129. *Kuccag* (sz, gy). 130. *Kudus-vőgy* (terméketlen). 131. *Kultúrház* (művelődési otthon). 132. *Lipód* (sz, gy, k) — Puszta személynévből keletkezett. 133. *Lőrincek úttya* (ösvény). 134. *Macsár* (sz). 135. *Macsár-forrás* — Vize a *Deber-patakba* jut. 136. *Macsári-forrás* (f) — Előtagja Szatmári mellékneve. — 137. *Macsár ucca* (tr). 138. *Magura* (l). 139. *Makacsi* (sz, gy) — A *Rikas* (l. ott) oldala. Területe *makacs*, nehezen művelhető. 140. *Málgödér* (gödör) — A falu szélén van, egy domb déli oldala alatt. 141. *Malamárak* — A működő *Alsó-malam* árka. 142. *Malam ucca* (tr). 143. *Maris Sári sarka* — Ott van ahol a *Hajnal ucca* a *Nagy uccába* torkollik. 144. *Márton bóttya* — Erdei Mihályé volt. 145. *Márton-rit* (sz). 146. *Mátyás-rit* (sz) — A *Mátyás* csn 1600-ban tűnik fel (*Mattias:* Jakó uo.). 147. *Matyi-domb* (sz, k). 148. *Meleg-ódal* (sz, gy, szó). 149. *Melice* (gy, k) — Puszta szn-ből alakult. A *Meliczei* csn utoljára a szomszédos Belényes (Beiuş) városban fordul elő 1600-ban. (Győrffy 55). 150. *Me-*

lice-irtás (Győrffy 62) — Azonos lehet az előbbivel. 151. *Messzer bóttya* — Nincs meg. 152. *Mező közepe (sz).* 153. *Mizesi lunka* (völgy) — A szomszédos *Mézes* (Mizieş) falu felé esik. 154. *Mózes-út* (ösvény). 155. *Nádas : Papnádas* (vizenyős). 156. *Nagy-deber* (sz), 157. *Nagy út* (sz). 158. *Nagy ucca* (tr). 159. *Néptanács* (tanácsház). 160. *Nyálló* (l). 161. *Nyálló út.* 162. *Nyégerfalvi ucca* — A Körös jobb oldalán fekvő, szomszédos *Kisnyégerfalva* (1968-tól hivatali névadással Grădinari) felé nyílik. 163. *Nyúldomb* (gy). 164. *Olá-rít* (sz) — 1597-ben már 3 *Oláh* nevű család élt a faluban (Jakó uo.). 165. 1914: *Olaszi : Olaszi utca* — Győrffy említi, mint a legrégebbi településrészt, s megjegyzi: az olaszok mint gyepűkészítők kerültek ide. Emléküket Biharban még több földrajzi név őrzi (Váradolaszi, Érolaszi stb.). 166. *Olaszi utca: Olaszi.* 167. *Óvada* (kisdedóvó). 168. *Öreg Istók kunyhója* (menedékház a szőlőben). 169. *Paizs* (k). 170. 1914: *Palasági rét : Palágysági rét* (Győrffy 62). 171. *Palasság-ódal* (gy, l). 172. *Palasság út* (sz). 173. *Papilak* (a ref. lelkész háza). 174. *Papnádas : Nádas.* 175. *Pap-rít* (sz). 176. *Parandi iskola* — A *Parandi* uccában van. 177. *Parandi ucca.* 178. *Parandi út* (sz). — Talaja homokos. 179. *Peres-rít* (sz). 180. *Picskony Péter háza* (lakóépület a szőlőben) — Az Antal Péteré. 181. *Pistuka-kút* — Zsupuny István ásta. 182. *Pitás-rít* (Győrffy) — Előtagja csn. Talán azonos az 1600. évi összeírásban Belényesben feltűnő *Piczás*-sal. 183. *Puszta-rikas* — L. *Rikas.* 184. *Puti Miska kunyhója* (a temetőőr háza) — A *Puti* ragadványnév, viselője Bódi Mihály. 185. *Rikas* (sz, k, gy) — Több részre oszló, nagyobb terület. Győrffy *Rikácsok* alakváltozatát is említi. Szerinte a helynév a szláv eredetű r. *ricaci* 'túrások, ásások' szóból keletkezett és erdőirtásra utal. 186. *Rikas cimentcsű* (kis híd). 187. *Rikas-patak* — A Fekete-Körösbe szakad. 188. *Román-patak* — A *Tarkaicai patak*-ba ömlik. 189. *Román-vőgy* (e, terméketlen). 180. *Sárga utak* (út) — A *sárga* a föld színére utal. 181. 1914: *Sipos-dűlő* — (Győrffy 62). A *Sipos* az 1600. évi összeíráskor új névként tűnik fel Tárkányban (Jakó i. m.) 192. *Sambakar* (sz) — A név a tájnyelvi *sambakar* 'som; Cornus L.' növénynévből keletkezett. 193. *Sós-patak* — Vizét a *Tarkaicai patak* veszi fel. 194. *Szabó út* (sz) — A *Szabó* csn Tárkányban 1597-ről adatolható (Jakó uo.). 195. *Szalakás* (l). 196. 1914: *Szalakos-patak* (Győrffy 38). 197. *Száraz-ág-patak* (időszakos vf). 198. *Szeglet* (sz). 199. *Szék ága* (l). 200. *Szék ága-patak* — A *Tarkaicai patak* mellékvize. 201. *Szövetkezet* — A fogyasztási szövetkezet székhelye. 202. *Szurduk-patak* — A *Tarkaicai patakba* ömlik. 203. *Szurduk-vőgy* (terméketlen). 204. *Tamás-erdő* (e) — *Tamás* előnevűek 1600-ból élnek a faluban (Győrffy i. m.). 205. *Tamás-rít* (sz). 206. *Tamás-vőgypatak* — A *Tarkaicai-patakba* torkollik. 207. *Tarkaicai patak* — *Tárkányka* — előbb *Kistárkány* (Tărcăiţa) — falu felől folyik és a Fekete-Körös veszi fel. 208. *Tatárfalvi híd* — *Tatárfalva* (Totoreni) felé van, a *Tarkaicai patak*-on. Más neve: *Trafikás-híd.* 209. *Temető* — Református. 210. *Temető-domb* (út). 211. *Temető ucca.* 212. *Templom* — Református. 213. *Trafikás-híd* — Előtagja ragadványnév. A névadás körülményei homályosak. L. *Tatárfalvi híd.* 214. *Tyimul : Kimul.* 215. *Tyúgdomb* (k). — A rókák ide hurcolják az elragadott szárnyasokat. 216. *Új hegy* (szŏ). 217. *Vajda* (sz, gy) — A név puszta személynévből keletkezett, ez 1597-ben *Vayda* alakban tűnik fel Tárkányban (Jakó 364). 218. *Vajda-vőgy* (terméketlen) 219. *Varátyik* (l) — A név a r. *Văratic* 'nyári legelő' átvétele. 220. *Vargák hegye* (gy, k) — Varga nevűek nem élnek a faluban. A régi névanyagban sem fordul elő a név. Adatközlőim szerint az itteniek régen az adószedőket, népsanyargatókat hívják *vargák*nak. 221. *Vargák úttya* (út). 222. *Vízmű* (víztározó). 223. *Zabos kert* (gy). 224. *Zsidó-föd* (sz). 225. *Zsugya szőllője* (sz) — Az előtag a volt tulajdonos neve. A *Zsugye* név a szomszédos Várasfenes faluból ismeretes.

Gy. SZABÓ GYULA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVII. évf.1983. 2. szám

SZEMLE

Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései

(Narratológiai tanulmányok). Studia Poetica 1. Szeged, 1980. 373 l.

A kötet az 1978-ban Szegeden tartott elbeszéléselméleti konferencia anyagát tartalmazza. Az elbeszélés elméleti kérdései két nagy műfajterületet érintenek, az epikait és a drámait.

A konferencián az előadásokat a következő témacsoportok szerint rendezték: az általános programadó beszámolók a szomszéd államokban folyó kutatásokról, továbbá a narratív szemantika elmélete, a strukturális és szerkezeti problémák és az elbeszélő szövegekben végrehajtott műveletek (pl. redukálás, téma-azonosítás).

A résztvevők több egymással összefüggő elemző és értelmező rendszerről szerezhettek tudomást. Sok új gondolatot tartalmaz a Voigt Vilmos *(Az elbeszélés korai és egyszerű formáinak tipológiája)*, Kanyó Zoltán *(Az igazságfogalom az irodalmi elbeszélésben és a „lehetséges világok" szemantikája)*, Szegedy Maszák Mihály *(Az elbeszélő szövegek rétegei)*, Bókay Antal *(A világképről)* előadása.

A konferencia egyik tanulságos előadása Szegedy Maszák Mihályé. Átfogó jellegű, önálló narratológiai koncepciót fogalmazott meg. Pozitívuma a befogadói szempont következetes érvényesítése. Egyik legfontosabb eredménye a műfajok új szempontú osztályozása. Ez azonban egyben koncepciójának legvitatottabb pontja. Dolgozatában azt a tételt állította fel, hogy a regény végső soron öt alapvető műfajra bontható. A vita lényegileg akörül forgott, hogy mennyiben megalapozottak az ideáltípusok. Vajda György Mihály szerint az ideáltípusok viszonya a történetiséghez nem tekinthető teljesen megoldottnak. Németh G. Béla az elmélet mélyebb történetfilozófiai megalapozását igényelte. Szabolcsi Miklós a műfajelméleti kiindulópont tisztázottságában kételkedett. Feltételezése szerint egyes narratív műfajtípusok, pl. a „vallomásos regény" voltaképp egy másik műnem, a líra alapproblémáit transzponálja narratív közegre. Józsa Péter az „ideáltipikus" megközelítés jogosultságát vitatta, és az empirikus anyagból kiinduló induktív modellálás mellett szállt síkra. Bókay Antal viszont épp ellenkezőleg, szigorúan deduktív módszer mellett kötelezte el magát. Szegedy Maszák rendszerének hibája szerinte az, hogy következetlen. Voigt Vilmos azt kifogásolta, hogy a műfajelmélet nem épül világosan megfogalmazott narratív elméletre, s így nem lehet tudni végső soron, mi az osztályozás alapja, minek az ideáltípusa a kérdéses öt műfaj. Kanyó Zoltán sajátos elvi és módszertani ellentmondást vélt felfedezni az elméletnek a beszédaktusokra és a társadalmi konvencióra épülő részei, valamint a sajátosan strukturalista — ideáltipikus megközelítésmódja között. Ez utóbbi az empirikus kutatás és az ellenőrzés lehetőségeit is nagy mértékben korlátozza, és kétséget kelt az elméleti megállapítások érvényével kapcsolatban.

Szegedy Maszák e szerteágazó véleményekkel szemben lényegileg az elméletíró elvi szabadságának fontosságát hangsúlyozta, vagyis azt, hogy meg kell hagyni egy hipotézis kibontásának lehetőségét. Szegedy Maszák Mihályt elsősorban az foglalkoztatta, milyen konvenció lehet az, amelynek alapján egy-egy irodalmi mű igazságértékét eldönthetjük, és milyen viszonyban van egymással a mű és az olvasó konvenciórendszere. Ugyancsak ő vetette fel azt a kérdést, hogyan illeszkedik a tükrözés és a kreativitás fogalma a Kanyó Zoltán által használt fogalomrendszerbe. Kanyó leszögezte: nem a műben manifesztálódó konvencióról van szó, ő ugyanis a konvenció fogalmát a Lewis-féle értelemben használta (361). Így tehát ő ezen azt érti, „hogy bármiféle nyelvhasználatot társadalmi konvenció szabályoz.

A konvenciók átmehetnek egyik közösségből a másikba, s ekkor újraértelmezési folyamat zajlik le. A kérdéses, adott konvenciórendszert azonban mindig figyelembe kell venni az irodalmi művek magyarázatában. A tükrözés és a kreativitás fogalmának bevezetése az általa használt fogalomrendszerben a kutatások irányát kívánta jelezni, s így használatuk hipotetikus jellegű" (360). A „tükrözés" kifejezéssel arra célzott, „hogy az irodalmi mű és a valóság viszonya az irodalomtudomány egyik igen régi alapproblémája, amellyel feltétlenül foglalkozni kell" (361). Kanyó szerint „a lehetséges világok alapja a jelen (való világ ontológiája: ugyanis a nyelv modellál, ellentétben Lotman felfogásával, aki szerint az irodalom modellál) így minden olyan világ, amely nyelvi segítséggel, azaz individuumok és tulajdonságaik kijelölésével jön létre, kapcsolódik a való világ ontológiájához, lényegi tulajdonságaiban megfelel neki. Az irodalmi mű tehát, mint modell tükrözi a való világ relációit. A lehetséges világok fogalma bizonyos értelemben kreativitást feltételez azáltal, hogy egy lehetőséget vázol fel, individuumok bizonyos tulajdonságait jelöli ki, s ezáltal olyan világot hoz létre, amely eltér a miénktől, azaz új. Az, hogy az alkotónak milyen fokú kreativitásra van szüksége, a lehetséges világok belső struktúrájának bonyolultságától függ" (361—362). Razsa szerint „a mű szerzője eldöntheti, mit tekint törvényszerűségnek, de ez nem jelent szubjektivitást, hanem csak az ábrázolás módja megválasztásának szabadságát. Így az irodalmi lehetséges világok is a valóságban gyökereznek, anélkül, hogy közvetlen megfelelésben lennének vele" (362).

A harmadik vitatott kérdéscsoport a „lehetséges világok" fogalmának értelmezése, valamint a verifikálhatóság problémája körül összpontosult.

Több hozzászóló a „lehetséges világok" fogalmát elsősorban ontológiai alapon próbálta értelmezni. Az igazság verifikációs elmélete a társadalomtudományokban, így tehát az irodalmi művek magyarázatában sem használható. Kanyó Zoltán ezzel szemben hangsúlyozta, hogy az irodalom nem „állít", így e területen a logikai igazságfogalom nem jöhet számításba. Ettől függetlenül viszont az olvasó rendelkezik olyan intuícióval, amelynek segítségével — konvenció alapján — eldöntheti, hogy egy adott műben egy-egy állítás igaz, hamis vagy értelmetlen. Így tehát, ha az igazságfogalommal nem foglalkozunk, bizonyos szemantikai és pragmatikai problémák egyszerűen megoldatlanok maradnak. A megoldásban jó segédeszközt jelenthet a „lehetséges világok" fogalmának felhasználása.

A szomszéd országokban folyó kutatásokról számoltak be felszólalásaikban Szabó Zoltán (Románia), Bányai János (Jugoszlávia) és Bojtár Endre (Lengyelország).

A konferencia záró vitája a narratológia elméleti problémáihoz tért vissza. Voigt Vilmos nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy az alapvető narratológiai fogalmak sem a hazai, sem pedig a nemzetközi szakirodalomban nincsenek megnyugtató módon tisztázva. Teljesen nyitott kérdés, hogyan lehet az itt érintett összefüggéseket a műfajelmélet vonatkozásában továbbfejleszteni.

Ennek az ismertetésnek korlátozott terjedelme megakadályozza a Studiában közölt teljes anyag számbavételét. A konferencián elhangzott előadások érdekessége, értéke, új szempontjai mégis arra késztetnek, hogy egyes előadók munkáinak legalább a címét — tájékoztatásképpen — feltüntessem. Így nagyon tanulságos, amit Voigt Vilmos *Az irodalmi elbeszélés folklórelméleti kérdései*ben tárgyal. Hasznosan forgatható Masát András *Dráma és konvenció* című előadása. Az orosz irodalomban járatosak érdeklődéssel olvassák Fejér Ádám *Etika és regény* című előadását.

A vitát Szabolcsi Miklós összegezése zárja le: a feladat az élő kultúra felé való közeledés, ugyanakkor a fegyvermegújítás, a logika, a nyelvészet, a matematika, a modális logika, pszichológia, szociológia fogalomkészletét alkalmazó fogalmi apparátus területünkre való alkalmazása, s ha kell, átvitele is. Természetesen elvi kérdés, hogy mit hoz a régi és új kategóriák ötvözete. Egyéni álláspontja: egy irodalmi mű igazságértékének megállapítása nem a módszertől függ. Minden módszer kipróbálása, alkalmazása fontos, az ötvözéskor azonban óvatosaknak kell lennünk.

LUIZA SECHE—MIRCEA SECHE, **Dicţionarul de sinonime al limbii române**

Editura Academiei Republicii Socialiste România.
[Bucureşti], 1982, 1113 lap

A román szótárirodalom egyre erőteljesebb kibontakozásának szép bizonyítéka a viszonylag rövid idő alatt megjelent két szinonimaszótár. Ez azért is örvendetes, mert ma már közismert, hogy a (jó) szinonimaszótár a nyelvi műveltség ápolásának éppoly nélkülözhetetlen eszköze, mint az értelmező szótár.

Az 1972-ben kiadott *Dicţionarul de sinonime* (rövidítve: DS.) megszerkesztésére egy tizenöt tagú munkaközösség vállalkozott. A régóta várt és hézagpótló szinonimaszótárt azonban nem fogadták egyhangú elismeréssel. A román szakfolyóiratokban megjelent ismertetések (l. SCL. XXIV, 89—94; — LR. XXII, 283—7) az úttörő jellegű szótár szükséges meg hasznos voltát hangsúlyozták, de ugyanakkor feltárták fogyatékosságait is. Az egyik bíráló végső következtetése az, hogy egy teljes, korszerű és tudományos fogantatású szinonimaszótár elkészítése továbbra is a román lexikográfia feladatai közé tartozik (vö. LR. XXII, 287).

Ez a kíméletlenül őszinte, de korántsem igaztalan megállapítás számomra főleg azért jelentős, mert attól a Luiza Sechétől származik, aki az ismertetésem tárgyául választott új szinonimaszótár, az 1982-ben megjelent *Dicţionarul de sinonime al limbii române* (a továbbiakban rövidítve. DSR.) egyik szerzője. Éppen ezért úgy vélem, helyesen cselekszem, ha a DSR. ismertetésekor azt is megvizsgálom, hogy a két szerző munkája során mennyiben tett eleget a fenti hármas követelménynek, azaz elkészült-e végre a teljes, korszerű és tudományos szinonimaszótár.

Azt hiszem, nem fölösleges hangsúlyoznom, hogy a szinonimaszótár szerkesztése a legnehezebb szótárszerkesztői feladat, hiszen olyan szótártípusba tartozik, melynek az alapegységei nem a szavak általában, hanem a szókincs sajátos viszonyban levő elemeinek egy csoportját alkotó szavak, a szinonimák. A lexikográfusnak ezeket kell kiválogatnia, és szilárd szerkesztői elvek alapján szócikkbe foglalva szótároznia. „A szinonimaszótár írójának — amint Károly Sándor megállapítja — mindenekelőtt el kell döntenie, hogy mit ért a szótár alapegységének, a szinonimának a fogalmán, azaz pontosabban, mivel a szinonima viszonyfogalom, miben látja ennek a viszonynak a lényegét. A szinonimaszótár készítése közben tehát alapvető feladat ennek a viszonynak az általános meghatározása, és minden egyes szinonimasor esetében a sor tagjai közti konkrét viszonynak a mérlegelése" (l. *A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás:* MNy. LXXVI, 145). Ezek a kérdések az előszó (*Prefaţa autorilor* VII—IX) tanúsága szerint a DSR. szerkesztőit is foglalkoztatták. A rövid és kissé elnagyolt bevezető azonban nem ad kielégítő felvilágosítást a rokonértelműség problémakörében. Hiányérzetünk még csak fokozódik, ha arra gondolunk, hogy a szinonima kérdéskörének gazdag szakirodalma van, mely a szinonima fogalmának a nyelvtudomány története folymán végbement változásait tükrözi. A szerzők ezzel kapcsolatban csak a véleményekben tükröződő eltéréseket említik, de azt már nem, hogy a modern jelentéstani munkákban a szinonima kérdésköre ma már lényegében tisztázott. Annyira legalábbis igen, hogy annak alapján — bátor válogatással — megbízható elméleti alapot lehessen kialakítani bármilyen szinonimaszótár számára. Pedig az idevágó elméleti kérdések tisztázásának szükségességét Florica Dimitrescu már az előző szinonimaszótár, a DS. ismertetésekor hangsúlyozta (vö. SCL. XXIV, 90). Nem is beszélve arról, hogy ez a jelentős és arányaiban is hatalmas szótári vállalkozás olyan bevezetőt érdemelt volna, amely világosan feltárja a szótár elméleti alapvetését, tehát jobban tükrözi a szerzők felkészültségét, valamint több évtizedes szótárszerkesztői gyakorlatát.

Amint az elmondottakból kitűnik, az előszó csak azt a szinonimia felfogást ismerteti, amelyet a szerzők a munkájukban alkalmaznak. E szerint a szinonimiát a közös jelentésmag jellemzi. „Annak, hogy két szót, két jelentést vagy jelentésárnyalatot kölcsönösen szinonimának lehessen minősíteni egyetlen meghatározó feltétele a közös jelentéstartalom. Következésképpen szinonima minden olyan szópár vagy szósor, mely egy adott szövegben felcserélve nem csorbítja annak lényegi tartalmát" — vallják a szerzők. E meghatározásban a felcserélhetőség szerepel ugyan a szinonim viszony kritériumaként, a szerzők mégsem csatlakoznak azokhoz, akik ezt minden lehetséges szövegkörnyezetre kiterjesztik. „Szótárunk — írja a szerző-

pár — a szinonim viszony elismerésében a felcserélhetőség minimális feltételének meglétéből indul ki; ebből adódik az összegyűjtött anyag gazdagsága."

A rokonértelműségnek ez a tág, csaknem parttalan értelmezése távol esik a modern szinonimaszemlélettől, amely — amint Károly Sándor írja — „élesen elválasztja a szó kognitív és emotív, denotatív és konnotatív jelentését, az előbbiben teljes egyezést kíván, az utóbbiban megengedi a különbözést" (i. m. 146). A szerzők felfogása — véleményem szerint — kétélű: látszatra kizárja ugyan a tévedés veszélyét, de valójában önmagában hordozza azt. Bizonyság erre az, hogy szótárunk — bár rendkívül gazdag — még a lehetőség határain belül sem mondható teljesnek, és ugyanakkor elég sok szót tévesen sorol a szinonimák közé. Tény, hogy a szerzőpár — a román szótárirodalom nagy kárára — saját kényelmes felfogásának csapdájába esett. „A rokonértelműség lazább felfogása — ismét Károlyt idézem — elsősorban nem azért hasznavehetetlen, mert tágabban értelmezi a szinonimiát, hanem azért, mert ez az értelmezés, amikor árnyalatnyi különbségekről, hasonlóságokról, közös jelentésmagról stb. beszél, nem mondja meg pontosan, mit ért árnyalaton, hasonlóságon, közös jelentésmagon. Ezért válik szinonimafogalma elmosódottá, bizonytalanná" (i. m. 147). Az ilyen alapokra épülő szinonimaszótár pedig nemcsak az alkalmazott nyelvészetben (pl. az oktatásban, a fordításban, a szóbeli és írásbeli fogalmazásban) nem használható kellő hatékonysággal, hanem a nyelvtudományi alapkutatásokban (pl. szókincstan, stilisztika) sem.

Az itt elmondottak — sajnálattal kell megállapítanom — a DSR.-re is vonatkoznak. Ezt bizonyítja például a România literară 1983. május 26-i számában megjelent ismertetés (M. Nițescu, *Pe marginea unui dicționar)*, valamint annak továbbgyűrűzése (l. a hetilap 24. és 27. számát). Az irodalmi lapban olvasható bíráló észrevételek, bár nem a szakszerűség jegyében születtek, mégis figyelemreméltóak. Nițescu a DSR.-ből kimaradt néhány szinonima, valamint a szerzőpártól tévesen szinonimának minősített szavak felsorolásakor bizonyára nem egy lehetséges hiánylista meg téves szinonimajegyzék összeállításának fontosságára gondolt — bár egy újabb szinonimaszótár készítéseinek távlatából ez sem lényegtelen —, hanem a kellő óvatosságot akarta tudatosítani a szótár (nyelvileg kevésbé képzett) használóiban. Hogy ez mennyire szükséges, azt nemcsak Nițescu bíráló megjegyzése, hanem az *accepta* (8 jelentésű ige 47 szinonimával; főleg az első jelentés 17 rokon értelmű szava), *acord* (8 jelentésű főnév 65 szinonimával; az első jelentés 21, a hatodik pedig 20 rokon értelmű szóval), *ademeni* (és szócsaládja), *admite, adînc, admonestare, aspru* stb. szócikke is bizonyítja.

A DSR. tehát kiváló nyelvi érzékenységet és fokozott figyelmet kíván a használójától. Ez pedig nagyon megnehezíti a gyors tájékozódást, információszerzést. Szerencsére ilyen jellegű gondjainkat megkönnyíti a tájékoztató a szótár használatához *(Îndrumări pentru folosirea dicționarului* XI—XIII) azáltal, hogy ismerteti a DSR. tartalmát, a szócikkek jellegét, szerkezeti felépítését stb. A szinonimaszótár — a csaknem 300.000 adatot tartalmazó cédulakatalógus alapján — több mint 35.000 címszót dolgoz fel önálló és utaló szócikkek formájában. A szótár törzsanyagát az önálló szócikkek alkotják. Ezeknek a címszava verzálisan szedett köznyelvi szó, mely után a szófaji megjelölés, továbbá a szinonimák ábécérendben való felsorolása következik. Kérdés, hogy a címszóhoz tartozó szinonimák, illetőleg a szerkesztők nyelvérzéke alapján rokon értelműnek minősített szavak mennyiben tükrözik az ún. általános nyelvérzéket. (Ez lényegében Nițescu példáira is vonatkozik.) Itt megtalálható (az alábbi sorrendben) a rokon értelmű szavak teljes állománya: köznyelvi, ritka, népnyelvi, tájnyelvi, elavult, stiláris értékű (bizalmas, gúnyos, becsmérlő, átvitt), argotikus stb. szók. (A szócikkek szükség esetén rövid példamondatokat is tartalmaznak.)

Az utaló szócikkek címszavaiként — kövér kisbetűkkel szedve — a szótár nem köznyelvi elemei szerepelnek. Bár utalás mindig csak a köznyelvi szókra történik (pl. **abaldă** s. v. DEPOZIT, MAGAZIE.), terjedelmük néha mégis az önálló szócikkekével vetekszik (pl. *abominabil, aprinde, aprins, așeza, așezămînt).* Az utalásoknak ez a rendszere éppúgy ismétléseket eredményez, mint az önálló szócikkek szerkesztése „a szavak zárt körforgásának elve" („principiu al circuitului lexical închis") alapján. Ezen elvnek megfelelően ugyanis egy szó vagy egy jelentés szinonimasorát mindegyik rokon értelmű szó saját szócikkébe is be kell sorolni. (Ki-

vételt — amint az előbbiekben láttuk — csak az utolsó szócikkek nem köznyelvi elemei képeznek.) S így a szótár terjedelme aránytalanul megnövekszik.

Összegezve az elmondottakat megállapíthatom, hogy a DSR. fogyatékosságai ellenére is hasznos és használható szinonimaszótár. A szerzők egyik nagy érdemének pedig azt tartom, hogy jó évtizeden át kitartó szorgalommal csodálatosan gazdag anyagot sikerült összegyűjteniük a különféle szótárakból. És elismerést érdemel az is, hogy — a román szótárirodalomban elsőként — jelentésekre lebontva mutatják be a szavak rokonértelműségét. Éppen ezért, az előszó befejező soraival egyetértve, úgy gondolom, hogy a DSR. jó kiindulási alap lehet hasonló szótári vállalkozások megvalósításához. Mert véleményem szerint Luiza Sechének a DS. ismertetésekor tett megállapítása továbbra is érvényes.

SZÁSZ LŐRINC

B. GERGELY PIROSKA, **A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata**

Akadémiai Kiadó. Bp., 1981. Nyelvtudományi Értekezések 108. sz.

Bár a személynévkutatás napjainkban rohamosan zárkózik fel a nyelvtudomány többi területén elért eredményekhez, különösen az élő személynevek vizsgálatával kapcsolatosan bőven van még kutatói feladat, adatgyűjtéstől általános, elvi jelentőségű kérdések tisztázásáig.

B. Gergely Piroska egyike a korszerű magyar személynévvizsgálat módszertani megújítóinak. Kalotaszeg élő ragadványneveivel foglalkozó monográfiájában elsőként dolgozta fel egy tájegység valamennyi településének teljes élő ragadványnév-anyagát, rendszerben vizsgálva ezeket a neveket, elvileg következetes módszertani alapot teremtve a további kutatásokhoz, megvalósítva a ragadványnév-kutatásban azt, amelyet a kereszt- és becenévvizsgálatok terén Ördög Ferenc *(Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1973.) illetve Hajdú Mihály *(Magyar becézőnevek [1770—1970].* Akadémiai Kiadó. Bp., 1974) elért. Új könyve, *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. Nyelvtudományi Értekezések. 108. sz.) az élő családnevek kutatásához teremt kiindulópontot és összehasonlítási alapot a tovább vizsgálódásokhoz, bár a szerző szerényen csak kísérletnek nevezi munkáját, amelyben a rendszerszerűség és a funkcionalitás vizsgálata mellett az írásbeli és szóbeli névhasználat, valamint a családnevek nyelvi alakatának leíró elemzése tekinthetők az elemzés csomópontjainak.

Az élő családnevek vizsgálatának a magyar névtanban túl sok előzménye nincs. Ha a történeti személynévtan eredményei jelentősnek mondhatók, a szinkrón személyvizsgálatban adatközléseken, egy-egy település családneveinek korántsem mindig következetes szempontok szerinti elemzésein és egy mindmáig kiadatlan jelentéstani-szófaji alapú családnévrendszerezésen kívül (Kniezsa István, *A magyar és szlovák családnevek rendszere.* Kónyomatos formában. Bp., 1965.) vajmi kevés előmunkálatra támaszkodhatott a szerző. Tanulmánya 1974-ben megvédett doktori értekezésének egy fejezete, évtizedes kutató- és feldolgozó munka eredménye, nem egy kész rendszer átvétele, finomítása, hanem alkotó meghaladása az eddigi részeredményeknek.

Külön ki kell emelnünk a munka méreteit. 34 település 18.670 élő személy család-, kereszt-, bece- és ragadványnevét gyűjtötte össze a szerző, mintegy 75—80.000 adat birtokában fogott hozzá a tájegység névanyagának feldolgozásához és hogyha a hazai nyelvészeti kutatómunkánkra általában az egyéni feladatvállalás jellemző, akkor a kalotaszegi személynevek számbavétele, elemzése, közzététele beilleszkedik a honi magyar nyelvészeti kutatások sorába, jelentős eredmény, nagy nyeresége személynévtani kutatásainknak.

A tanulmánykötet elvi kérdéseit röviden összefoglaló Bevezetés után az első nagy fejezet Kalotaszeg családnévi-állományát mutatja be. A szerző külön elemzi a négy altájegység családneveit majd tájegységi szintű következtetéseket von le a fejezet végén. Az 571 családnév közül 426 családok, 145 családtöredékek neve, legszámosabb a Nádasmente, majd a Felszeg és az Alszeg névállománya következik,

legkevesebb név a Kapusmentén van. A családnévállomány 70—80 százaléka állandóbb jellegű minden tájegységen, 10—20 százalék átmenetileg ott élő név. Az állomány meglehetősen egyhangú, a nevek átlaggyakorisága tájegységi szinten 32,74 a személyek, illetve 10,99 a családok viszonylatában.

B. Gergely Piroska elkülöníti a családnévanyag belső felépítése szempontjából megkülönböztethető két szerkezeti típushoz tartozó neveket, meghatározza a törzsökösnek tekinthető és a névállományba újonnan bekerült, illetve az abból kiszoruló neveket, s meghatározza a megterheltség és elterjedtség szempontjából egyaránt legjellemzőbb kalotaszegi családneveket. Ugyanilyen szerkezet szerint épül fel a névhasználattal foglalkozó fejezet. A terjedelmes, elméleti értékű megállapításokat is tartalmazó elemzés a családnévhasználat módját tárja fel. Kimutatja, hogy a családnév népi névrendszerbeli használatának nem csupán a névállomány szerkezetében gyökerező okai vannak, de ebben társadalmi körülmények is közrejátszanak, majd részletesen elemzi azokat a névkapcsolatokat, névhasználati típusokat, amelyekben Kalotaszegen a családnév járatos. Vizsgálatai szerint Kalotaszegen a CsB/K típusú névkapcsolat a leggyakoribb, második helyen pedig a CsRB/K, illetve a RCsB/K szerkezetű megnevezési forma áll a népi névrendszerben. Külön foglalkozik az asszonynevekkel, megállapítja, hogy Kalotaszegen az asszonyokat férjhezmenetelük után is lánynevükön emlegetik, kivétel számba megy a férj nevéből *-né* képzővel alkotott népi név.

A családnevek jelentéstani rendszerét vizsgálva, Kniezsa István nyomán elindulva, olyan szófaji—jelentéstani osztályozási rendszert alkot, amelynek főosztályait a személynévi alapú családnevek, hely- és településnévi alapszavú, illetve köznévi alapszavú családnevek képezik, a főosztályokon belül pedig a névanyag diktálta alcsoportok. A vizsgált állományban tájegységi szinten köznévi alapszavú név valamivel több van, mint személynévi alapszavú, a hely- és településnévi alapszavú nevek száma pedig a másik két típus alatt marad Kalotaszeg helységeiben.

A szerző a családnevek nyelvi alkatát hangtani, alaktani és szófaji szempontból elemzi. Az értékes tényanyag mellett érdemes felfigyelni arra, amit a családnevek alaktani elemzésével kapcsolatban ír, hogy „*eredménnyel kecsegtethet mindenekelőtt az alaktani típusok nyelvföldrajzi elterjedtségének felkutatása*".

Külön méltatást érdemel a munka Összefoglalójának utolsó része, amelyben B. Gergely Piroska néhány, a vizsgált anyag konkrét elemzésén túlmutató, általánosabb összefüggést villant fel, elsősorban családnév és ragadványnév viszonyát elemezve, Kimutatja, hogy a névtani közhelynek számító Cs → R viszony mellett van bizonyos fokú öntörvényűsége is a ragadványnév-használatnak, jónéhány kalotaszegi ragadványnév használata független a családnév megterheltségétől, és a normatív értékű írott névhasználati forma helyenkénti terjedése a népi névhasználatban nem névrendszerbeli, hanem társadalmi változásoknak köszönhető. Figyelemre méltó és továbbgondolkodásra ösztönző az az észrevétele is, amely a ragadványnév és a családnév rendszerbeli kapcsolatainak zártságára vonatkozik, hogy Kalotaszegen a családnév helyét átvevő nagycsaládi ragadványnevek lecsökkent funkcióértékének pótlására ismét a családnevet használják fel, a korábban egymást felváltó két névfajta összekapcsolása válik az azonosítás eszközévé. Részünkről ehhez még annyit tennénk hozzá, hogy az udvarhelyszéki Havasalja névanyagának tanulmányozásakor tőlünk vizsgált négy-öt elemű névkapcsolatok elemzése során tapasztaltuk, hogy az ilyen típusú megnevezés már a szinkrón névvizsgálat legújabb rétegében legtöbb kételemű, a normatív névhasználathoz hasonló névvé egyszerűsödik teljesen bezárván a B. Gergely Piroskától említett névrendszerbeli kört.

A munkát a kalotaszegi családnevek jelentéstani és nyelvi eredet szerinti csoportjainak településenkénti, abszolút számokban és százalékokban egyaránt megadott táblázata, illetve a családnevek megterheltségéről és elterjedtségéről tájékoztató adattára egészíti ki.

B. Gergely Piroska második névtani munkája jelentős állomása a magyar szinkrón személynévkutatásnak. A szerző vállalja a családnevek szinkrón vizsgálatát történeti kutatások és etimologizálás nélkül, bebizonyítván, hogy lehetséges

és szükséges az ilyen jellegű kutatás, mi több, érdemes is ezt elvégezni, mert nemcsak a névtan, de a rokontudományok és a határtudományok művelői is hasznosíthatják az eredményeket. A Magyar Személynevek Tára elkészítéséhez nélkülözhetetlen alapmunka ez a könyv, megjelenésével egységes feldolgozási szempontok állnak a kutatók rendelkezésére mind a négy névkategória számára, elkezdődhet a tájegységi méretű vagy annál is nagyobb szintézis elkészítése, amelynek mint ez a kötet is bizonyítja, elérkezőben van az ideje.

KOVÁCSNÉ JÓZSEF MAGDA

KISS JENŐ, **A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana**

Akadémiai Kiadó, Bp. 1982. 212 l.

1. A jelentős eredményeket elért magyar nyelvjáráskutatásban az utóbbi évtizedekben bizonyos egyoldalúság észlelhető. A nagy horderejű közösségi munkák elsősorban szókészleti, illetőleg átfogó hang- és részben alaktani jelenségek vizsgálatára irányultak, az egyéni kezdeményezések meg főként jelenség-monográfiák írásához vezettek. Módszertani tekintetben is történt előrelépés, különösen a nyelvtérkép-munkálatok meg a hangtani monográfiák terén, de átfogó, egy helység nyelvjárási sajátosságait rész- vagy teljes monográfiában feldolgozó kísérletre nem került sor. Az elvi-módszertani kérdések részben tisztázódtak, de gyakorlati alkalmazásukra a legutóbbi évekig nem gondoltak. Már csak emiatt is jelentős Kiss Jenő most ismertetendő részmonográfiája, amely mind elvi-módszertani szempontból, mind a gyakorlati megoldás tekintetében mintaszerű alkotás.

A monográfia öt fejezetre oszlik: I. Általános rész a Bevezetővel; II. Hangtan; III. Morfonológia; IV. Morfológia; V. Nyelvszociológiai leírás. Ezeket követi az Adattár és az irodalom.

A Bevezetésben az eddig megjelent közlésekre hivatkozva sürgeti az alak- és mondattani monográfiák írását. Olyanokét, amelyeknek anyagát és eredményeit a nyelvjáráskutatókon kívül más nyelvtudományi ágak művelői is hasznosíthatják, és jelzi, hogy új utakat, módokat keres a feldolgozásra. Egyben abban jelöli meg munkája célját „hogy a nyelvjárási monográfia műfaját az eddigieknél lényegesen strukturálisabb és formálisabb irányba" vigye (12).

A mű tárgya a mihályi élőnyelv, a beszélt nyelv. A leírás pedig funkcionális-strukturális szempontok szerint készült. Úgy járt el, hogy „Az egyes nyelvi elemeknek és jelenségeknek a nyelvjárásban betöltött helyét, funkcióját a megfelelő jelentésbeli oppozíciók alapján" állapította meg, miközben következetesen érvényesítette a kommunikáció szempontjait. Ezért „a produktivitást, a gyakoriságot és a szinonimikát általános vizsgálati szempontoknak" tekintette (13).

Anyagában az idősebb nemzedék nyelvhasználatát rögzíti, azt, amely nyelvjárásváltozatként „a" tipikusan saját nyelvjárás a beszélők számára: az ún. norma. S minthogy a szerzőnek a mihályi nyelvjárás anyanyelvjárása, a jelenségek pontos leírásában, a szituatíve kötött nyelvjárásváltozatokat, a szociális értékű jelenségeket pontosan el tudta különíteni egymástól, és különbséget tudott tenni a norma szerint helyes, illetőleg helytelen jelenségek között.

Munkája olyan szinkrón leírás, amely szem előtt tartja a szinkrónián állandóan érvényesülő belső mozgást. Így sikerül a nyelvszociológiai szempontok segítségével leírnia a nyelvjárás dinamizmusát és a köznyelvhez való viszonyát. Ennek a szempontnak az érvényesítése pedig a produktivitás és a gyakoriság vizsgálata révén lehetséges, illetőleg célravezető. De ehhez szociálisan általános érvényű, szinkrón és homogén korpusszal kell rendelkeznie.

A leírás lehet teljes, azaz a nyelvjárás egészét tárgyaló és részmonográfia. A kettőnek a szempontjai azonban különböznek egymástól. A szerző természetesen ez utóbbi típus követelményeit tartotta szem előtt. Ezért munkája tartalmazza a perifériikus, kis hatókörű, szórványos jelenségeket; tekintetbe vesz a jelenségek tárgyalásában minden tényezőt, és kimeríti a korpusz által kínált összes vizsgálati

lehetőségeket, hogy részletező, kimerítő leírást adhasson. Ezzel egyidőben részletesen megtárgyal minden elvi problémát is a monográfiában felvetődő kérdésekkel kapcsolatban. Ilyenek például a fonémagyakoriság leírásának kérdései. E tekintetben a hasonlító módszert alkalmazza: a köznyelvi fonémákkal veti egybe a nyelvjárásbelieket, és a köznyelvi fonémák gyakoriságát zéró foknak minősítve állapítja meg a nyelvjárási fonémák megterheltségét, gyakoriságát. Ezzel az eljárással kapcsolatban felvethető, hogy valamely helység fonémáinak a tárgyalásakor nem volna-e célravezetőbb a nyelvjárási fonémákból kiindulni összehasonlításkor, hiszen a nyelvjárás fonémarendszerét mutatjuk be, és azért vetjük őket egybe a köznyelviekkel, hogy pontosan meghatározhassuk őket. Persze több nyelvjárás fonémarendszerének összehasonlító tárgyalásakor helyesebb a köznyelviekből való kiindulás.

Szó esik az elvi-módszertani kérdések között az anyaggyűjtésről, az anyag közléséről, a nyelvjárásleírás-típusokról és a vitatott problémákról is. Ezek közül az anyagközlésről — helyszűke miatt — röviden csak annyit, hogy a fonémák és a morfémák nem írhatók le szabályokban, tehát közölni kell őket, viszont funkcionálásuk szabályainak a leírásában már szimbólumokkal, formulákkal és főleg statisztikákkal tehetjük áttekinthetővé és strukturálissá a leírást. És itt nyomban jegyezzük meg, hogy ezzel az eljárással rendkívül tömören, gazdaságosan írhatók le a jelenségek, és tehetők áttekinthetővé a nyelvi részrendszerek, de ugyanakkor nem egyszer megnehezítik az olvasó dolgát túlzott tömörségükkel és azzal, hogy — mivel egy jelenségről csak egy helyen beszél — a jelenségekkel kapcsolatos információkat gyakran más-más fejezetben találjuk meg. A szűkszavúság kárára van a műnek olyan értelemben is, hogy nem magyarázza (mindig kellő részletességgel) a számok, táblázatok, statisztikák eredményeit.

Az anyag bemutatásában számos olyan, eddig nem alkalmazott eljárással találkozunk, amelyeknek révén bensőségesebben ismerhetjük meg a nyelvjárást, és amelyeket még az irodalmi nyelvi rendszert összefoglaló nyelvtanok sem tartalmaznak. Így például megismerjük a beszédhangok lexikális és szövegbeli gyakoriságát; megtudjuk, hogy mely fonémák nem vesznek részt bizonyos morfématípusok alkotásában különböző helyzetekben. Különösen a képzők tárgyalásában szembetűnőek, az eddig nem alkalmazott vizsgálódási szempontok. Alkalmazásuk becsületére válnék leíró nyelvtanaink szerkesztőinek is. Mindenekelőtt a képzők stílusértékének vizsgálatát említjük meg. Megtudjuk, hogy a képzőknek „több mint kétharmada stiláris szempontból semleges" (130), és — ami egyébként természetes —, hogy elsősorban a szófajváltó képzőknek nincs vagy csak kivételesen van stílusértéke. „Az igeképzők közül számottevő stílusértéke csak a gyakorító képzőnek van" (131). Azt is megtudjuk, hogy a képzők zömmel amelioratív szerepűek (75 képző), pejoratív mindössze 17. Igen tanulságos a képzők korrelációjáról, tövel való társulásukról és aktivitásáról szóló alfejezet is, akárcsak a szinonimitásról írt alfejezet.

A többi toldalék tárgyalása és a tőtípusok bemutatása is részletező, áttekinthető. Talán annyit jegyezhetünk meg, hogy a viszonyragok tárgyalásában több szempontot lehetett volna figyelembe venni anélkül, hogy mondattani jellegű kérdések tárgyalásába kellett volna belevágnia a szerzőnek.

Külön ki kell emelnünk a „Nyelvszociológiai leírás: a nyelvjárás passzív változatai, nyelvszociológiai kötöttségük és mozgási irányuk" című fejezetet mint olyat, amely ugyancsak új nyelvjárásleírásunkban. Itt a szociálisan általános érvényű, de visszaszorulóban lévő jelenségek mellett tárgyalja a szociálisan korlátozott érvényű, kihalóban levő sajátosságokat, valamint a szociálisan korlátozott érvényű, terjedőfélben levő jelenségeket a hangtan, a morfonológia és a morfológia területén egyaránt. Kitér a szociológiai tényezőkre, amelyek alakítják a nyelvjárás fejlődését. Ilyenek: a generációs hovatartozás, a műveltségbeli színvonal, a nyelvjáráshoz való szubjektív viszonyulás, a nem és a vallás, valamint a tág értelemben vett beszédhelyzet.

Nem hagyhatjuk említetlenül az Adattárat sem. Itt közli külön fejezetekben a fonémagyakoriság leírásának alapjául szolgáló korpuszt. Felsorolja ábécérendben a tőmorfémák és külön a származékszavak korpuszát. Ez utóbbiból azonban csak váltogatást közöl. Majd példamondatokba foglalva is közöl származékos alakokat a képzők anyagából. Ugyanígy kapunk ízelítőt a korrelációs kapcsolatú

származékokból és a szinonim képzők anyagából. Ezt a fejezetet a válogatott paradigmák felsorolása zárja. Ezt követik a nyelvjárási szövegek és az irodalom.

A munkát és eredményeit szemléletesen és tanulságosan egészíti ki számos összefoglaló, illetőleg részletező táblázat, statisztika és szemléltető ábra. Ezek még inkább hangsúlyozzák a mű strukturalista-formális jellegét.

Nem térhettünk ki megfelelő arányban számos tanulságos alfejezet bemutatására, de úgy véljük, sikerült felhívnunk a figyelmet a munka újszerűségére, értékére és arra a sok tanulságra, amellyel nyelvjáráskutatásunkat módszerében előbbre viszi, és eddigi ismereteinket gazdagítja. Joggal elmondhatjuk: nem csak a dialektológiával foglalkozóknak nyújt alapos, gazdag és jól megválogatott anyag alapján hasznos ismereteket.

GÁLFFY MÓZES

I. P. Cluj, Municipiul Cluj-Napoca, C-da nr. 3072/1983.